

SZ. P. TOLSZTOV

AZ ŐSI CHOREZM

NAGY SZITTYA TÖRTÉNELMI KONGRESSZUS

1956

1986

SZ. P. TOLSZTOV
AZ ŐSI CHOREZM

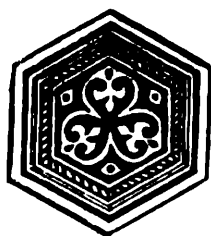
*„A hitet munkával, küzdelemmel, újra meg újra
meg kell szerezni s azt egyéniségünk és műveltségünk
fokához alkalmaznunk.”*

Márton Áron

Kelt. Gyulafehérvárott

SZ. P. TOLSZTOV

AZ ŐSI CHOREZM

Az eredeti mű címe:
**PO SZLEDAM DRJEVNYE-CHOREZMIJSZKOJ
CIVILIZACII**

Megjelent a Szovjetunió Tudományos
Akadémiájának a népszerű tudományos
művek kiadására létesített Bizottsága
szerkesztésében.

Fordította:
BALÁZS JÁNOS

Szakmai lektorálást végezte:
TELEGDI ZSIGMOND

FELELŐS KIADÓ: BRÓDY ANDRÁS

BUDAPEST NYOMDA, ORBLÓCZY-U. 2. — 6031 — FELELŐS VEZETŐ: IFJ. FÜSKÁS FERENC

1986

E könyv kiadásával kapcsolatos költségeket

a

**KOVÁTS TÖRTÉNELMI TÁRSASÁG
ALAPÍTVÁNY**
fedezte.

*A bevétel tiszta jövedelme a 3. könyv,
a magyar történet írásban forduló pontot jelentő*

a

TÁRIH-I ÜNGÜRÜSZ
kiadására fordítatik.

KIADTA: SZATMÁRI ISTVÁN

Készítette: **TURÁN PRINTING and BINDERY**

Szatmáry István

**P.O.Box "H"
GARFIELD, N.J., 07026
United States of America**

A régi Chorezm Kutejba által elégetett évkönyveinek helyreállítására irányuló jelen kísérlettel a szerző erejéhez mérten a középkor egyik legnagyobb tudósa, »Chorezm története« című elvesztett mű szerzője, a chorezmi *Abu-Rajhán Muhammed ibn A-hmed al-Birúni* elhunyt a kilencszázadik évfordulójának megünnepléséhez kíván hozzájárulni.

(972—1048)

A SZERZŐ ELŐSZAVA.

A jelen könyv kísérlet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája chorezmi expedíciója által 10 éves (1937—1947) munkával gyűjtött anyag összefoglalására. Azon sajátossága ellenére, hogy népszerű tudományos sorozatban jelenik meg, e könyvet úgy tekinthetjük, mint »A régi Chorezm«* című monográfiánk továbbfejlesztését és folytatását. Monográfiánkat 1942-ben fejeztük be s az első ötévimunkánk eredményeit foglaltuk benne össze. Azonkívül, hogy az előttünk fekvő könyvben először szerepel az 1945—47. évek ásatási idényeiben gyűjtött anyag, messzemenően felhasználjuk azokat az új eredményeket is, melyeket az előző ásatási idényekben gyűjtött anyagon végzett feldolgozó és történelmi-kommentáló munkáink folyamán nyertünk. Természetes azonban, hogy az új anyagnak és a vele kapcsolatban felmerült új problémáknak, amelyeket »A régi Chorezm« című munkánkban nem, vagy csak alig érintettünk, aránylag sokkal nagyobb figyelmet szentelünk. Remélem, hogy azok az olvasóim, akik témánk iránt érdeklődnek, az expedíciónk első szakaszában végzett munkálataink alapján felépített következtetéseink sokkal szélesebb megalapozását találhatják meg »A régi Chorezm« című munkánkban, amelyet úgy igyekeztem megírni, hogy a mű, szakjellege ellenére, a nem szakemberek számára is hozzáférhető legyen.

Megragadom az alkalmat, hogy azért a sokoldalú és állandó támogatásért, amellyel az 1945—47. évi chorezmi expedíció mun-

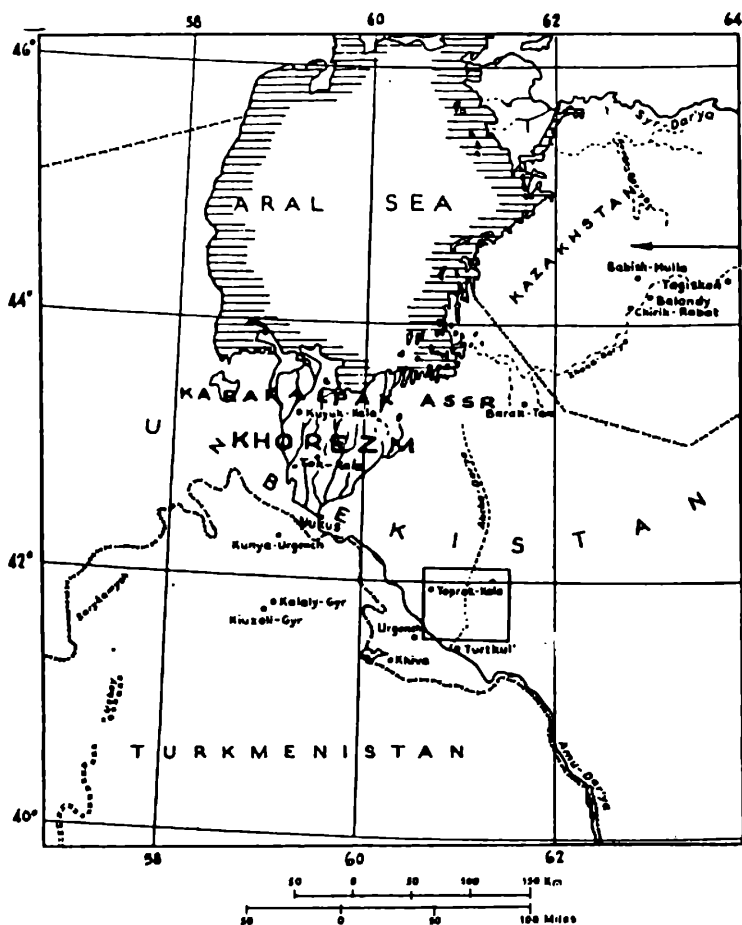
*) Tolsztovnak »A régi Chorezm« (Drevnyij Chorezm) c. munkája nem azonos a jelen könyv (melynek »Az ősi Chorezm« magyar címet adtuk) eredetijével. (A kiadó jegyzete.)

kálatai folyamán a Karakalpaki Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság, (amelynek területén az expedíció munkájának java-része folyt), pártszervezetei és szovjet szervei segítségünkre voltak, mélységes hálámat fejezzem ki, — elsősorban az Üzbekisztáni Kommunista (bolsevik) Párt Területi Bizottsága titkárának, Szeitov elvtársnak és a Karakalpaki Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság Minisztertanácsa elnökének, Dzsappakov elvtársnak.

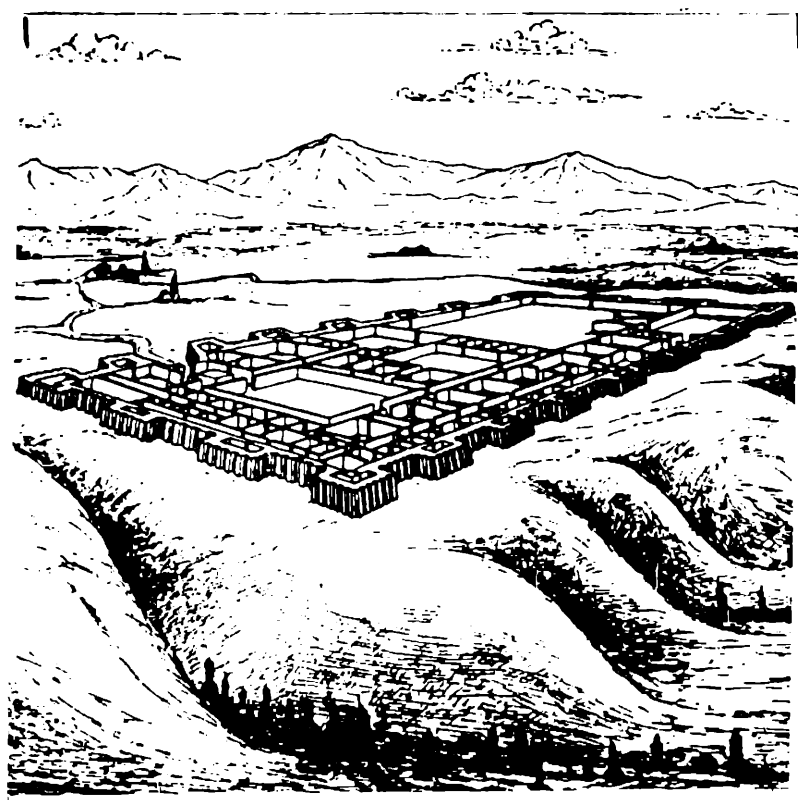
Külön elismeréssel kell kiemelnem a lelkes »chorezmiek«, a chorezmi expedíció munkatársai baráti kollektívája és mindenek-előtt az expedíció vezetésében engem helyettesítő M. A. Orlov építész önfeláldozó munkáját ; az Ő kezdeményezésének és tett-erejének köszönhető az expedíciónak sok, a háború utáni években elért sikere.

Moszkva, 1947 novemberében.

SZ. TOLSZTOV

Choreszm, Korezmia, a régi szkíta világot és civilizációt meghatározó területek térképe az Aral-tó, vagyis a Maeotisz mentén (lásd Frumkinnál).

A Kukhna-kala Tadzsikisztánban található. Az utóbbi évtizedekben kezdték feltárni. A Kína felől felvonuló hunok fontos központja volt (l. Frumkinnál).

Gondolatok A TITOK KAPUJÁBAN és az

ŐSI CHOREZM 36 éves késéssel történő újramegjelentetése előtt

Vannak népünk történetében olyan korszakok, amikor állapotaink láttán a külső szemlélődőnek úgy tűnik, mintha ez a nép már feladott volna mindent. Amikor közéletünk, tudományaink, irodalmunk, művészeink a kifáradás, belső meghasonlottság, zavartság jeleit mutatják. Pedig nem így van.

Az igaz, hogy nem látványosan védjük függetlenségünket, családjainkat, a népet, jogrendünket, szellemi életünk tisztaságát, mint független államiségünk nagyszerű korszakaiban. Azonban mindaz, ami mindezen területeken a nehéz időkben folyik, nemcsak az átmentés, fennmaradás érdekében történik, de egyben az eredményes kibontakozás, későbbi nagyszerű korszakaink minőségére és erejére van nagy hatással, a történelem értelemszerűen bekövetkező, alkalmas történelmi pillanatok alkalmával.

Mindaz tehát, amit elnyomatásunk idején körültekintéssel végzünk el, a felvonuló hatalmas ellenerőkkel szemben — és nem a nyílt színen, az avar alatt —, döntően hat ki a jövőre, hisz, mint Illyés Gyula is állandóan hangsúlyozta, „most elég időnk van, hogy sok mindent rendezzünk”, mert a fejeket, érzéseket kell rendbe tenni az ilyen időkben.

Nem „mentálhigiénai” gyógytorna tehát mindaz — mint egy nagy ellenségünk mondta —, ami népünk, országunk, emberi magatartásformáink, közjogunk, szokásaink eredetének, vagy történelmi ismereteink kutatása körül folyik — társadalmunk különböző rétegeiben —, hanem a függetlenségünk elérése irányába kifejtett átrendező, a nemzeti erőket folyamatosan összegyűjtő, konvergáló tevékenység egészséges jele. Ha tehát függetlenségünk elérését őszintén kívánjuk, nem tekinthetünk el attól, hogy belsőleg megszüntessük azokat a bénítólag ható, idegen eredetű szemléleteket, melyek túl a bénult-

ságon, végső fokon közéletünk paralizáltságát is okozzák. Vezető értelmiségieink és tehetségeink tisztánlátása és tettei így, végső soron előmozdíthatják azt, hogy a jövőben sikeresebb történelmet írassunk, népünk szabadabbá váljon, gazdagabbá szellemiekben, tehetősebbé anyagiakban, stb.

- A mozgalmas 1968-at követően, a 70-es évek elején a továbbélés lehetőségeit kutattuk művelődési köreink számára, a regényes Felvidék hagyományörző tájain. Úgy döntöttünk, hogy az alapokhoz nyúlunk, vissza a néprajzhoz, történelemhez, irodalomhoz. Eredeti munkák után kutattunk. Így fokozatosan el kellett jutnunk a kéziratokban, kiadatlanul heverő magyar szellemi élet hatalmas tömegéhez. S a könyv, melyet most a kedves olvasó a kezében tart, ebből a környezetből származik. Hogyan került oda?

Tolsztoz professzor munkájának eltüntetése és egyáltalán kezelése olyan tett volt, amihez talán csak a Tárih-Üngürüs sorsa, eltüntetése, előbukkanása, a kiadatása körüli háború hasonló. S nem véletlenül.

- A Tárih-i Üngürüs árulkodik egy régi országról, amelynek eddigi történetéről keveset tudtunk, de Tolsztoz és az azóta is e területen folyó kutatások, eredmények, adatok és leletek olyan tömegét tárták fel, hogy azok páratlan értéke a hagyományosan iráncias szemléletű nyugati történész köröket is meglepte. Sokan máris egyénileg és intézményesen is önkritikát gyakoroltak és elismerték, hogy Tolsztoz és társainak munkássága hiányában az emberiség, a civilizáció fejlődésének-kialakulásának vizsgálata, egyáltalán az eddig kialakult helyzet értelmezése, teljességgel hiányos lenne. Olyan vélemények is elhangzottak, hogy bizony a nyugati világ esetleg tudomásul kell vegye, hogy habár ma, a nyugati civilizáció fejlettebb, régen ez fordítva volt, és hogy a fejlődés- és az emberiség kultúrájának kialakításában a döntő és hosszabb szerepet, a Kelet vitte. Ezen belül pedig — a Tolsztovék kezdeményezésére feltárt — Belső- és Közép-Ázsia vitte a döntő szerepet. Tény, hogy az iráncias szellem felbomlása és tagoltabb, alaposabb, izmusokkal kevésbé átszőtt irányzatok, a józanság kibontakozása figyelhető meg a nemzetközi történelemírásban, legalább is e vonatkozásban. (Lásd pl. Gregoire Frumkin *Archeology in Soviet Central Asia*, E.J. Brill, Köln, 1970, stb.)

A Tárih-i Üngürüs ugyanis Nimród fiainak vadászata vé-

geztével így ír az eseményekről: „Majd visszatértek atyjukhoz, és arra kérték, hogy Adzsem (azaz Perzsia) határán, azon a hegyes vidéken egy monostort építtessen számukra...” (5. old.). Továbbá: „Nemród halála után Hunor egész népével apósához, a tatár kánhoz folyamodott, és önála telepedett le. A kán is megtisztelte őt, és Adzsem szomszédságában, egy egész ország fejedelemségét adományozta neki... Midőn Nimród meghalt, Adzsem trónjára egy másik fejedelem került. Azt a vidéket pedig (melynek Hunor volt a fejedelme), Dzsiddija tartománynak nevezték. Tatár tartomány volt, amely Szamarkandtól a Fekete-tengerig terjedt.”

Ez a hatalmas terület a magyar „történelemkönyvekben”, mint kietlen sivatag szerepel, vagy még úgy sem.

Ezen a területen ugyanakkor Ljzszina szovjet régész, 1963 és 1969 között, 6 – 7 ezer éves öntözőrendszer nyomait tárta fel, éppen ott, ahol a mezopotámiai kultúra különböző tárgyi, etnológiai bizonyítékait is megtalálták (Altyn-depe, Geok-siur, stb.). A nagy kezdeményező és kutató azonban Tolsztov volt. Ő tíz éven át kutatott, kissé északabbra, az Aral-tó mentén, 1938 – 48 között. A háború ugyan lassította a munkát, de jellemző módon, még akkor sem állt le teljesen, annyira fontosnak ismerték fel. Tolsztov a városok és várak ezreit (28. old.), mintegy egy millió hektárnyi, mesterségesen öntözött területet tárt fel. Ebből még 1919-ben is használható volt, mintegy 100 ezer hektárnyi öntözött terület. A Turkméniai Főcsatorna megépítése már az expedíció munkájának eredménye. A nagyhatalom Szovjetunió ugyanis nem tartja érdekesnek új öntözőcsatorna-rendszer építését, hanem a régi rendszer törvényszerűségeinek feltárásán és felújításán dolgoznak, a modern technika bevonásával, mert így sokkal gazdaságosabb. Tény, hogy az állam éléskamrája szerepét egyre inkább ez a terület kezdi betölteni. Vagy, pl. lásd a gyapot-termelés rohamos növekedését, amit itt, ezeken az „egykor öntözött területeken” honosítottak meg újra.

Tehát Tolsztov, amint írja, Dziddijá-ban, Szittya, vagy görögösen Szkítaországban járt. Vágigköveti ezen kultúra kialakulását, népeinek történetét, elnevezésüket a különböző korokban a különböző utazók és más népek által. A kutatások pedig azóta is folynak, igazolván Tolsztov alapos, tudóshoz méltó megállapításait, felismeréseit. Gondolkodva ír, gondo-

san és szeretettel arról, amivel foglalkozik. A könyv 83. oldalán pl. leírja, hogy a feltárt terület kultúrájának és népességének kialakulásában az Újkőkor óta Felső-Mezopotámiának döntő és meghatározó szerepe van (a szumeroidákl). Kollégái azóta feltártak új lelőhelyeket és igazolták Tolsztov megállapításait. Sőt, Tolsztov arról ír, hogy Felső-Mezopotámia a sumir civilizáció bölcsője, nyelvében és kultúrájában. Kollégái pedig — mint V. Masson, Pumpelly, Kuftin, Ganicalin, Sarianidi, Khlopin, Sarianidi, Lisitzyna, Shshetenko, Berdyiev, Ranov, Romodin, Staviskiy — és mások megtalálták azokat a telepeket is, melyeknek lakossága tömegesen Alsó-Mezopotámiából eredt.

Ezeknek a tömegeknek a mozgását egyáltalán nem a háborúk okozta menekülés hozta létre, hanem az, hogy amikor öntözőberendezéseik már nem bírtak megbírkózni a kiszáradással, ez mozgásra kényszerítette őket. A szárazság előrenyomulása népvándorlásokat és feszültségeket teremtett. Igyekeztek a folyók lapályai felé irányult, vagy fordítva, az időjárástól függően. A kötött földművelés és öntözőműveket igénylő gazdálkodás, valamint a körülöttük kialakuló városok iparának nyersanyaggal való ellátását, részben a nagyméretű külterjes, „nyári szállásos” állattenyésztés egészítette ki. Időnként, a gazdasági élet fejlettségétől függően ez a külső terjeszkedés a széles, füves pusztaságok irányába haladt, Mongólia, Kína, Kárpátmedence és részben India felé, és természetesen vissza. A térképet vizsgálva ez érthető és fel is fogható... Tolsztov erről a magasfokú civilizációról, műveltségről elragadtatással ír. (pl. a 271. oldalon). Elemzéséből kitűnik, hogy alapjában véve mindaz, ami az arab tudomány és hódítások révén, korábban a görögök által eljutott Európába, *chorezmi tudomány* volt. Ez a tudomány pedig nem más, mint az a tudás, amely a kora középkori scholasztika révén a modern civilizáció megalapozójává vált. A középkori magyar állam kialakulása, hatalma, szervezettsége, fejlett gazdasági élete, az a tény és azon körülmény, ahogyan ezt Európa el akarta fogadni (lásd pl. az erősen latinos műveltségű Győrffy György munkásságában), jól mutatja ezt az örökséget, amelyet ma népi hagyományaink, zenénk, korai építészetünk, nyelvünk fejlettsége, önálló írásunk megőrzött. De jól mutatja a különbség érzékeltetéseként az, amit ezen hagyomány elhanyagolása következtében államisá-

gunk hanyatlása és függetlenségünk elvesztegetése révén el kellett szenvednünk. Gondoljunk csak arra, hogy ezer évvel ez előtt volt egy saját, chorezmi eredetű vezető rétegünk, jelentős részben onnan származó népességünk, amely ilyen örökséget, kultúrát alakított ki, örökölt és adott át elődeinknek (lásd a 233. old.).

Tolsztoz érdekes szempontokat közöl a „magyar” elnevezés kialakulásáról is. Szerinte a magyar elnevezés az Aral-tó mellett tűnik fel (78., 248. old.). A görög források feldolgozása alapján kifejti, hogy mint Sztrabon (128. old.) írt erről a Meotisz, vagy *Maiotisz* nem más, mint az Aral-tó. Vagyis az elnevezésnek semmi köze az Azovi-tengerhez. Ezt csak a Káma melletti származáselmélet kitalálói állították így, mert az Aral-tó alkalmatlan a „törökséggel” való „keveredés-elmélet” megmagyarázására. Valójában csak az elnevezések összekeveredéséről van szó. A „magyar” elnevezést csak a déliek, perzsák és török népek használták. Az üzbégek körében ma is megvan ezen törzstörödékek népességének nyoma és a magyarországi népviselet is őrzi az üzbég színeket (pl. Martos, Komárom mellett, stb.). Ez az elnevezés az északi népeknél a hungurusz, ungar, hungar fogalommal volt azonos, arra változott valamilyen oknál fogva (lásd Tárih-i Üngürüs).

A Tolsztoz által figyelt Aral-tó menti terület, ahonnan a „magyar” elnevezés feltűnését datálja, a Szir-Darja alsó folyása menti terület. Számunkra érdekes, hogy a hunok is innen indultak, ők pedig a masszagétákat követték ezen a területen, ami azt jelentheti, hogy a hunok a masszagétákból alakultak át. A Masszagéta görög elnevezés, jelentése: *nagy géta*. Ők a Kárpátmedencében is éltek, ahol mint kis- és nagy-géták szerepeltek. A kis-géták a Tiszától Erdély felé eső területen laktak és a „*ddk*” elnevezés is használatos, mint a *kis géta* változata.

Tolsztoz érdekes módon felismerte, hogy a magyar krónikairódalom egybehangzóan követi őseinket, egészen Chorezmbé. Mint írja, „*Kavar*, a *chvar*, *chovar* név nyugati kazár kiejtése nem más, mint a chorezmiak saját neve, alán kiejtés szerint *chval*, *choval*, *chal*. Ez utóbbi kiejtés szerint, *chaliz* formában, a *kavarok* utódait a XI. században Magyarországon külön népként jegyzik fel.” És valóban. Gondoljunk csak a Nyitra megyei Kalaz, vagy népiesen Káliz, újabban Kalász-nak nevezett községre, vagy a tőle nem is messze fekvő,

Léva melletti Garam-Kálna községre, vagy Komárom város régi elnevezéseire, amely arra utal, hogy az valamikor azt jelentette a Kabar-é, vagyis egy kabar főúr központja volt (lásd a régi latin okiratokban előforduló elnevezéseket). Kitérő hazai, hivatalos álláspont szerint, a színmagyar Kálna község lakosságát ettől függetlenül azzal ámtítják, hogy községük neve a szláv „zavaros”, értsd a *Garam vize zavaros* elnevezés átvételéből ered..., Komárom neve pedig a szláv komár-szúnyog megfelelője. Az, hogy éppen Komárom mellett, a Vágduna vize, amíg az ipari szennyeződés meg nem változtatta, savas kénhatású volt, ami a szúnyog-lárvákat elpusztította, az senkinek sem jut eszébe... Az sem, hogy Kálaz esetleg nem az egyetlen hely, ahol kalász terem. Ez sem tűnt fel hivatalos helyen senkinek, csak a lakosság figyeli ezt, alaposan megzavarva. Ezek után, Tolsztovot tovább olvasva, már nincs is mit csodálkoznunk azon, hogy krónikáink szerinte sem hazudnak: „A kavarok utódai még a XIII. században is megőriztek egy homályos mondát, amely chorezmi eredetükre vonatkozott. A XIII. századi magyar krónikákban fennmaradt egy monda Aba Sámuel (1041 — 1044) király chorezmi család fájáról. Aba Sámuel a kavar arisztokrácia egyik leszármazottja volt. Nemzettségét az Ed és Edumer testvérpárra, Attila Csaba nevű, chorezmi anyától származott fiaira vezeti vissza. A monda szerint Edumer atyja és *anyja*, nagyszámú nemzetiséggel együtt, visszatér Magyarországra.” És valóban, Kézai ezt „korozmin” származásnak tartja. Anonymus Álmos vezér huzdító szavait idézve, emlékezik azokra a nagyszerű teljesítményekre, melyek a perzsa birodalommal folytatott küzdelmek emlékéét őrzik. Tolsztov is elemzi ezeket az eseményeket.

Kézai szerint Csabát a „hun nemesség elítélte”, mert „nem igazi neveltje Szcitiának”, ráadásul „csak jött-ment idegen”. Ezért a „korozmin népből nősült”. A Képes Krónika azt írja, hogy Csaba „Kovarezből nősült, így tanácsolta neki nagyapja, Bendeguz”, stb. A Tárih-i Üngürüz ezekről az eseményekről a 160—165. lapon ír. Van tehát emlékezés és adat bőven. Szinte magunk elé tudjuk képzelni az eseményeket, olyan élethűek a leírások. Mert nem volt a szakadás olyan mély, mint azt mostani történelemoktatásunk szeretné elhittetni velünk. A területet ma lakó népesség, üzbégek és a többi nép alapos vizsgálata, sokat segítené további adatok felderítésében.

tésében. Tolsztov is állandóan felismerni vél ilyen összefüggéseket: „A baskirok neve a magyar név szabályszerű változata. A keleti magyaroknak szerepük van továbbá az üzbégek kialakulásában is. Az üzbégek között mindmáig fennmaradt a ,madzsar törzs’.” — írja Tolsztov, a 248–249. oldalon.

Arra külön felhívom, éppen a fentiekre való hivatkozással az olvasó figyelmét, hogy a Tolsztov által feltárt monumentális város, *Toprak-kala*, Csaba házasságkötése idején, Chorezm fővárosa volt, vagyis: Csaba itt tartózkodhatott. Figyelembe véve mindezt, érthetetlen, hogy hogyan lehetséges az, hogy ezt a vaskori kultúrát hazai történetírásunk kritikátlanul összekeveri az északi ugorok újkőkorával, vagy az ainuk-ajnök ókőkorával, tekintet nélkül a közbeeső évezredekre?...

Ilyen szempontból újra sorsdöntő jelentőségű, amit a Tárih-i Üngürüsz mond: „Egy nap Kaba letette fejét a végzet párnájára és (elke) a mulandó világból az örökké tartó világba röppent. Kaba gyermekei és hozzátartozói azon a vidéken sokasodtak, és jó hírnevet szereztek maguknak. Emiatt aztán Sziddijja népe nem jó szemmel nézte őket, és így beszéltek: ..., — majd: — Kaba nemzetségéből abban a tartományban volt hét bégzáde, akiket abban az időben kapudánoknak neveztek. Ezeknek volt egy vezérük, aki Kabának egyenes leszármazottja volt, Árpádnak hívták” (163–164. fóliák).

Vagyis, a Szkítia, vagy Sziddijja futóhomokja sok-sok ősi titkot takar, egy kutató magyar szívnek-agynak...

A közép-ázsiai eseményekre tehát csak most figyelt fel igazán a nyugati világ. Mindkét oldalon elhangzott az igény, hogy az orosz és az angol nyelv által okozott nyelvi, és az egyéb módszertani eltérések által okozott akadályokat eltávolítsák. Mint Frumkin elmondja nyugati kollégák részéről, az „indo-irani-zálás” sok esetben az ismeretek hiányának jele (7. old.). Frumkin elmondja, hogy pl. a „szigetnyelvek” fogalmát az oroszok a túlzó nyugatias indoiranizálás ellensúlyozására alakították ki. Ebből most már kezdenek engedni az oroszok, a szumeroida vonal kihangsúlyozásával.

Tolsztov sokat bírkozik az indoiranizáló hozzáállás ellentmondásaival. De győz a szakember és a tudós. Így a szkíta-szumeroid szemlélet javára dönt.

A nagy áttörést Nyugaton, a londoni Central Asian Research Centre kezdte, 1970-ben. Ezért javaslom, hogy mielőtt

vitákba bocsátkozunk eddigi ismereteink alapján — Tolsztoz művének, mint rengeteg összefüggést és adatot, neveket, lelőhelyeket tartalmazó munkáját alapul véve —, kutasson és olvasson mindenki könyvtárakban, egyetemek kiadványaiban, mert ez — különösen a nyugati világban — könnyen hozzáférhető. Azonkívül ez a terület, a mai Magyarországon és az általuk kiképzett kutatók előtt — egyoldalú képzettségük és önmaguk elszigetelésénél fogva — teljességgel ismeretlen. Ők nem vesznek tudomást a keleten és nyugaton folyó átalakulásról, ragaszkodnak régi dogmákhoz és viselkedési formákhoz. Irtóznak a mezopotámiai folytonosságtól, ami külön beteges megnyilvánulás, mert mint láttuk, anélkül népünk kialakulásának története teljességgel megoldhatatlan, és a bénultság tüneteit viseli magán az egész magyar közösséggel együtt. Ezt pedig semmilyen egészséges, jövőbe néző nép, társadalom nem engedheti meg magának.

Tolsztoz könyvét 1950-ben Magyarországon, a norma-túlteljesítés jegyében, szerencsére, nagyon szakszerűen és gyorsan fordították le magyarra. Sztálin, aki a terület gazdasági fejlesztésére nagy súlyt fordított, bizonyos mértékig ösztönözte e vidék régészeti és történeti feltárását is. Így önkéntelenül is hozzájárult az eredetünket leplező titokzatos fátyol eltávolításához az Aral-tó és a Tárih-i Üngürüz által jelzett területekről. Tolsztozot és munkatársait ismételten ösztönözte és nagyméretű segítséget biztosított a sikeres munka érdekében. Azonban Magyarországon, úgy látszik, még ő sem lehetett sikeres. Amikor ugyanis, a korabeli kultúrkormányzat észrevette, hogy mi a könyv tartalma, gyorsan kivonták a forgalomból és a még elérhető példányokat a zúzdába küldték. Néhány példány azonban tovább lappangott. Az ügyet azonban teljes hírzárlat alá vették, ugyanúgy, ahogyan pl. napjainkban dr. Blaskovics Józsefnek — a Tárih-i Üngürüz szakavatott tudós fordítójának, egyetemi tanárnak és nemzetközi szaktekintélynek, a török-kormány kitüntettjének — nem engedik, hogy a krónikát támadó ostoba és nagy példányszámban terjesztett lapokban (pl. Magyar Nemzet, Bp., a Hazafias Népfront lapja) megjelentetett, esetenként őt személy szerint támadó cikkekre válaszoljon. E sorok írója évekig kutatott egy ronggyá olvasott példány alapján, egy sértetlen Tolsztoz-könyv birtoklásáért. Nagyszerű történeteket lehetne elmondani azokról a

diákokról, akik segítettek a keresésben. Köszönet jár érte ismeretlenül és nevek említése nélkül. A könyvet először Illyés Gyula kapta kölcsön olvasni. Néhány hónapnyi tanulmányozás után, aztán így beszélt róla, bizalmasan: „Most már értem miért zaklatta fel annyira ez a könyv élete utolsó éveiben Veres Péter bácsit. Mindig ezt a könyvet mutogatta nekem, de én nem értettem mit akart ezzel nekem magyarázni. De most már értem”, mondotta. Gyula bácsi nem mondott többet — tett. Csoóri Sándor és az őt körülvevő fiatal magyar értelmiségieket biztatva, teljes súlyát latba vetve támogatta a Tárih-i Üngürüzsz kiadását Budapesten. Az meg is jelent korlátozott, 5 ezer példányban, mert a hazai kultúrkormányzat azt reméli, hogy miután az értelmiségieket így lecsendesítette, a tömeg megfedekezik a krónikáról. Ezért ennek a két műnek a sorsa párhuzamos ilyen tekintetben is, jellegzetes magyar- és könyvsors.

Vagyis, az Ősi Chorezm, a könyv újbóli megjelentetése egyben kultúrpolitikai tett is, vitairat, vádirat, tankönyv, most az egyszer mindenkinek.

Túl azonban azon, hogy alulírott segíték a könyvet megjelentetni, hogy vitatkozom, ennél messzebbre szeretnék tekinteni és ebben számítok valamennyiük segítségére. Én ugyanis két kisfiamnak, Attilának és Csabának küldöm az első két példányt és kérem, legyen ez jó példa. A jót propagálni és terjeszteni ugyanis hasznos és üdvös dolog. Utódaink, főleg a fiatalok még nincsenek szellemileg annyira befolyásolva és félre nevelve, mint mi voltunk. És ők majd lényegesen tisztább és nagyszerűbb hozzáállást teremthetnek, ha mi most segítünk nekik. Legyen ez az ő igazi örökségük.

Lépünk hát be a *Titok kapuján* át egy új, izgalmas világba, múltunk színes, csodálatos birodalmába, Chorezmbe, mely elvezet minket a megoldáshoz is, ha kitartóak leszünk.

A kiadót pedig illesse köszönet a szorgalomért, munkáért. Nagy lépést teszünk előre.

*

A kiadást Udvardy T. Endre, az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Gárdájának vezérőrnagya, tábornoka egyértelmű anyagi támogatása tette lehetővé. Ugyancsak az ő hozzáállása alapján közölhetem, hogy minden befolyó pénz, amit ezen mű forgalmazása eredményez, a Tárih-i Üngürüzsz magyar kiadására fordítjuk, és ha az sikeres, a Tárih-i Ün-

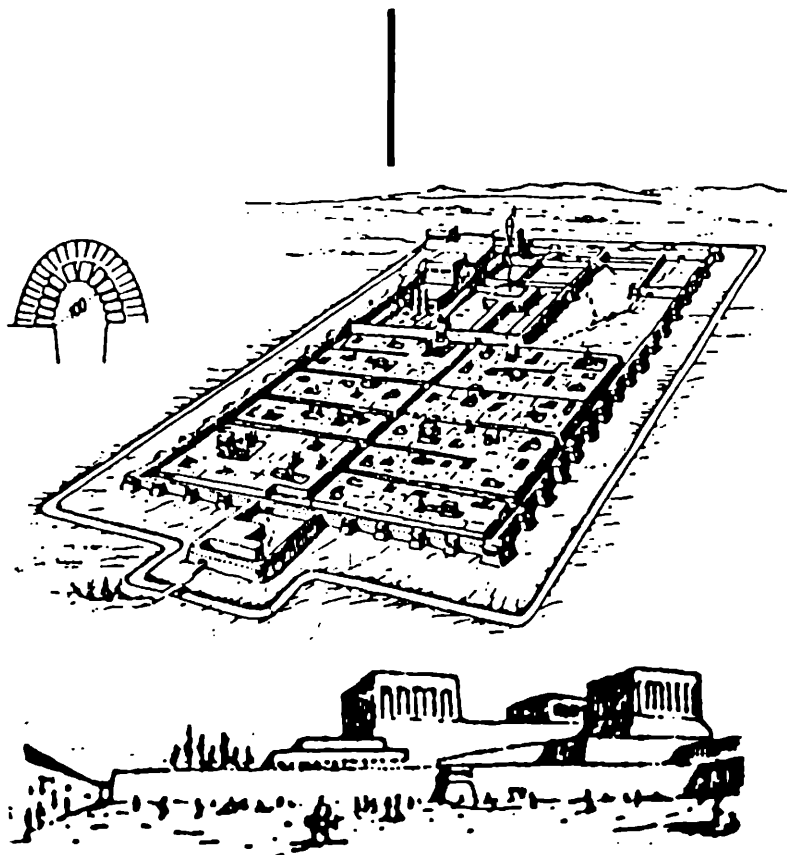
gűrűsz képes, angol nyelvű kiadása a cél, amelyet az egyik amerikai egyetem ad majd ki, megfelelő keretek között.

Személy szerint azért vagyok hálás Udvardy T. Endrének, mert lépésével mindezt lehetővé teszi.

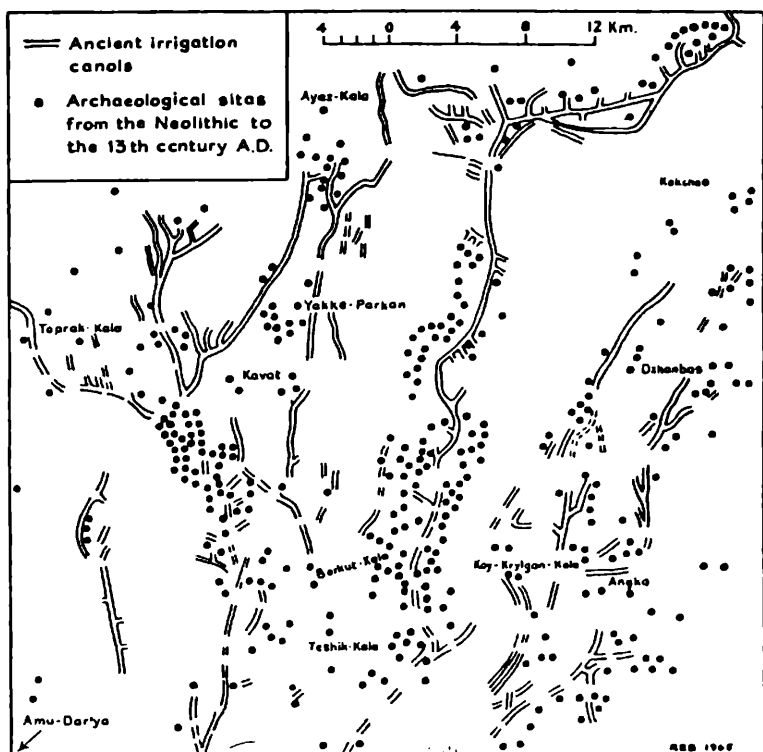
Ezért köszönöm támogatását valamennyiünk nevében is. Aki pedig vásárol, íme láthatja, kétszeresen fektet be. Egyszer saját okulásába, másodszor pedig a jobb magyar jövőbe.

1984. április 14.

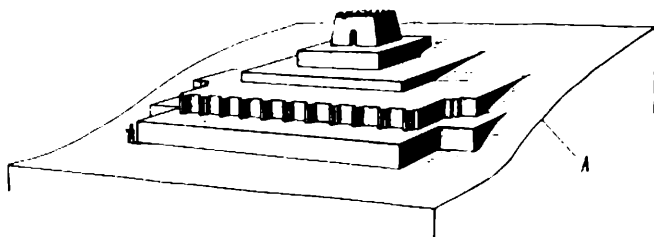
Geönczeöl Gyula

Toprak-kala és a várkastély, a Háromtornyú vár látképe. Alatta a palota látképe a piactér felől nézve. Kézai szerint tehát ide érkezett vissza Csaba vezér háztűznézőbe...

Az előző képen bekeretezett terület felnagyított térképe. Baloldalon a Toprak-kala. Egyúttal szaggatott vonallal a csatorna-rendszer főbb ágai (Frumkin).

A Choresmtől délre fekvő Kopet-Dag hegységben lelt Altyn-depe a bronzkori állapotokról tanúskodik. Ez a terület a szumeroid kultúra és népesség fontos gócpontja volt. Az Iráni Fensík ún. északi összekötő útvonalának központja és a szume-

ELSŐ RÉSZ
UTAZÁS A RÉGI CHOREZMBE

I. FEJEZET.

AZ ELVESZETT KÖNYV LAPJAI.

1.

A Kelet régi történetének még nem is régen egyik legkevésbé kidolgozott problémája volt sőt az maradt ma is : Belső-Ázsia népeinek régi története. Az arab hódítást megelőző korszakról jelentéktelen tudósítások maradtak ránk. Az arab betörés és az ezt követő VII—VIII. századi viharos események tüzeiben, amelyek az egész társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális forma mélyreható megváltozására vezettek, a régi, muzulmán-kor előtti civilizációnak sok-sok kincse ment veszendőbe, köztük a régi belsőázsiai államokban kétségtelenül megvolt történeti irodalom is.

Azzal az országgal kapcsolatosan, amelynek a jelen könyvet szenteltük, közvetlen értesüléseink vannak arról, hogy i. u. 712-ben Kutejba ibn-Muszlim arab hadvezér barbár módon elpusztította a chorezmiek tudományos irodalmát, irtotta és elűzte tudósait, a régi helyi kulturális hagyomány hordozóit.

Abú-Rajhán al-Bírúní, a X. és XI. század határán élt nagy chorezmi tudós, a régi népek időszámításáról szóló könyvében a következőket mondja :

»Kutejba minden eszközzel üldözte és irtotta mindazokat, akik ismerték a chorezmiek irodalmát, akik hagyományaikat őrizték, mindazokat a tudósokat, akik köztük éltek, úgyhogy mindegyik homály borult és nincs biztos tudomásunk arról, ami történelmükből az iszlámnak hozzájuk való megérkezésekor ismeretes volt.¹⁾

A tudomány a belsőázsiai népek i. e. VI. és i. u. VII. század közti történelmére vonatkozó tudósítások gyér töredékeit csupán Belső-Ázsián kívüli forrásokból, az óperzsa felíratokból, a görög és latin, ormény és szír geográfusok és történetírók tanúságaiból, továbbá a régi kínai történelmi-etnográfiai és földrajzi irodalom-

¹⁾ Al-Bírúní, 36.

ből meríthette. A középperzsa történelmi hagyományból egyes erősen eltorzult és nehezen felhasználható töredékek maradtak ránk arab-perzsa középkori közvetítéssel. Az indiai emlékek számunkra teljesen értéktelen adatokat szolgáltatnak. És végül mennyiségileg bőséges, de időhöz nem kötöttsége és jellege miatt meghatározott időre és helyre rendkívül nehezen alkalmazható anyagot tartalmaznak a zoroasztrizmus szent könyvei és a Firdauszi perzsa feldolgozásában ránkmaradt belsőázsiai-iráni eposz.

Ez az egész anyag csupán egyes korszakokra, területekre, eseményekre és témákra vet gyér fényt, míg a többit teljes homályban hagyja. Így például Nagy Sándor belsőázsiai három-éves hadjáratának azon eseményeit, amelyeket Arrianos, Curtius és Plutarchos oly ragyogóan megörökített, majdnem teljesen néma századok sötét sora követi és váltja fel; e századokról csak töredékes, ellentmondó és gyakran ahg-alig érthető feljegyzések maradtak ránk, melyek semmi módon sem engedik meg, hogy a politikai események akárcsak külső egymásutánját is biztosan megállapíthassuk, nem is szólva arról, hogy belső értelmüket teljesen lehetetlen felfednünk. És csupán 1000 évvel Nagy Sándor után, az i. u. VII.—VIII. században, midőn Belső-Ázsia területén új nyugati hódítók jelennek meg, vezetnek el bennünket újból a források e kor viharos politikai életének kellős közepébe, amelyek előbbi történelméről semmit, vagy szinte semmit sem tudunk.

Az irodalmi források e sajátossága miatt a mohammedán-kor előtti Belső-Ázsia népei a történetírók szemében csak mint végeszakaatlan idegen hódítások tárgyai szerepelnek, mivel — a makedónok és arabok korától eltekintve is — Belső-Ázsia régi történelmére vonatkozóan az írásos források általában csupán hasonló mozzanatokot rögzítenek meg. A különbség csak annyi, hogy amott még sokkal nehezebb megérteni, miről is van szó tulajdonképpen, kik is rejtőznek az említett személy,- nép- és államnevek mögött, mi is az értelme az eseményekre vonatkozó azon töredékes és jobbára nem is datált adatoknak, amelyek a források lapjain feltűnedeznek.

Nem véletlen tehát, hogy még nem is olyan régen az idegen dinasztiák e hódításai és nevei szolgáltak Belső-Ázsia régi történelmére »korszakolásának« alapjául. Ezért természetes, hogy e történelem fő problémái, elsősorban a társadalomtörténet kérdései teljesen kidolgozatlanok maradtak.

A muzulmán kor előtti Belső-Ázsiára vonatkozó elég bő irodalom (bár az ókori történelem egyéb szakaszaira vonatkozó irodalomhoz képest ez is nagyon szerény) majdnem kizárólag történelmi, földrajzi, kronológiai és történelmi-etnográfiai problémákkal foglalkozik. Ugyanekkor a kutatás forrásokbeli alapjának

gyér és hiányos volta miatt, ebben az irodalomban a legilemibb megállapítások tekintetében is hihetetlen véleménykülönbségek uralkodnak.

Elég például felemlítenünk, hogy Kaniskának, a kúsánok\belsőázsiai-indiai birodalma e legkiemelkedőbb uralkodója korának datálása tekintetében a források az i. e. 57. és az i. u. 278. év között ingadoznak és hogy mindezideig nincs egységes vélemény afelől, néprajzi szempontból kik is voltak maguk a kusánok, e birodalom megalapítói.

A legújabb időkig szinte még fel sem merült az a kérdés, hogy milyen is volt a muzulmán-kor előtti Belső-Ázsia társadalmi formája. Az utóbbi félszázad folyamán az irodalomban elterjedt az a felfogás, hogy az itteni társadalmi forma feudális volt, anélkül azonban, hogy bármiféle kísérlet történt volna e tétel tudományos megindokolására. A források felhasználásánál nem a belső-ázsiai történet tényei, hanem Eduard Meyer és követői kívülről bevitt ciklikus elképzelései jutottak szerephez. Így például 1938-ban W. W. Tarn angol kutató a Nagy Sándor előtti korszakbeli szogdoknál »feudális lordokról« és »bárókról«, sőt a Hérodotosz korabeli belsőázsiai barbár masszageták »feudális arisztokráciájáról« beszél.²⁾ Alább látni fogjuk, mennyire nincs alapja az ilyen jellemzéseknek.

Különösen gyér volt és maradt mindmáig a Chorezmre vonatkozó régi írásos emléktanyag. Míg Szogdiánára vonatkozóan rendelkezésünkre állnak Nagy Sándor hadjáratai történetének gazdag és változatos tartalmú lapjai s az arab hódítás korszakától kezdve a források az ország történetét már eléggé jól megvilágítják, ugyanakkor a távoleső Chorezm nemcsak az ókorban, hanem a korai középkorban is egészen a X. század végéig és a XI. század elejéig szinte teljesen homályban marad.

Chorezm nevének néhány említése a perzsa feliratokon, az Avesztában és a pöhlevi vallásos irodalomban, a görög-latin, kínai és örmény forrásokban, amelyek az ország jellemzése szempontjából szinte semmi anyagot sem adnak, Chorezm mindössze két uralkodójának neve, — egyik Arrianosnál az i. e. IV. század végére vonatkozóan és egy másik az i. u. VIII. század közepére vonatkozóan, a kínai T'ang dinasztia »történet«-ében, — az arab Belázurínál és Tabarínál található nagyon gyér adatok Chorezmnek az arabok által történt meghódításáról — tulajdonképpen ennyi az egész, ami a X. századig rendelkezésünkre áll. A X. században

²⁾ W. W. Tarn. The Greeks . . . , 32. oldal skk., 81, 120—124-ig 410 stb.

ezután az arab-perzsa földrajzi irodalomban Chorezmnek néhány nagyon tömör leírása bukkan fel.

De még a X—XI. századra vonatkozóan is Chorezm történetének csupán töredékeit ismerjük. Mikor pedig a XII. században és a XIII. század elején Chorezm lesz a központja Kelet leghatalmasabb birodalmának, amely Grúzia határaitól Fergánáig és Indiától az Aral-tó északi részén fekvő szteppékig terjedt és e birodalom történelmének eseményei kerülnek a keleti források figyelmének középpontjába, ennek az eddig majdnem ismeretlen, a muzulmán világ távoli határvidékén elterülő országnak ez a szédületes fellendülése teljesen meglepő.

A helyi történelmi hagyomány adatai, amelyeket al-Bírúni őrzött meg és Sachau tett közzé és vizsgált meg először,³⁾ a chorezmi történelemnek csak külső vázát adják, úgy, ahogy e történelem a középkor hajnalán maguk a chorezmiek előtt kibontakozott.

A chorezmiek, ahogy Bírúni értekezésében elmondja, időszámításukat országuk benépesítésének kezdetétől számítják, »a Nagy Sándor előtti 980. évtől« (vagyis a Szeleukida-éra, az i. e. 312. év kezdete előtt még 980 évvel korábbi időponttól), tehát az i. e. 1292. évtől. Ezután más érára tértek át: az i. e. 1200. évtől, amikor országukba érkezett az Avesztá és a régi, belső-ázsiai-iráni eposz mítikus hőse, Szijávus ibn-Kej-Káusz, aki uralma alá hajtotta a »török királyságot«, s amikor Szijávus fia, Kej-Choszrov megalapította a chorezmsáhok dinasztiáját, amely Bírúni szerint az i. u. X. századig uralkodott. Később, meséli Bírúni, a chorezmiek átvették azt a perzsa szokást, amely szerint az időszámítás a »Kej—Choszrov dinasztia egyes királyai uralkodásának éveire igazodott. Ezek az uralkodók a sáh címet viselték.« Így volt ez a dinasztia egyik királyának, Afrígnak uralkodásáig. Az ő neve hirhedtté vált, éppúgy, mint Jezdedzserd perzsa király (I. Jezdigerd) neve is. Afrígot az uralkodásban fia követte. A hagyomány Afrígnak tulajdonítja az Al-Fír város mögötti hatalmas várnak a »Nagy Sándortól számított 616. évben« (i. u. 305.) történt felépítését. E várat a Szeleukida-korszak 1306. évében (i. u. 997) romba döntötte az Amu-darja áradása. A chorezmi Szijávusida-uralkodóház ifjabb ága, amelynek őse Afríg volt, Chorezmben 995-ig uralkodott. Afríg várának pusztulása és az Afríg alapította uralkodóház bukása időbelileg jelképesen egybeesett.

³⁾ Ed. Sachau. Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm. SBWAW, PhHCL, B. 73. 1873.

Bírúni ennek az uralkodóháznak 305—995-ig uralkodó huszonkét királyát sorolja fel és némelyikük uralkodásának idejéről némi kronológiai tájékoztatást is nyújt.

E családfa, amely szerint a hatalom szigorúan atyáról fiúra szállt, a következő: 1. Afríg, 2. Bagra (vagy Bagzat), 3. Szachchaszak, 4. I. Aszkadzsamúk, 5. I. Azkádzsavár, 6. I. Szachr, 7. Sáus, 8. Chámgarí, (vagy Changari, illetve Changiri), 9. Búzgár, 10. Arszamuch, (vagy Artamuch), ez utóbbi Bírúni szerint Mohammed próféta korában, vagyis körülbelül i. u. 622-ben uralkodott, 11. II. Szachr, 12. Szabrí, 13. II. Azkádzsavár, (vagy Azkachvar), 14. II. Aszkadzsamúk. Bírúni szerint e sáh uralkodása idején, történt Chorezm másodszori leigázása, majd a hódító, Kutejba II. Aszkadzsamúkot megerősítette királyi trónján. 15. Sáusafar, 16. Turkszabásza (?). 17. Abdalláh, 18. Manszúr, 19. Irák, 20. Muhammed, 21. Ahmed, 22. Abú Abdalláh Muhammed, »a vértanu«, aki nem sokkal Afríg várának pusztulása előtt hatalmas vetélytársának, Urgencs emírének, Mámún ibn-Muhammednek kezétől esett el.

A kutatók már régen észrevették, hogy a Chorezmre vonatkozó tudósítások gyér töredékei, amelyek az ókori irodalom különböző emlékeiben találhatók, valamilyen, még egyáltalában nem világos, de jelentős szerepre utalnak, amelyet Chorezm a Közép-Kelet és Kelet-Európa régi történelmében játszott.

Különösen jellemző, hogy a zoroasztrizmus vallásos hagyománya mennyire kiemeli Chorezm szerepét. A Bundahisn és más emlékek szerint Irán egyik első mithikus királya, Jima (a perzsa eposz Dzsemsídje) Chorezmben gyújtotta meg a zoroasztrizmus szent tüzei közül a legrégebb és legtiszteltebb, a papok kasztját védelmező tüzet, Churdád, Ádarchurra, vagy Fróbák tüztét.

Marquart⁴⁾, akit véleményében Barthold⁵⁾ és egész sereg más kutató is támogat, Chorezmben keresi Airjanem-Vaidzsó (Éránvézs) talányos országát, az első lakott területet, amelyet a zoroasztrizmus fő istensége, Ahura-Mazdá teremtett s amelyet a hagyomány a legészakibb és leghidegebb országnak tekint. A hagyomány szerint itt született a próféta, a zoroaszter-vallás alapítója, a legendás Zaratustra.

Ugyancsak Marquart, 1938-ban, halála után megjelent művében⁶⁾ kockáztatta meg azt a feltevést, hogy Belső-Ázsiában, az Achaimenidák előtti korban hatalmas birodalom állt fenn, amely Chorezm vezetése alatt egyesítette Szogdiánát (a Zeravsán

⁴⁾ J. Marquart. Eranšahr, 155. lap.

⁵⁾ W. W. Barthold. Khwârizm. E. I.

⁶⁾ J. Marquart, Wehrot und Arang, 9—10. lap.

medencéjét) és Chorászánt, (Dél-Turkméniát, Északkelet-Iránt és Nyugat-Afganisztánt.) E feltevésének igazolását Hérodotosnál keresi, aki művében szól a chorezmieknek az Achaimenidák előtti korban azon széles területre kiterjedő uralmáról, amelyhez a hirkánok (a Káspi-tó délkeleti szögletében, a Gurgen folyó medencéjében), a párhosok (Észak-Chorászán), a drangok és a tamanaiok (Nyugat-Afganisztán) földjei tartoztak, továbbá azon adatokban, amelyek a perzsa birodalom XVI. szatrápiájának összetételére vonatkoznak; ez utóbbiba Hérodotos szerint a chorezmiak, szogdok, párhosok és ariánok (a mostani Herát területének lakói) tartoztak.

Marquarttól függetlenül hasonló felfogásra jutott ugyancsak 1938-ban a már fentebb említett Tarn is.⁷⁾ Azonban mindez csupán többé-kevésbé valószínű feltevés maradt, amelyet a gyér adatok miatt valójában nem lehetett bizonyítani. A homályos mondák kódébe burkolt régi Chorezm továbbra is történelmi talány volt, amelyet, úgy látszott, lehetetlen megfejtetni.

2.

Tudjuk, hogy a modern európai tudomány előtt nemcsak Belső-Ázsia állt úgy, hogy régim ultjára vonatkozóan szinte egyáltalában nem maradt írásos tudósítás. Ha a XIX. század elejére tekintünk, midőn a klasszikus Kelet történetének tudományos kutatása terén az első lépések történtek, látni fogjuk, hogy az ókori Egyiptom, Babilonia, Asszíria, Perzsia története nem sokkal volt ismeretesebb, mint a XX. század elején Belső-Ázsia ókori története. A biblia, Hérodotos, Diodorus Siculus, továbbá Manethón egyiptomi pap és babiloni Bérösszosz történelmi jegyzetei, amelyek teljesség tekintetében alig különböznek al-Bírúni feljegyzéseitől, — lényegében ez volt minden, amivel akkor a tudomány rendelkezett. Belső-Ázsia történelmének területén az európai tudósok ismerete nem terjedt túl az első évezred elején. A történelem valójában mit sem tudott az ókori Kelet oly hatalmas államairól, mint a hettita állam, Mitanni, Urartu állama.

A világtörténelemnek az a hatalmas fejezete, amely most minden olvasni tudó ember közkinccse, szinte teljesen azon szívós archeológiai munkálatoknak köszönheti felszínrekerülését, amelyek a Közel-Keleten a XIX. században folytak és napjainkban sikeresen folytatódnak.

⁷⁾ W. W. Tarn. *The Greeks ...* 478—486. lap.

Az archeológusok nyomában, az általuk gyűjtött anyagra támaszkodva, a különböző területek filológusainak egész serege indult el, kiknek fellépésére gondolni se lehetett volna az archeológiai tudomány sikeres munkássága nélkül: egyiptológusok, asszíriológusok, hettológusok, chaldológusok stb, kultúrtörténészek, művészet- és vallástörténészek. Csupán a »történeti segédtudományok« képviselőinek valóban titáni, hihetetlenül fáradságos és bonyolult előmunkálatai alapján vált lehetségessé az ókori keleti történelem nagyszabású korképének megalkotása, amelynek figyelembe vétele nélkül a világtörténelem folyamatának általános menetét most meg sem érthetnők.

Ugyanekkor tudjuk, mennyi nehézség, tévedés és csalódás kísérte ezt az utat, hány szempont vetődött fel minden egyes, gyakran még kis kérdésben is, mennyi feltevést kockáztattak meg és mindazok után, ami történt, még mennyi homályos, vitás, föl nem derített probléma maradt.

Érthető ezért, hogy minket, Belső-Ázsia történészeit nem hozhat zavarba a századok megőrizte irodalmi források gyér volta és gyenge minősége, az előttünk álló majdnem valamennyi probléma vitássága és homályossága. De ugyanakkor feltétlenül számba kell vennünk azt is, hogy, ha e kérdések kidolgozásához valóban tudományos alapon akarunk hozzákezdeni, akkor minél előbb utól kell érünk előázsiai kartársainkat, oly széleskörű és mélyreható régészeti munkálatok megindításával, amelyek — s ebben biztosak vagyunk — új történelmi anyag kimeríthetetlen tárházát fogják megnyitni előttünk.

A forradalom előtt Belső-Ázsia régészeti vizsgálata kezdetleges állapotban volt, noha e munkálatok megindítása, Belső-Ázsiának a cári Oroszország által történt meghódítása első éveitől kezdve feladatként szerepelt; (így pl. már 1868-ban, röviddel azután, hogy Oroszország a Szir-darja medencéjét meghódította, az ismert orientalista, P. Lerch régészeti kutatások céljából utazást tesz a folyó mentén), e feladatok megoldása azonban gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult, mivel teljesen készületlen emberek, cári gyarmati hivatalnokok és tisztek kezébe került. Ha elismeréssel adózunk is némelyikük tudásvágyának, mégis meg kell állapítanunk, hogy az egyes emlékek és emlék-csoportok rendkívül felületes, lényegében mit sem nyújtó jellemzésén túl egyikük sem tudott jutni. Belső-Ázsia területén tudós szakértők (maga Lerch, továbbá Veszolovszkij, Bobrinszkij) csak epizódszerűen jelentek meg. Sokkal rendszeresebb jellegűek voltak W. W. Barthold régészeti kutató útjai, de, annak ellenére, hogy a régészeti emlékek jelentőségét nagyon jól felismerte, az orosz orientaliztika e vezér-

alakja egyáltalában nem volt régész s a régészeti anyagban a történelmi kutatás számára csupán illusztrációt, nem pedig forrást látott.

Nem számítva a Szamarkandban, Afrászijáb gorogyiscsójén^{*)} végzett, terjedelmükben rendkívül szerény, módszerükben pedig kezdetlegesen ásatásokat és az Aschabadhoz közeli Anau-ban a Pumpelly-expedíció által végzett »amerikai méretű«, de szerfölött alacsony módszertani színvonalú ásatásokat, a muzulmán-kor előtti emlékek a kutatások körén kívül rekedtek. Nagy figyelmet szenteltek a muzulmán-kori vallásos építészet emlékeinek, de ezek közül ezidáig csupán Szamarkand Timurida emlékeit írták le.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom volt az előfeltétele a belsőázsiai régészeti munkálatok fejlődésében esedékes döntő fordulatnak.

A régészet barátai turkesztáni műkedvelő körének helyét a tudományos kutatóintézetek egész sora foglalta el, élükön a hatalmas, régi emlékek és műemlékek védelmére és tanulmányozására alakult belsőázsiai bizottsággal és annak helyi ágaival. Széleskörű munkásságot indított meg a szovjet hatalom megalakította múzeum-hálózat. A 30-as években Belső-Ázsia valamennyi köztársaságában megkezdtek működésüket a Tudományos Akadémia fiókintézetei, amelyek közül kettő, az üzbekisztáni és kazahsztáni már önálló akadémiává fejlődött. A belsőázsiai tematika komoly szerephez jutott a leningrádi és moszkvai régészeti központok, főleg pedig az anyagi kultúra történelmét kutató Akadémia munkaprogrammjában, továbbá az állami műemlékhelyreállító műhelyek, a Keleti Kultúrák Múzeumának munkaprogrammjában stb.

A szovjet hatalom első tíz évének folyamán a kutatások alapján véve még a forradalom előtti tematika kijelölte keretek között, de összehasonlíthatatlanul nagyobb méretekben és módszertanilag sokkal magasabb színvonalon mozogtak. A középkori muzulmán egyházi építészet majdnem száz gyönyörű emlékének kijavítását és helyrállítását gondos felmérésük és leírásuk követte nyomon, amelynek eredményeként később egész sor nagyszabású, a középkori belsőázsiai építészetnek szentelt kutatás indult meg. Ezek közül külön ki kell emelnünk B.P. Gyenyike, N.M. Bacsinszkij, B. Veimarn és mások műveit.

De már a 20-as évek végén észrevehető a fordulat a muzulmán-kor előtti emlékek tanulmányozása felé, amely azután a 30-as évek közepén szélesesen kibontakozott.

^{*)} Rendszerint dombon épült, földsáncsal és cölöpkerítéssel vagy kőfallal megerősített település. (A kiadó jegyzete.)

M. V. Vojevodszkijnak és M. P. Grjaznovnak a Szemirecsje uszunyi emlékein végzett munkálatai (1933.), amelyeket A. N. Bernstam hosszú évekig tartó, nagy szemirecsjei expedíciója követett (1936—1947); M. E. Masszon termezi munkálatai, amelyek az i. u. első századokból való, gyönyörű vésett fríz véletlen felfedezésével kapcsolatban 1933-ban indultak meg és 1936—38 között öltöttek nagyobb méreteket; G. V. Grigorjev sok éves munkálatai a taskenti vidék muzulmán-kor előtti településeinek tanulmányozására és ugyancsak az általa vezetett figyelemreméltó ásatások Tali Barzuban, Szamarkand közelében, amelyek az ősi Szogdiána kultúrájának történetéhez szolgáltatnak bőséges anyagot; A. A. Marusczenko 1932-ben elkezdett ásatásai Aschabad közelében Nesza gorogyiscse, az egyik párthus főváros feltárására; A. A. Freiman expedíciójának ásatásai a Zeravsán felső folyásánál, a Mug-hegyen fekvő vár feltárására, amelyek a tudományt az arab hódítás korából származó szogd emlékek elsőrendű gyűjteményével gazdagították (1933-ban); V. A. Siskin igen érdekes eredményeket felmutató kutatásai és ásatásai a buchárai oázis nyugati részén (1937—1938), amelynek legkiemelkedőbb eredménye a bucharchudátok vára nevezetes falfestményeinek felfedezése volt, a varachsai régi település helyén; M. E. Masszon expedíciója a Nagy Fergánai-csatorna vonulata mentén, (1939-ben), amely elsőnek tárta fel az ősi Davany kultúráját, — ime, az utóbbi másfél évtized nagy régészeti vállalkozásainak távrolról sem teljes listája. Az ezen expedíciók által gyűjtött bőséges anyag, noha még csak jelentéktelen mértékben van közzétéve⁹⁾, lényegében új korszakot

⁹⁾ Legfontosabb kiadványok: M. V. Vojevodszkij és M. P. Grjaznov (VDI), 1938, 3—4. szám;

A. N. Bernstam. Archeologicseskij ocserk szevernoj Kirgizii. (= Észak-Kirgizia régészeti leírása.) Frunze, 1941;

u. a. Pamjatnyiki sztarini Talaszszkoj dolini. (= Az ősi talaszi völgy emlékei.) Alma-Ata, 1942;

u. a. Beszámolói: VDI, 1939., 4. szám, 1940., 2. szám; KSzi IMK, I. és II.; M. E. Masszon. Nahodka fragmenta szkulpturnovo karniza pervich vekov n. e. (= Az i. u. első századokból eredő domborművű párkányzat töredékes lelete) Taskent, 1933;

u. a. KSzi IMK, V. és VIII.; Tyermezsckaja archeologicseskaja expedicija. (= A termezi régészeti expedíció), I. kötet, Trudi UzFAN (= A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Üzbekisztáni Fiókjának Munkái), 1. sorozat, 2. füzet, Taskent, 1940; II. kötet, Trudi ANUzSzSzR (= Az Üzbek Szovjet Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémiájának Munkái) I. sorozat, Taskent, 1945;

G. V. Grigorjev. Otcset ob archeologicseskoy razvedke v Jangijulyazkom r-nye. UzSzSzR (= Beszámoló az Üzlég Szovjet Szocialista Köztársaság jangijuli körzetében végzett régészeti felderítő útról), Taskent, 1935;

u. a. Kauncsi-tepe (= Kauncsi tepe). UzFAN, 1940;

nyit meg Belső-Ázsia népei régi történetének vizsgálata terén, mely a belsőázsiai népek történelmén túlmenően is, mivel ez az anyag a környező, néha pedig még a távoli országok, Irán, India, Nyugat-Kína, Szibéria, Keleteurópa, szóval azon területek történetének különféle problémáira is fényt derít, amelyek a múltban Belső-Ázsiával szoros kapcsolatban álltak.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának chorezmi expedíciója, amelynek e sorok szerzője állt az élén, egy csapata volt a szovjet archeológusok hadseregének, akik széles fronton hadrakelték új adatokért hazánk történetéről. Ennek a csapatnak jutott osztályrészül az a vonzó feladat, hogy megoldja a régi Chorezm rejtélyét.

u. a. Tali-Berzu (= Tali-Barzu) TOVE, II.; Szoggyijszkij szbornyik (= Szogd gyűjtemény), a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Kiadása, Leningrád, 1934 ; V. A. Siskin. Arheologicszeszkije raboti 1937 g. v zapadnoj csaszti Bucharshzkovo oazisa. (= A bucharai oázis nyugati részében 1937-ben végzett archeológiai munkálatok), Taskent, 1940 ;

u. a. Cikkei : KSzIIMK, VIII.

Az egyes munkálatok összefoglalását l. A. J. Jakubovszkij cikkeiben, GAIMK—IIMK és Belső-Ázsia régészeti vizsgálatáról az utóbbi 20 év folyamán KSzIIMK, VI. Sz. P. Tolsztoj és V. A. Siskin, Arheologija, »25 let szovjetszkoj nauki v Uzbekisztanye« (= »A szovjet tudomány 25 éve Uzbekisztánban«) című gyűjteményes kötetben, az UzFAN kiadása, Taskent, 1942.

II. FEJEZET.

A RÉGI CHOREZM KAPUJA.

1.

Nehéz elfelejtenem azt a benyomást, amelyet az a nap tett rám, amikor expedíciónk először érkezett meg a Guldurszun-szovhozba, amely a puszta szélén, Karakalpakia mostani fővárosától, Turtkul városától északkeletre 26 kilométerre fekszik.

Már sok-sok kilométerrel Guldurszun előtt az égbolt északkeleti részén, a kertek sűrű zöldje és a kolhoztagok festői »kur-gancs«-ai fölött előtűntek Chorezm egyik legnagyobb középkori erődjének, Nagy Guldurszunnak hatalmas körvonalai. Minél közelebb értünk, annál nagyobb méretekből bontakozott ki e hajdan hatalmas erőd látképe, amely mindmáig némán áll őrt a pusztaság és a jobbparti Chorezm virágzó, öntözött földjeinek határán. A századoktól érintetlenül **rajzoló**dott ki az esti égre a messzeségből előbukkanó tornyok végtelen kettős sora, amelyeket a lépcsőzetesen emelkedő és a falak előtt emelt korlátok kötöttek össze s látszott rejtett hatalmának egész nyugalmaival, a gigászi falak szétterülő 15 méteres sík felülete, amelyen mozdulatlan hullámokban terültek szét a homokhalmok tarajai.

Már a Guldurszunba vezető út maga is foglalkoztatta képzeletünket. Csakhamar világossá vált előttünk, hogy nem egyszerű út ez : a régi holt csatorna széles kiszáradt medrében haladt, amely a Taza-Bag-jab mostani öntözőcsatornával párhuzamosan vonult és azután szétágazott a romokban fekvő vár két oldalához ; az egyik oldalon, a vár talapzatánál a szovhoznak a kihalt gigászi várhoz mérve szinte törpe épületei terültek el egyenes sorokban, a másik oldalon pedig — a széles mezőn, arrafelé, amerre most az idő- és emberekdúlta középkori majorságok dombjai emelkednek — Guldurszun hajdan gazdagon benépesített »ruszták«-jának (földművelő körzet) maradványai tűntek elénk. Még messzebb nyugat felé, a régi csatorna medre mögött, világosan kirajzolódott

Kis-Guldurszun középkori vár falainak és bástyáinak négyszöge, amely mögött mind messzebb és messzebb terültek szét a pusztaságban megtelepült chorezmi kolhoz mezői és kertjei.

Guldurszun nagyszerű romjait legendák és mondák övezik. A nép közt még nem régen is éltek babonák, amelyek szerint ez elátkozott hely, s a várban titkos földalatti alagút van, amelyet sárkány őriz és aki Guldurszun megszámlálhatatlan kincsét akarja megkeresni, annak el kell pusztulnia.

Az ottani születésű, fiatal, karakalpaki tudós, U. Kozsurov elmesélte nekünk azt a Guldurszunról szóló mondát, amelyet még gyermekkorában hallott.

Hajdanában Guldurszunt, — a régiek szerint — Gülisztánnak, »rózsakert«-nek nevezték. Virágzó, bővízű vidékkel övezet, gazdag város volt ez. A város élén az öreg pádisáh állott, akinek volt egy Guldurszun nevű szépséges leánya. De egyszer a boldog város bajba jutott: a pusztából kalmük hordák törtek elő, akik útjukon mindent elpusztítottak. A kalmükök feldúlták a virágzó földeket és kerteket és erős ostromzárral vették körül a várost. A lakók főrfiasan védekeztek és az ellenség nem tudta legyűrni ellenállásukat. Hónapok teltek el és ekkor a hódítóknak még félelmetesebb ellenség: az éhség jött segítségére. A város készletei kimerültek. Az emberek az utcákon haltak éhen, a megritkult védők elgyengült kezükben csak ügyyel-bajjal tudták tartani fegyvereiket. Ekkor a pádisáh tanácskozássra hívta össze vezető embereit és vezéreit. Akadt köztük egy, aki azt tanácsolta, hogy tegyenek még egy utolsó kísérletet a menekülésre. Terve ravasz volt. Az ostromlott gülisztániak titkon bevezették a palotába egyik még meglevő és jó húsban levő bikájukat, jól tartották a királyi magtárak utolsó búzakészletével és a város falán lebocsátották. De az éhség nemcsak az ostromlottakat, hanem az ostromlókat is gyötörte. A kalmükök, akik a környéket feldúlták, a hosszú hónapokig tartó ostrom alatt mindent feleltek, ami ehető volt és táborukban arról kezdtek beszélni, hogy az ostromot feltétlenül meg kell szüntetni. Az éhező kalmükök megfogták és leütötték a bikát és midőn látták, hogy gyomra tele van válogatott búzaszemmél, zavarbajlottak: »Ha ezek állatjukat is így etetik, micsoda készleteik lehetnek még! — kiáltoztak a harcosok. — Az ostrom reménytelen, a város bevehetetlen, el keli kotródnnunk, míg éhen nem halunk«.

Így döntöttek a kalmükök vezérei is és a táborban elkezdődtek az előkészületek a visszavonulásra.

De másképp döntött Guldurszun, a pádisáh leánya. Hosszú hónapokig figyelte a falakról a kalmükök vezérét, a szép, fiatal, bátor vitézt, a kalmükök királyának fiát. Szívében olthatatlan

1. ábra. Guldurezun romjai.

szenvedély ébredt népe ellenségeinek vezére iránt. És amikor látta, hogy az ostromlottak ravaszsága megtermette gyümölcsét, hogy az ellenség táborában mozgolódni kezdenek a megrakott tevék, hogy a kalmükök összegöngyölt nagyszámú sátora egymásután tűnik el: hűséges szolgálóleányával levelet küldött a kalmük vitéznek, amelyben leírta iránta érzett szenvedélyét és felfedte a gülisztániai titkát. »Még csak egy napot várj — írta a levélben — és meg fogod látni, hogy a város megadja magát«.

A kalmükök lerakták tevéik terhét és éjszakára újból felgyulladt a sok-sok tábortűz. Midőn pedig hajnalhasadtakor a gülisztániaiak látták, hogy az ellenség még szorosabbra vonja az ostromgyűrűt a város körül s hogy ravasz tervüket nem koronázta siker, kétségbeestek és az éhségtől haldokló város megadta magát a győztesek kényére-kedvére.

A várost kifosztották és felgyújtották, lakóinak egy részét lemészárolták, más részét rabként elhurcolták. Az áruló Guldurszun a királyfi elé vezették. A királyfi ránézett és így szólt: »Ha hazája ellensége iránti gyalázatos szenvedélyében képes volt elárulni népét és atyját, mit követ el majd ellenem, ha valaki más gyújtja fel szenvedélyét? Kötözzétek vad paripák farkához, hogy többé senkit se árulhasson el«.

A lovak Guldurszun testét apró darabokra tépték; e darabokat pedig szétszórták a mezőn. Az áruló átkozott vére sivataggá változtatta ezt a helyet, amelyet ettől kezdve nem Gülisztánnak, hanem Guldurszunnak hívtak.

E tragikus mondában történelmi igazság magva rejlik. A belsőázsiai népi hagyományban a XVII—XVIII. századi félelmetes hódítók, a Kazahsztánba és Belső-Ázsia északi részébe tűzzel-vassal betört kalmükök neve alatt mindenütt a még sokkal kegyetlenebb XIII. századi hódítók, Dzsingisz kán mongoljai rejtőznek. És éppen a mongol betörés napjaiban szűnt meg az élet Guldurszun falain és mezőin, s csak napjainkban sarjadt ki újra.

Alighogy befejeztük expedíciónk karavánjának kirakodását, máris érthető türelmetlenséggel kúsztunk fel a romokra. Áthaladva az előretolt védelmi építmények homályos útvesztőjén, s átjutva a sűrű bokrokkal és a rombadőlt építmények homokfödte halmaival borított hatalmas belső térségen, a meredek, homokos lejtőn felkapaszkodtunk az északi falra. Onnét pedig, tizenöt méternyi magasból, elénk tárult a régi, pusztává változott Chorezm felejthetetlenül nagyszerű látványa, amelyhez képest a guldurszuni romok keltette iménti oly ragyogó benyomásunk szinte semmivé vált. Előttünk nyugatra, keletre és északra áttekinthetetlen tengerként szétfolyva terült el a kihalt, homokos táj. Csak messze, észak felé rajzolódott

ki a párás levegőn át a Szultán- Uizdag-i csúcsok kékes körvonala. És a homokbuckák dermedt hullámai között itt sűrű tömegekben, amott magányos szigetekben mindenfelé várak, erődök, megerősített tanyák, egész nagy városok megszámlálhatatlan sok romja hever. A látóhatárunkat kitágító messzelátó egyre újabb és újabb romokat fedezett fel, amelyek néha egész közel látszottak, annyira, hogy látni lehetett a falakat, kapukat és tornyokat, máskor oly távol estek, hogy csak elmosódott körvonalaik rajzolódtak ki.

Duman-kala (»Köd-vár«) jellegzetes körvonala, — falak sötét sávja a déli szélről emelkedő fellegrvár négyszögével ; Dzsildyk-kala (»Szelek-vára«) tornyának büszke csúcsa ; Kavát-kala alig kivehető körvonala északnyugatra ; északkelet felé Kum-Baszkan-kala (»Homokfödte-vár«) óriási homokbuckákba süllyedve, amelyekből a tornyok csúcsa alig látszott ki ; még távolabb Tesik-kala szabályos donjon-ja (»lakótornya«) és Berkut-kala (»Sas-vár«) hatalmas erődítményei és végül, valahol messze északon az áttetsző ködpárában kirajzolódott Ajaz-kala romkoszorúza, sziklás csúcsa. Közöttük pedig mindenfelé számtalan névtelen rom bukkant elő a homokból, az ember és a pusztá közötti tragikus küzdelem egyetlen hatalmas emlékévé olvadva.

A régi Chorezm kapujánál álltunk, a felderítetlen multba vezető út küszöbén.

Az ősi, halott Chorezmet mindenfelől körülövezi a jelenkori, élő Chorezm.

Egy év múlva Zamachsar középkori város, Guldurszun mögött méreteiben semmivel el nem maradó nagyszerű romjainak falainál álltunk, a Turkmén Szovjet Szocialista Köztársaság tasauzi területe tahtini körzetének kultúróve határán, és mint Guldurszunban is, majd 100 kilométer távolságban sajátos, titokzatos vidék terült el előttünk, ahol az utas minden lépésnyire rég letűnt nemzedékek tevékenységének nyomaival találkozik. Ez is a régi Chorezm kapuja volt, de ezúttal nyugati kapuja.

A romok közül csak néhány őrizte meg régi nevét, melynek segítségével ki lehet bogoznunk a történelmi hagyomány fonalát. Ilyenek Kunya-Urgencs, Zamachsar (most Zmuchsir), Dzsigiribent, továbbá a középkori Dargan és Surahan romjai. A romok túlnyomó többsége mostani nevét sok századdal azután kapta, hogy falai közt kihalt az élet. A romok egy részének neve, mint a fent felsoroltak közül is némelyik, külső alakja után keletkezett. Egyik-másik név az utast azokra a szörnyű veszedelmekre emlékezteti, amelyek az emberre a naptól perzselt homoktengeren leselkednek. Ilyenek Koj-Krylgan-kala (»Az elpusztult bárányok vára«), Kuzy-Krylgan-kala (»Az elpusztult gödölyék vára«), és végül a legfélel-

metesebb: Adam-Ulgen-kala («A halott ember vára»). Ez utóbbi VII—VIII. századi, nem túlnagy vár, amelynek falai árnyékában mindmáig ott fekszik egy aszott, összekuporodott, félig homokborította és rókarágta, szagगतott, csikos köntösű ember csontváza, amelyen még rajt van a sötétbarna bőr is. E magányos vándornak sok-sok évvel ezelőtt már nem volt jártányi ereje, hogy megtegye azt a 10—15 kilométert, ami elválasztotta őt a legközelebbi forrás vizétől, ledőlt a kihalt vár árnyékába és ott pusztult el.

A romok nevének másik, szintén jelentős része a népi legendák és mondák világába, egy sajátos megtestesült folklóre körébe vezet el bennünket.

A jobbparti romok nagyrésze a karakalpaki és kazah mondák alakjai köré fonódik. Így például az i. u. III—IV. századi Barak-tam romjainak komplexumához, amelyek Karakalpakia távoli, észak-keleti határvidékén Kazahsztan határának közelében fekszenek, a Barak királyról szóló legenda fűződik. E várcsoport legépebben maradt várában lakott hajdan maga a király, a másik várban pedig vadászmadara, egy roppant nagy sas tanyázott. A király heves és makacs természetű volt. Egyszer sasát meglátogatta anyja, a mithikus, óriás Angka nevű madár. Barak aznap éppen vadászatra készült. Hozzátartozói hiába kérlték, hogy ne menjen el és ne ingerelje fel a sast. A király nem hallgatott rájuk s ekkor a megbántott sas a királyt lovával együtt karmai közé emelte, felvitte a magasba és azután onnét a földre ejtette. Barak holttestét várában temették el, a vidék elnéptelenült és azóta a karavánok is kerülik ezt az átokverte helyet. A mithikus madár, Angka nevéhez fűződik a késői antik korból való s épségben fennmaradt erőd, Angka-Kala neve.

Az i. u. III—V. századi városban, amelynek romjai most Kurgancs néven ismeretesek (20 kilométerre kelet felé Tachtakupyr városától), élt hajdan a hagyomány szerint Koblandy-batyr, a karakalpak és kazah eposz híres hőse.

Az Amu-darja középső szakaszának jobb partján fekvő két, kőből épített erőd — Kyz-kala és Jigit-kala («Leányvár» és «Legényvár») csoportjához fűződik a chorezmi királyleányról és az ő szerelméért vetekedő ifjúról szóló romantikus legenda.

Az i. u. I—VI. századi Kyrk-kyz («Negyven leány») romjai oly nevet őriznek, amelynek török vagy iráni (Csil-ductarán) formája Belső-Ázsiában számos rom megjelölésére szolgál (Merv, Termez stb.) s mely a királyleányról és negyven barátnőjéről szóló rendkívül elterjedt legendával kapcsolódik egybe; a lányok hol harcos amazonok képében jelennek meg, mint az ilyen nevű karakalpak eposzban, hol pedig száműzött remeteasszonyok képében,

hol pedig, mint az egyik kirgiz legendában — mely a kirgiz nép névének («kyrgyz», — «kyrk-kyz») »népetimológiájára« épül fel, — mint e nép ősei.

Kyrk-kyztől nyugatra a Szultán-Uizdag-hegy egyik keleti nyúlványa sziklás csúcsának zeg-zugos meredélyein emelkedik a régi Chorezm legfestőibb maradványa, az i. u. első századokból való erőd, Ajaz-kala (10—11., és 37—38. ábra). A népi hagyomány az erőd nevét egy Ajaz nevű rabszolga-hős nevével hozza kapcsolatba, aki a Kyrk-kyz várban negyven barátnőjével lakó királyleány kezére pályázott. Ajaz, a bátor és bölcs rabszolga-vitéz, egyike a belsőázsiai török folklór legrégibb alakjainak. Az Alsó-Szir-darja mellett feljegyzett kazah monda e hős alakjához azokat a legendás eseményeket fűzi, amelyek az Aral-tó létrejöttét, az Amu-darja usztyurti medrének eltűnését és a régi Chorezm kialakulását eredményezték.

E monda szerint a régebbi időkben az Aral-tó nem volt meg, hanem a Szir-darja és Amu-darja összefolyva Lauzanon, Kunya-Urgencsen és Ajbugiron keresztül a Kaspi-tóba ömlött.

Az Aral-tó helyén az adag nép lakott; amely fölött a heves és hitszegő Faszylchan uralkodott; az uzbojmenti területet pedig a bajszyr nép lakta, melynek uralkodója Ajazchan volt, ki rabszolgából bölcsesége és igazságossága révén lett az ország uralkodója.

Faszylchan szörnyű bűnt követett el: megbecstelenítette egy szent leányát. Az apa imádsága nyomán Faszyl egész királyságát víz árasztotta el. Ezen a helyen jött létre az Aral-tó, melybe a két nagy folyó ömlött. Korábbi egyesült medrük kiszáradt. Bajszyr emberei pedig Ajazchan vezetésével áttelepültek Chorezmbe és királyságot alapítottak, amelyet Urgencsnek neveztek. Az adagok minden városukkal egyetemben elpusztultak a vízáradatban, de épületeik nyomait derült nappal még ma is látni az Aral-tóban.¹⁾

Később még vissza kell térnünk e mondára, amely a Chorezm eredetére vonatkozó koraközépkori és antik legendákkal vág egybe. Ajaz rabszolga alakjával Abulgázínak XVII. századi a »Turkmének származása« című művében is találkozunk.

Ajaz alakjának meglétéről tanuskodik már egy lakónikus feljegyzés Mahmúd Kásgari XI. századi »Szótár«-ában, ahol ez áll: »Ajaz = egy rabszolga neve«. Nyilvánvaló, hogy nem egy, általában

¹⁾ A. Neszterov. Prosloe priaralszkih sztyepej v predanijah kirgiz Kazalinszkovo uezda (= Az aralmenti szteppék multja a kazalini járás kirgiz-mondáiban. ZVO, 1900., XII. kötet, IV. füzet, 95—100. lap.

rabszolgáknak adott specifikus névről van itt szó, hanem egy bizonyos rabszolga tulajdonnevről, akit e kiváló koraközépkori nyelvész tájékoztató törökök is jól ismertek.

Nagyon érdekes a tasauzi vidék egész sor ókori és középkori romját jelölő nevek csoportja. Amikor 1939-ben e területre vezető kutató útunkra készülődtünk, szerfölött foglalkoztattak bennünket a Halap-kala, Jarbekir-kala, Sirvan-kala, Semacha-kala erődök nevei, amelyek Szíriára és Azerbajdzsánra terelték figyelmünket. (Aleppo, Diarberkir, Sirvan, Semacha.) Amikor az ottani turkméneket e nevek eredete felől megkérdeztük, kiderült, hogy a nép képzeletében ezekhez a romokhoz tapad a »Sah-Szenem« neves turkmén regény színhelye. A regény hősnőjének nevét viseli Sah-Szenem ókori és középkori romjainak érdekes csoportja, amelynek középpontja a régi és a középkorban modernizált erőd és a körülötte elterült XIII—XIV. századi gyönyörű kertes, parkszerű térség.

Mint ismeretes, a szeldzsük-korba vezető regény cselekménye Szíriában és Azerbajdzsánban, a szeldzsük birodalom nyugati határain játszódik le.

A tasauzi turkmének azonban szentül meg vannak győződve arról, hogy ezek az események az »egykor öntözött földek« körzetében, az ő területük határain belül játszódtak le. Sah-Szenem királyleány és Garib, a szeretője, Jarbekir-kalában születtek. A királyleányt zord atyja Sah-Szenem romjainak festői parkjába zárta és a királyleány ide rejtette el szerelmét is.

Sah-Szenem iránti igazságtalan haragjában Garib elmenekült innét, de nem a távoli Sirvan-Semacha királyságba, hanem a csupán pár kilométerrel fekvő Sirvan-kalába és a vele szomszédos Semachakalába. A szerelmesek megbékülésük után nem a távoli Aleppóba, hanem Halap-kalába próbálnak menekülni.

Az irodalmi hagyomány ugyanilyen hatása tükröződött, bár rendkívül sajátos átszíneződéssel, abban a turkmén mondában is, amely a Közép-Karakumban fekvő, igen sajátos, köralakú alaprajzú, ormótlan kőtáblából készült ciklopszi építmény, a XII—XIII. századi Dev-kala (»A démon-vára«) erőd keletkezéséről szól (96. ábra).

Ahogy 1939-ben kutató utunk turkmén-jomud vezetője mesélte nekünk, ki a Tachta városa közelében levő kolhozról jött, azt az erődöt egy Farhad nevű dev (démon) építette. E démon beleszeretett a chorezmi király gyönyörű leányába, Sirinbe és megkérte a kezét. A királyt megriasztotta e leánykérés, mivel leányát nem akarta a démonhoz adni, de viszont félt őt kikoszorázni is, ezért egy öreg boszorkányhoz fordult segítségért. Az azt tanácsolta neki, hogy Farhadra bízjon olyan feladatot, amit lehe-

tetlen teljesíteni: építsen egy kővárat a karakumi homoksivatag szívében, ahol kő nem található. A démon azonban teljesítette a megbízást: a messze déli hegyekről hordta hátán a köveket. Midőn műve már közel volt a befejezéshez, a király erről értesülve, újból tanácsot kért a boszorkánytól. Az azt tanácsolta neki, hogy egy általa megjelölt napon egyszerre ölessen le kilencezer újszülött teveborjút, ugyanennyi kis csikót, kis borjút és bárányt. A többit csak bízza rá. A megjelölt napon a boszorkány elment a várhoz, amelyet a démon addigra felépített. E pillanatban Chorezm felől rémületes kiáltás hallatszott: a sok ezer anyaállat bődült fel kicsinyeinek leölése láttán. Farhad kérdésre az öreg banya elmondta, hogy a zaj oka nem más, mint az, hogy egész Chorezm siratja Sirint, az imént elhunyt királyleányt. Erre a démon, akit megrendített szerelmese halálhíre, nem akarván túlélni őt, fölkapta az utolsó, még helyére nem illesztett kőtáblát és magasra földobta a levegőbe. A kőtábla estében szétzúzta Farhad fejét. Midőn Sirin, aki viszontszerette a démont, erről értesült, odarohant arra a helyre, ahol szerelmese szörnyethalt és holtteste fölött agyonszúrta magát.

A keleti Romeo és Juliáról szóló szép regény e kezdetleges ősalakjában világosan látható a regény régi, mithológikus aspektusa. Farhad démon a földalatti világ ősi istensége, az építésszek és kőfaragók védője, olyan irodalmi hős őseként lép itt fel, aki maga is megőrizte kőfaragó és építész mívoltát.

Így, mondákba és legendákba burkolózva állt előttünk a néma romok, félig ledőlt tornyok rejtélyes világa, melyek falai és fenyegető lőrésai őrzik a sivatag felől Chorezm felé vezető utat.

Feladatunk abból állott, hogy ebbe az elátkozott birodalomba hatolva, a titokzatos lepel mögött felfedjük a történeti igazság vonásait, el tudjuk olvasni a holt városok sajátos, agyagba vésett krónikáját.

E feladat éppen nem volt könnyű. Jó néhány év telt el, amíg a kezdetben csak hozzávetőleges megfogalmazások és az egyes tények történelmi értelmezése terén tett kísérleteink helyét oly kép foglalta el, amely a teljességtől ugyan még nagyon távol volt, de fővonásaiban mégis összefüggően felölelte a chorezmi civilizáció történelmi fejlődését, távoli neolitikus kezdeteitől középkori virágzásáig, a XII. századi és a XIII. század eleji »nagy chorezmsáhok« égisze alatt. E kép felölelte továbbá Chorezmnak a mongol hordák, — a guldurszuni legendában szereplő »kalmükök« elődeinek csapásai alatt bekövetkezett bukását is.

III. FEJEZET.

A KISÉRTETEK HONÁBAN.

(Az 1937—45-ös expedíció beszámolójából.)

Nem mi voltunk az első szovjet régészek, akik a régi Chorezm romjait fölkerestük. 1928—29-ben a chorezmsáhok középkori fővárosának, Urgencsnek romvidékén (ahol most a Turkmén Szovjet Szocialista Köztársaság tasauzi kerületében fekvő Kunya-Urgencs városka van) dolgozott A. J. Jakubovszkij expedíciója, amely első tudományos leírását adta az urgenci építészeti emlékek¹⁾ komplexumának és felderítésszerű tudósításokat közölt Mizdachkan kora-középkori város nem messze fekvő romjairól, — amelyek azonosak a mostani Chodzsejli közelében fekvő Gjaur-kala romjaival.²⁾

1934-ben a Turkmén Szovjet Szocialista Köztársaság tasauzi kerületében a középkori Zamachsar romjai között dolgozott M. V. Vojevodszkij expedíciója.³⁾

De mindkét expedíció ezen emlékek csupán középkori rétegeit érintette. A régi, muzulmán-kor előtti Chorezmmel először I. Guljamov és T. Mirgijazov taskenti régészek expedíciója foglalkozott, akik 1936-ban a Mangyt közelében levő Kubatau-dombon kiásták egy, az i. e. első évezred közepe tájáról való mazdahitű halott síremlékét.⁴⁾

1937-ben I. G. Guljamov újból elkezdte munkásságát Dél-

¹⁾ A. J. Jakubovszkij. Razvalini Urgencsa (= Urgencs romjai), Leningrád, 1930.

²⁾ u. a. Gorogyiscse Mizdachkan. (= Mizdachkan gorogyiscséje) ZKV. V. 1930.

³⁾ M. Voyevodsky, A Summary Report of a Khwarizm Expedition. VAIJIAA, 1938. 3. szám.

⁴⁾ J. Gulam. Otmuz Izlari. »Gülistan«, 1937, 4. szám.

Karakalpákia »egykor öntözött földjein«, s megvizsgálta Guldurszun és Narindzsan középkori településeket és a Sabbaz melletti Píkalának az i. u. első századokból való nagyszabású romjait.

Ugyanebben az évben és ugyanczen a környéken látott munkához a mi expedíciónk is.

Ezt a környéket nem véletlenül szemeltük ki. Feladatunk az volt, hogy behatoljunk a kultúróvezet határai mögé a sivatag mélyébe, ahol arra lehetett számítani, hogy a legrégebb kor idő- és emberkímélte emlékeire bukkanunk. Erre tanítottak bennünket egyfelől a Kelet-Turkesztánba századunk elején kiküldött kutatócsoport tapasztalatai, másfelől maga a belsőázsiai földművelés jellege. Ennek balterjessége, amely azzal a törekvéssel függ össze, hogy az öntözött föld minden tenyérnyi helyét kihasználják, az öntözött vidék sűrű népessége, végül pedig az, a régészet szempontjából végzetes és a legrégebb időkre visszamenő szokás, hogy a régi épületek salétromtartalmú romjainak nyersanyagát talajjavításra használják, azt eredményezte, hogy a kultúróvezet határain levő régi települések vagy teljesen kipusztultak, vagy pedig a középkori kultúrrétegek több méteres vastag tömege temette be őket, úgyhogy csupán a felső rétegek nagyarányú, igen költséges felásása után juthattak el a régészek azon gyér maradványok feltárásaig, amelyekre a sivatagban — ahogy erre számítani lehetett — szinte sértetlen állapotban lehetett rátalálni.

»Az egykor öntözött földek«, a sivatag hatalmas övezetei, amelyeken nyoma volt az öntözésnek s amelyek romokban bővelkedtek, már elég régóta ismeretesek voltak Belső-Ázsiában és többek között a Kzyl-kum és Kara-kum sivatagok azon részein is, amelyek a chorezmi oázis körül terültek el. Számtalan utazó említette őket. Jelentős részüket föl is térképezték. E földek keletkezése és elsivatagosodásuk okai régóta foglalkoztatták nemcsak a történészeket, hanem a geográfusokat és geológusokat is és a régi Belső-Ázsia egyik történelmi és földrajzi rejtélyeként szerepeltek. Hány elméletet kovácsoltak ezzel kapcsolatban! Hol a folyók folyásának eróziós bázisuk átalakulása következtében előállott megváltozása, hol pedig a homok elháríthatatlan előretörése, vagy pedig, hogy állítólag a talaj az öntözés következtében sóssá változott, és végül »Belső-Ázsia általános katasztrofális kiszáradása« szerepeltek az irodalomban e rejtély magyarázataként. De mindez valójában csupán alaptalan feltevés volt, mivel e földek elsivatagosodásának nemcsak oka, hanem ideje is ismeretlen maradt. A döntő szót a történészeknek és régészeknek kellett kimondaniuk, s ez nagy, önálló kutatói feladatot jelentett, amely egyebek között a mi pusztai útunknak is célt szabott.

Hogy éppen Délkelet-Karakalpakia »régi öntözött földjeit« szemeltük ki, azt az indokolta, hogy e vidékről volt némi történelmi adatunk, amely a vidék viszonylag igen korai elsivatagosodására engedett következtetni.

A X. század előtt Dél-chorezm jobbpárti része volt a régi chorezmi királyság központja. Itt feküdt az ország muzulmánkor-előtti fővárosa, — Kát városa. De miután a politikai élet központja a X. század végén Urgencsbe helyeződött át, e terület másodrangúvá válik és szemlátomást hanyatlásnak indul. A régi chorezmsáhok székhelye Fíl, vagy Fír vára volt, amelyet 997-ben az Amu-darja öntött el. Szam'ání XII. századi arab geográfus tudósítása szerint néhány jobbpárti város romokban hevert és helyüket fölszántották. A XIV. századi híres arab utazó, ibn-Batúta viszont a Kátból Bucharába vezető úton, vagyis éppen Dél-Karakalpakia területén egyetlen települést sem talált, holott ugyanakkor a balparti Chorezmben, különösen Urgencsben és környékén, ibn-Batúta korában még pezsgő élet folyt.

Chorezm földrajzi leírásai különösen ki szokták emelni azt, hogy Guldurszun és a Szultan Uizdagi csúcsok közt nagy számban és épségben találhatók romok, és így minderről alapunk megvolt annak föltételezésére, hogy éppen itt lesz legtöbb kilátásunk muzulmán-kor előtti épen maradt emlékek fölfedezésére.

1937-ben erre a vidékre küldtük el előzetes felderítésre expedíciónk munkatársát, A. I. Tyerenezskin aspiránst, a GAIMK munkatársát. Az ő gyűjtésének eredményei, különösen az általa gyűjtött bőséges, a föld felszínén található numizmatikai anyag, amelyet 1938-ban dolgoztunk fel és tettünk közzé, igazolták feltevéseinket. Guldurszun mögött valóban a muzulmán kor előtti romok széles öve terült el, amely hatalmas távlatokat tárt fel a kutatás előtt.⁵⁾

1938-ban azután teljes erővel kibontakoztak expedíciónk munkálatai.

Ásatásaink első helyéül az arab hódítás egy tanúját, a VIII. századbéli Tesik-kala várat szemeltük ki, amelynek, a vár formáját nagyon szépen megőrző romjai között, csoportunk három hónapig dolgozott. Tesik-kalából kiindulva folytattuk az ásatásokat a sivatagba mélyen benyúló romok láncolata: Koj-Kyrlgan-kala, Angka-kala, Bazar-kala, Kurgasin-kala, Nagy- és Kis-Kyrk-kyz, Ajaz-kala, Toprak-kala és Kzyl-kala között.

⁵⁾ 1. A. I. Tyerenezskin. Archeologiceszkije razvedki v Chorezme. (= Régészeti felderítő útjaim Chorezmben), Sza, VI. 1940.

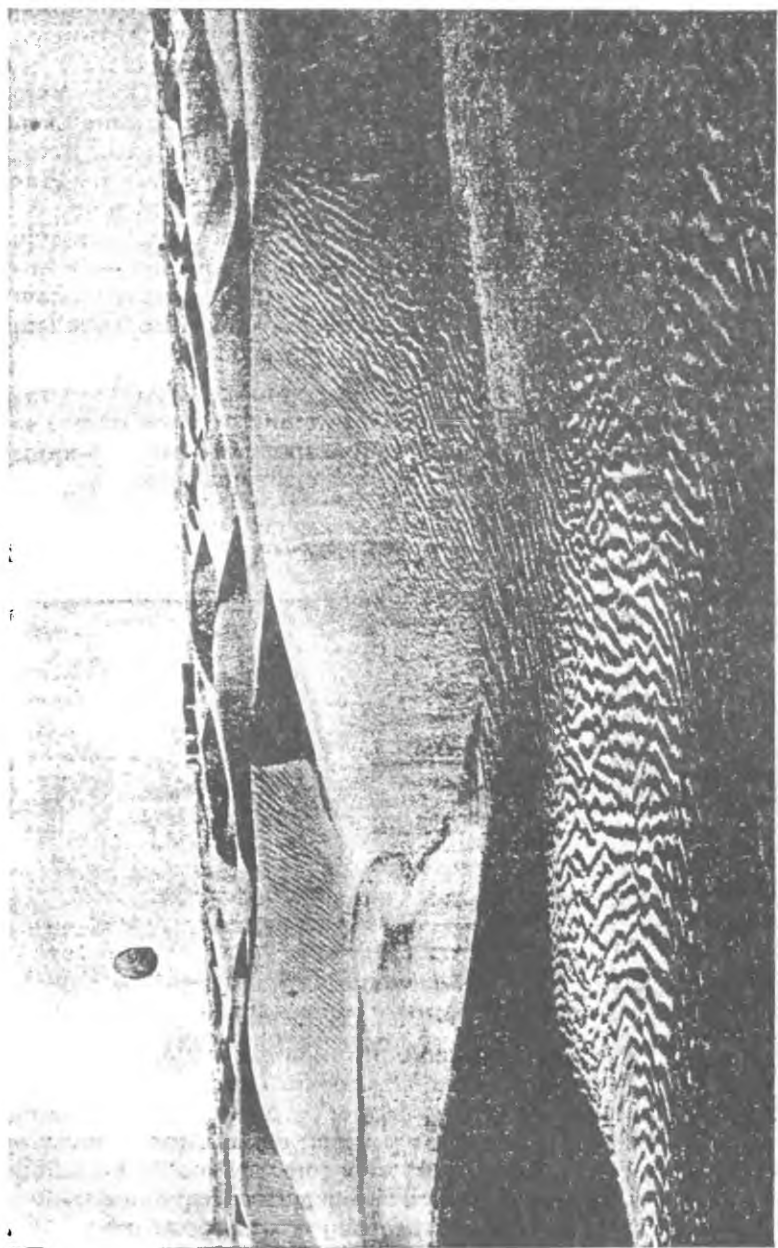
Már az ásások hevében felkeltették érdeklődésünket az egyik homokba merült erőd sajátságos, kelet felől kibontakozó körvonalai, melyek elütöttek a körülöttünk fekvő VII—VIII. századi többi vár alakjától. Távcsovön sokáig nézegettük, megbeszéltük rávonatkozó feltevéseinket. A tömör homokhalmok láncolata fölött kiemelkedtek a vár szögletes tornyai, a falak sávját lezáró, trapézalakú körvonalai, amelyek a klasszikus Kelet

2. ábra. Az expedíció karavánja Duman-kala körzetében.

emlékműveire emlékeztettek. És valahányszor az ásások közben többé-kevésbé nyugodt napunk volt, E. A. Poljakov fényképpésszel és Szanszycz-baj Urjumov tevehajcsárral együtt teveháton kimentünk a rejtélyes romok felé.

Csak nagynehezen tudtunk előre hatolni. Az út óriási, félelmetesen tornyosuló homokbuckák sorfala között haladt. Tarajuk, melyen tevéink óvatosan lépkedtek, meredeken siklott le a mély «ui»-k — homokvölgyek — szakadékaiba. E völgykatlanok mélyén alattunk fekvő alján a szél a szikrázva ragyogó, feketés homokcsillámok forgószelét kavarta fel. A homokbuckák tengerébe süppedt romokból semerre sem látszott semmi, de vezetőnk biztosan vezetett bennünket a kanyargós úton, itt egy «ui»-t kerülve meg, amott pedig egy-egy homokos lejtőre kapaszkodva. S egyszer csak az egyik homokbucka tarajáról váratlanul az agyagtáblák széles mezeje tárult elénk, melyet bíborvörös cseréptöredékek rétege borított. A táblák fölött különös vár romjainak furesa körvonalai bontakoztak ki, melyek teljesen elütöttek mindattól, amit eddig

3. ábra. Homokbuckák Berkut-kala környékén.

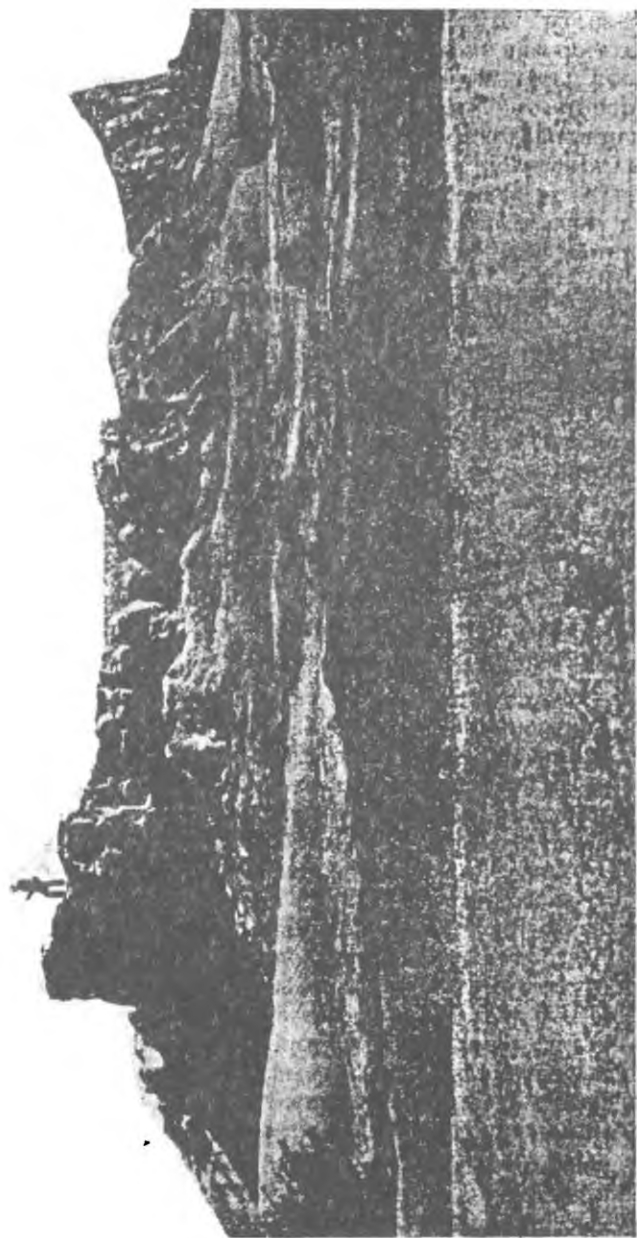
láttunk. Útunk céljától még messze voltunk. Ezt a várat (mint később megtudtuk, Koj-Krylgan-kala vára volt) Tesik-kala vártornyáról nem lehetett látni. A tizennyolcszögű fellegvár félig ledőlt falait szabályos köralakban, a kilencedik torony maradványaival, a szinte a földdel egyenlő külső fal vette körül. A fellegvár falainak helyenként öt-hat méterre kiemelkedő szegélyeit, melyeket hatalmas négyszögalakú, nyers téglából raktak, szűk és sűrű lőrések járták át, melyeket fent egy-egy pár hegyes szögben összeillesztett téglából nyílhegy alakban formáltak ki. A fellegvár belsejében és körülötte pedig pompásan kidolgozott és égett edények számtalan cserepe feküdt, felületüket részben vörös lakk vonta be, részben pedig cikk-cakkos és háromszög formájú bevéssett díszítések ékesítették, melyeket sárga-rózsaszínű alapon vörös, barna és fekete színekkel festettek be. Az edénycserepek közül egy kéttollú, korai szkíta típusú bronznyílhegyet és egy pár terrakotta szobrocskát szedtünk fel, melyek közül az egyik fejetlen férfialakot ábrázolt, aki egyik térdét behajlítva, kezét másik térdén tartja, a másik egy nőalakot, amint lábait féloldalt lógatva egy fantasztikus állat hátán ül.

Egy más korszak tárult elénk, amely sokkal régibb volt annál, amelynek felderítésén Tesik-kalában dolgoztunk: a korai antik Chorezm első emléke állt előttünk.

Napnyugtakor a nehéz homokbuckák új vonulatán keresztül kijutottunk az agyagföldekre, útunk céljához, Angka-kalához, mely mint kiderült, szintén az antik korból való, de sokkal későbbi időkből, az i. u. első századokból: az agyagföldön rézpénzt találtunk, mely királyt ábrázolt sajátos, sasalakú koronával. Előző évi gyűjtéseink alapján e típust már ismertük: az i. u. III. századra datáltuk.

Angka-kala egyáltalában nem hasonlított az általunk az imént felfedezett romokhoz, — csupán a téglák és a nyílalakú lőrések árulták el, hogy ugyanarról a korszakról van szó.

A szabályos, négyzetalakú alaprajz, a falak vonulatának szögleitein és közepén négyzetalakú tornyokkal, a belső udvarba nyíló kapuk négyzetes pilléreivel, — ilyen volt ez az egyik, külső alakját legjobban megőrző antik vár. Falairól, hova napnyugtakor kúsztam fel, hátul, a nyugati ég bíborszínű háttérében, a megszámlálhatatlan homoktaréj mögött vonult végig a látóhatáron a Berkut-kalai kihalt oázis számtalan tornyának sötét körvonala, amely északról délre 17 kilométer távolságban húzódott végig és messziről hatalmas város körvonalait sejtette. Körös-körül a sivatag síri csendje honolt, mely csak még jobban fokozta azt a

4. ábra. Koj-Krylgan-kala romjai.

különös, délibábos érzést, hogy mesés, az ember által rég elfelejtett és hajdan a sivatag ősi hódítóinak titáni munkájával létesített városok és települések birodalma vesz körül bennünket. Hajnalban dél felé vonultunk, ahol különös romok látszóttak, melyeknek egyik szöglete közelében világosan kirajzolódtak egy emberi alak mozdulatlan körvonalai, aki mintha feszülten ránszegezte volna tekintetét.

Ez az i. u.-i VI—VIII. századbéli Adamli-kala volt. (Emberes-

5. ábra. *Angka-kala.*

vár.) E látszatot egy ledőlt fal furcsa oromzata keltette, mely különben közlről egyáltalában nem volt emberformájú. Útunkon heves homokvihar tartóztatott fel, a környező egész térség megtelt az izzó homok süvöltő, áthatolhatatlan fergetegével, eltűnt az »Emberes-vár«, a mellettünk levő teve körvonalai is alig látszóttak. Üggyel-bajjal jutottunk el Adamli-kaláig, melynek falai menedéket nyújtottak számunkra. Mivel vízkészletünk kimerült, elhatároztuk, hogy nem szakítjuk meg munkánkat és kihasználva azokat a percekét, melyekben viszonylag seálcsend volt, fölmértük és lefényképeztük a várat. Bajosan tudjuk elfelejteni E. A. Poljakov alakját, aki, hogy a szél el ne sodorja, a fal fedezéke mögöl mint valami gonosztevő, egy zugból vette célba készülékével a vár középső tornyát. Valószínűleg nem kevésbbé eredeti benyomást

keltettünk mi is Szanszjzbaj Urjumovval, mikor legyűrve a szelet és homokot, a kezünkből majdhogy ki nem tépett mérőszalagot szorongatva felkapaszkodtunk a toronyra, megkockáztatva, hogy felrepülünk az égbe, mint Jurij Olesa meséjének egyik alakja.

A vízhiány miatt (tapasztalatlanságunk többek között még ebben is megmutatkozott; később szigorúan tartottuk magunkat a sivatagi munka szabályához: »egyél egy napra valót — vizet vigyél egy hétre valót«), nem tudtuk bevárni a vihar végét. A nap csak akkor derült ki, amikor Koj-Krylganba visszaérkeztünk; félúton Tesik-kala felé pedig találkoztunk a mentőexpedícióval, amely tevén két hordó vizet hozott számunkra. Nem csekély kéjjel ittuk meg a teát, amelyet rögtönzött tűz mellett főztünk és azután »haza«-mentünk. Valóban »minden viszonylagos a világon«; az ásatások idején az expedíciónak a sivatagban felütött kis »aul«-ja is otthonnak számít.

Az ásatások befejezése után végrehajtott további felderítő útunk azt mutatta, hogy a megtett útonkon talált többi várak, melyek az »egykor öntözött földeket« félköralakban öveztek, szintén már az ókorban, vagy a középkor elején kihaltak.

A nagyszámú antik romon és muzulmán-kor előtti korai középkori emléken kívül 1938-ban végzett munkálataink szolgáltat-ták számunkra az első bronzkori emlékeket. Az A. J. Tyerenozs-kinnel együtt a Tesik-kalától délnyugatra fekvő homokbuckák közt végzett gyalogos felderítő útunk idején a homokfuvatok szakadékaiban elsőnek fedeztük fel néhány ősi település homokba süppedt maradványait és olyan agyagedényeket, amelyek nagyon közel állottak a kazahsztani és szibériai andronovi kultúra kerámiájához és kisebb mértékben a volgamenti faépitményes sírok kultúrájához, vagyis az i. e. második évezred kultúrájához.⁴⁾

A háború előtti évek közül munkánk 1939-ben öltötte a legnagyobb méreteket. Ekkor hat hónapig dolgoztunk egyfolytában júniustól — októberig és munkánk a Szultan-Uizdagtól északon Csardzsouig délen és a Közép-Karakumig délnyugaton elterülő roppant nagy területet ölelte fel.

Június elején kutatócsoportunk Csardzsouból két felderítő csoporttal észak felé vonult az Amu-darja középső folyásának mentén. A nyugati csoport Sz. A. Jersov vezetésével az autót mentén szárazföldi úton haladt előre. A keleti csoport a mi vezetésünk mellett a folyó jobb ágán vízi úton nyomult előre.

⁴⁾ Az 1938-ik évi munkálatokról lásd Sz. P. Tolsztoz, Drevnyehorezmijszkije pamjatnyiki Karakalpakii (= Karakalpakia őschorezmi emlékei), VDI, 1938. 3. szám.

Kitűzött útunkat befejezve, mely lehetővé tette az ókori és középkori Chorezm déli határai történelmi dinamikájának felderítését, a dél-karakalpakiai »egykor öntözött földeken« mindkét csoport egyesült. Itt ezután négy emlék kiásását végeztük el (ezek közül három ókori volt): 1.) az i. u.-i I.-II. századi Ajaz-kala 3. várában egy nagyobb épületet, 2.) Ajaz-kala 3. szomszédságában egy i. u. II. századi földműves települést, majd 3.) Dzsanasz-kalának, az ókori Chorezm egyik korai várának romjait ástuk ki, melyek az »egykor öntözött földek« keleti határának szélén fekszenek és Berkut-kala 36-ot, egy muzulmánkor előtti középkori várat, mely nem messze feküdt Tesik-kalától, mult évi kutató útunk célpontjától.

A dzsanasz-kalai ásatások idején új, fontos felfedezést tettünk: expedíciónk résztvevői A. J. Abramovics és N. N. Vakturszkaja, a moszkvai állami egyetem hallgatói, mialatt az ásatások egy romokborította dombot délfelől szegélyező széles homokszakadéokban folytak, lelőhelyet fedeztek fel, melyen rengeteg, kovakőből készült szerszám és benyomott, gazdag díszítésű, kezdetleges agyagedény volt. A leletek helyén végzett vizsgálatok és próbaásatások arra mutattak, hogy az őskori chorezmiek épségben fennmaradt egyik telephelye áll előttünk, amely jelentékenyen régibb, mint azok a bronzkori telephelyek, amelyeket 1938-ban fedeztünk fel. Ez a telephely, melyet Dzsanasz-kala 4. telephelyének neveztünk el (eddig a Dzsanasztól északnyugatra fekvő homoksivatagban három bronzkori és korai vaskori telephelyet fedeztünk fel), ahhoz az új neolitikus kultúrához tartozott, amely csak kevésbé hasonlított a környező területeken ismeretesekhez és amelyet a legközelebbi lakott pont neve alapján, régészszokás szerint, kelteminári kultúrának neveztünk. E kultúra virágzásának ideje legalább is az i. e. harmadik évezred elejére, esetleg azonban a negyedik évezredre nyúlik vissza.

Az ásatások befejezése után expedíciónk új, egyik legnehezebb felderítő útjára, Észak-Karakumba indultunk. Tizennégy tevéből álló karavánunk egy derűs októberi reggel Észak-Turkmenia fővárosából, Tasauz városából délfelé indult. Két hét alatt a hatalmas régi csatorna, Délnyugati Chorezm »egykor öntözött földjeinek« fő útvonala mentén körülbelül 150 kilométernyire haladtunk, majd innét tovább a homoksivatag mélyén Dev-kala romjaiig és tizenkét ókori és középkori emléket vizsgáltunk meg, melyek az i. e. I. évezred közepétől az i. u. XIV. századig keltezhetők.

E kutatóútunk legfontosabb felfedezése az ókori Chorezm legkorábbi emlékeinek, Koj-Krylgan-kalánál és Bazar-kalánál

(amelyek a jobbspárt mellékének legrégibb romjai) sokkal régibb, hatalmas, őskori telepeknek feltárása volt, Kalaly-gyr 1. és Kyzeli-gyr felfedezésére gondolok, a Csermenjab középső szakaszának közelében fekvő kavicsos, homokos dombokon, melyeknek kerámiai leletei alapján föl lehetett tenni, hogy az i. e. első évezred közepe tájáról származnak.⁷⁾

1940-t, ásátási munkáink utolsó háború előtti évét, a Dzsanasz 4.-i, 1939-ben feltárt neolitikus telepen végzett ásátásoknak és felméréseknek, a kavat-kalai, i. u. XII—XIII. századi kihalt oázis felkutatásának és az ezen oázison fekvő egyik földműves-telep kiásásának szenteltük. Az évet a Szultan-Uzdag-i hegyek déli határa mentén és tovább északra, Nukusz városáig teveháton megtett útunkkal fejeztük be. Ezen útunk folyamán egész sor ókori és középkori települési hely feltárásával együtt Csilyk, Bes-tübe és Kara-tübe köves magaslatain sziklába véssett jelek érdekes komplexumát fedeztük fel, melyek közül a legrégibbek a bronzkorig nyúlnak vissza és a protochorezmi kőírás világába vezettek el bennünket.⁸⁾

Az ásátási munkálataink első négy évében gyűjtött anyag széles területet ölelt fel és igen változatos volt: több mint ezer-ötyszáz kilométeres felderítőtutatt tettünk meg, körülbelül 400 emléket fedeztünk fel újonnan, ezek közül⁹⁾ tizennégy helyen többé-kevésbé beható ásátásokat végeztünk. Az i. e. IV—III. évezred határától az i. u. XIV. századig nyúló, tehát körülbelül négy és félezer évet az emlékek szinte szakadatlan láncolata képviselte, melyek lehetővé tették, hogy az ősi chorezmi civilizáció fejlődésének fő vonalát nyomon követhessük.¹⁰⁾ Megvilágosodtak mind a jobb,

⁷⁾ Az 1939. évi munkálatokról lásd *Sz. P. Tolsztoz*, *Drevnoszti Verh-nevo Chorezma* (= Felső-Chorezm régiségei), VDI, 1941. 1. szám és ugyanabban a számban *Sz. A. Jersov* cikkét.

⁸⁾ Az 1940. évi munkálatokról lásd *Sz. P. Tolsztoz*, *Novie matyeriali po isztorii kulturni drevnyevu Chorezma*. (= A régi Chorezm kultúrtörténelmére vonatkozó új anyag), VDI, 1946. 1. szám.

⁹⁾ A Dzsanasz 4. neolitikus telep; négy ókori emlék: Dzsanasz-kala, Ajaz-kala 3., az Ajaz-kalai 1. számú földművestelep, Toprak-kala; négy kora-középkori muzulmánkor-előtti emlék: Tesik-kala és a berkut-kalai kihalt oázison a 4-es, 34-es és 36-os számú várak; öt kora középkori emlék: a Guldurszun közelében fekvő falusi lakóház, a Narindzsan-baba mazar (= temetkezési hely, ford.) melletti «ó-városban» fekvő városi ház, ugyanott egy koraközépkori síremlék, Kavát-kala, végül a Kavát-kala melletti 1-es számú falusi telep.

¹⁰⁾ Az emlékek időrendi osztályozását lásd *Sz. P. Tolsztoz* «Drevnij Chorezm» (= A régi Chorezm), (Tételek), KSzIIMK, IV., 1. továbbá «Drevnyij Chorezm» című monográfiát, Moszkva, 1948., 32—34. lapokon

mind pedig a balparton fekvő ókori és középkori Dél-Chorezm megművelt földjei és politikai határai történelmi dinamikájának főbb körvonalai, általános képet alkottunk az egykori öntözési hálózatról, meghatároztuk »az egykor öntözött földek« elsivatagosodásának idejét és körülményeit.

A településfajták, továbbá a földművelés és kézműipar történeti emlékeinek feldolgozása lehetővé tette, hogy hozzáfogjunk az előttünk álló központi történelmi probléma, a régi Chorezm társadalmi rendszere történelmi problémájának megoldásához. A bőséges éremtani anyag a politikai történet sok kérdését megvilágította és egyben ez volt a chorezmi írás emlékeinek első komplexuma.

Ezek az érmek, pecsétek, a számtalan és változatos formájú terrakotta-szobrocska és végül a száz meg száz épségben fennmaradt építészeti emlék fellebbentették előttünk a fátylat a chorezmi szellemi kultúra, művészet és vallás történetéről.

De minél mélyebbre hatoltunk anyagunkba, annál több új és új probléma merült fel. 1941 nyarán kollektívánkat az új ásatási munkálatok lázas előkészületei kötötték le: be kellett fejeznünk a Dzsanasz 4. számú neolitikus telephelyen végzett ásatásokat, dolgoznunk kellett a toprak-kalai igen érdekes gorogyiscsén, nagyszabású felderítő munkálatokat terveztünk Észak-Kzyl-kumban és az Usztyurt fennsíkon, hogy fényt derítsünk a régi Chorezm északkeleti és északnyugati kultúrtörténeti kapcsolataira.

A hitlerista hordák álnok támadása a Szovjetország ellen, mely megszakította a szovjet embereknek a szocialista társadalom felépítése érdekében végzett békés, alkotó munkáját, félbeszakította a mi kutatásainkat is.

Kutatócsoportunk majd minden katonaköteles dolgozója elment a harctérre, hogy teljesítse hazája iránti kötelességét és a régészekből árkász, tűzér, repülő, mesterlövész, egészségügyi szolgálatos lett. Egyikünket, N. A. Szugrobovot, a fiatal régészt, a szenvedélyes vadászt, aki vadászpuskáját a mesterlövész fegyverével cserélte fel, nem láthattuk többé sorainkban, midőn a győzelem után újból összesereglettünk. Szülővárosa, Moszkva védelmében halt hősi halált.

Munkálatainkat, csak 1945-ben kezdtük el újból. Az 1945-ös ásatási idénynek előkészületi jellege volt: befejeztük a Dzsanasz 4. telephely ásatásait, Dzsanasz-kala körzetében számos új neolit- és bronzkorbeli telephelyet tártunk fel, új felderítő munkálatokat indítottunk meg Toprak-kalában és felderítő

útra készültünk Karakalpakia északkeleti részébe.¹¹⁾ 1946-ban munkánk ismét teljes erővel folyt és méretében messze magamögött hagyta mindazt, amit az első öt ásatási idény folyamán végeztünk.¹²⁾

¹¹⁾ Az 1945. évi munkálatokról lásd *Sz. P. Tolszov, Chorezmszkaja archeologo-etnograficeszkaja ekzpedicija AN SzSzSzR v 1945 g.* (= A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 1945. évi chorezmi régészeti-néprajzi expedíciója), IAN, SzIF 1946. 1. szám.

¹²⁾ Az 1946. évi munkálatokról lásd *Sz. P. Tolszov, Chorezmszkaja archeologo-etnograficeszkaja ekzpedicija AN SzSzSzR v 1946 g.* (= A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 1946. évi chorezmi régészeti-néprajzi expedíciója.) IAN. SzIF., 1947. 2. szám.

IV. FEJEZET.

REPÜLÉS ÉVEZREDEKEN ÁT.

(Az 1946. évi expedíció naplójából.)

1946. júliusában széleskörű ásatások folytak Toprak-kalában, ez i. e. I—i. u. VI. századi nagyszabású gorogyiscsén. Főcélunk az volt, hogy feltárjuk a város uralkodójának várkastélyát. Az 1938—40. és 45. évi előzetes kutatásokra és felderítő ásatásokra szánt három idény arra a végleges következtetésre juttatott bennünket, hogy az általunk ismert ókori emlékek közül Toprak-kala tárja fel a legszelesebb távlatokat.

Lentebb (lásd a VII. fejezetet) részletesen foglalkozunk a munkálatok eredményeivel s most csak annyit jegyzünk meg, hogy ezek legjelentősebb eredménye az volt, hogy Chorezmben először fedeztünk fel monumentális, sokszínű falfestményeket, melyek régebbiek és gazdagabbak voltak szovjet Belső-Ázsia többi körzetéből ismert minden más falfestményénél. Ezek vizsgálata új oldaláról világítja meg a chorezmi művészi kultúra történetét.

Kutató csoportunk Toprak-kala melletti táborából kiindulva, kezdtünk hozzá felderítő munkálataink új szakaszához, melyet egy, a szovjet régészet gyakorlatában szélesebb körben először alkalmazott új, modern, technikai eszköz messzemenő felhasználásával kötöttünk egybe.

A repülést régészeti munkálatokra¹⁾ először a hadirepülésnek az első világháború idején a közel-keleti hadszíntéren történt cselekményeivel kapcsolatban kezdték felhasználni, midőn a hadirepülők a szíriai sivatagban egész sereg érdekes régészeti megfigyelést tettek. Azután e munkát régész szakemberek folytatták és fejlesztették tovább; e téren különösen nagy szerepet

¹⁾ A külföldi légi felderítő munkálatok áttekintését lásd A. V. Gave-man könyvében. Aeroszjomka i iszszledovanije prirodnih reszurszov. (= A légifelvétel és a természeti kincsek felkutatása) Moszkva, Leningrád, 1937, 265—275. lap. Lásd még: E. Schmidt. Flights over ancient cities of Iran. Chicago., 1940.

játszottak a francia Poidebard és az angol Crawford munkái. A római kor erőrendszerének és kereskedelmi útjainak a szíriai sivatagban történt felfedezésén kívül Crawford a vizuális felderítés és a légi felvételek módszereit széles körben alkalmazta hazájában, oly régi települések felderítésére, melyeket a föld felszínéről egyáltalában nem lehetett kivenni.

A hadirepülésnek a helyi tárgyak fényképezés segítségével történő felderítése terén szerzett tapasztalata volt a kiinduló pont a régészeti légifelvételek módszerének kidolgozásánál. A régi erődöknek és településeknek a földről egyáltalában nem látható alaprajzairól a növénytakaró (melynek sűrűsége vagy színe függ a föld felszínén lévő különféle épületektől); vagy a legcsekélyebb, a nap rézsutos sugaraiban élesen szembetűnő kidomborodás leleplező tulajdonságainak kihasználásával készített felvétel módott nyújtott arra, hogy egész sor igen érdekes régészeti emléket fedezzünk fel.

Később a légifelvételt az ősi perui civilizáció emlékeinek felkutatása idején az amerikai régészek alkalmazták és nem sokkal a második világháború előtt az E. Schmidt által vezetett amerikai, repülőgépekkel dolgozó régészeti expedíció nagy munkát végzett az iráni, ókori és középkori emlékek légifelvételeinek elkészítése terén.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a külföldi kutatók repülőgépről végzett régészeti munkálatai rendszerint nem haladtak túl a kísérletezés kereteit és csupán egyéni régészeti, történelmi és földrajzi feladatokat tűztek maguk elé. A légifelvételek kapcsolata a földön végzett ásatásokkal és felderítésekkel igen laza volt.

A mi expedíciónk, mely elsőnek vezette be a légifelvételek módszereit a szovjet régészet gyakorlatába, egész sereg problémát tűzött maga elé.

Először is az egykori öntözési övezet tanulmányozásánál kellett a vizuális légifelderítést igénybe vennünk, mivel ennek sok fontos részlete került el figyelmünket, ha a földön haladva vizsgáltuk, különösen olyan esetekben, amikor a régi csatornákat a homok erősen betemette és csupán egyes, elszakított részeit tudtuk kinyomozni, melyeket csak ügyel-bajjal lehetett összehelyezni, vagy pedig ott, ahol a régi öntöző rendszert a működő öntözőhálózat vízének erős sodra kivájta.

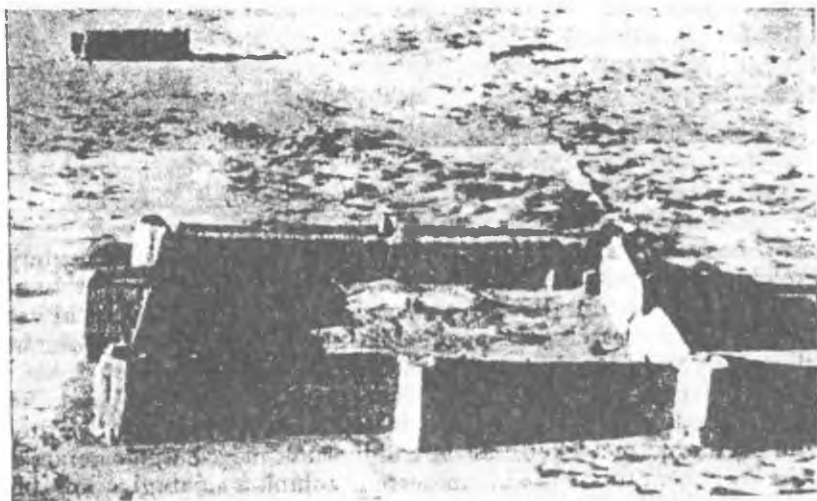
Másodszor, a légi felvételek alkalmazása révén lehetővé vált a régi települések alaprajzának pontos megállapítása, amelyeknek egyes részeit a földről vagy egyáltalában nem lehet kinyomozni, vagy pedig csak ügyel-bajjal, egyes esetekben pedig, mint ahogyan

6. ábra. *Kavat-kala* (légifelvétel)

az említett kutatások példája is mutatta, új, a földről egyáltalában nem látható tárgyak felfedezésére is számítani lehetett.

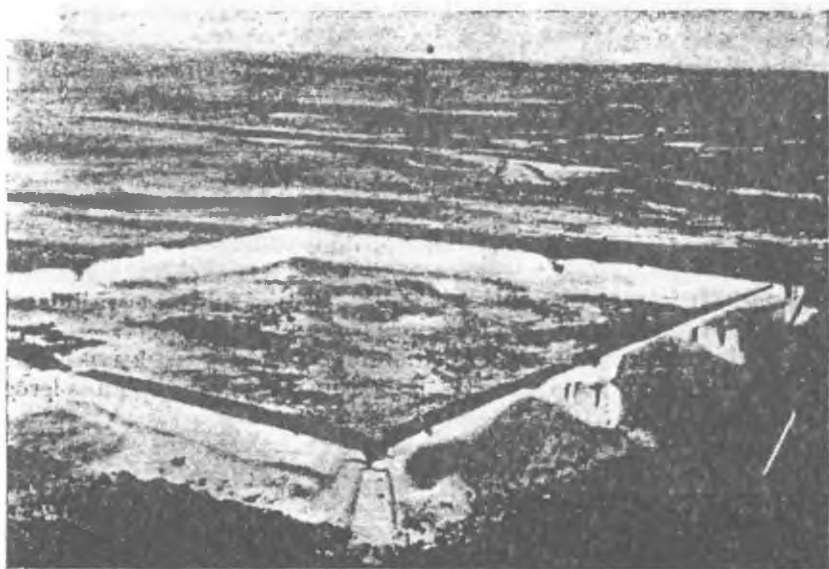
Harmadszor, mind a síkbeli, mind pedig a perspektivikus légifelvétel lehetővé tette nemcsak az alaprajz rendkívül pontos lerög-

7. ábra. *Kavat-kala* harmadik vára (légifelvétel)

zítését, hanem az illető emlék egész építészeti képének jelenlegi, félig rombadőlt állapotában való megöröklését is s ily módon sok időt takarítottunk meg, amelyet a földi felmérések feltétlenül igénybevettek volna s melyek esetében, az emlékek eltorzulása következtében, sok részlet mégis menthetetlenül elkerülte volna figyelmünket.

Negyedszer, a légi útjainkon a sivatagban végzett vizuális légi felderítések a széles látómező révén biztosítékot nyújtottak

8. ábra. *Guldurszun* (légifelvétel)

arra, hogy nem fogunk átsiklani a homokbuckák mögött megbújó emlékeken : a kutató, a sivatagban, a földön haladva, igen nagy mértékben rá van utalva a térképre és vezetőjére és mindig ki van téve annak a veszélynek, hogy néha nem is jelentős távolságban elkerüli a terep domborzata miatt rejtve maradt emléket.

És végül ötödször a régi Chorezm széles periferiájának felkutatásával kapcsolatosan a munkálataink 10. évében előttünk álló feladatok, melyeket csak úgy oldhatunk meg, ha már nemcsak félszáz, hanem több száz kilométerre hatolunk a sivatagba, korábbi munkamódszereink mellett sok-sok évet vettek volna igénybe és roppant nagy pénzpcsékolást követeltek volna meg, holott ugyan-

akkor a repülés lehetővé tette, hogy rövid idő alatt igen nagy területre kiterjesszük felderítő útjaink sűrű hálózatát. Ez azonban megkövetelte, hogy a légi felderítést földi kutatásokkal együtt alkalmazzuk, (részletes szemrevételezés és felmérés, próbaásatás, a föld felszínén talált anyag gyűjtése), s ezért a repülést, hogy úgy mondjuk, légi csapatszállító eszközként használjuk.

Mindezen feladatok megoldására a P. O. II. rendszerű repülőgép szinte eszményinek bizonyult, mivel ennek cirkálási sebessége tökéletesen elegendő volt, ugyanakkor leszállási sebessége rendkívül kicsi s ezáltal lehetővé vált, hogy az emlékekről igen alacsonyról készíthessünk felvételeket, és mód nyílt az emlékek építészeti részleteinek lerögzítésére is, ugyanakkor pedig szinte minden helyzetben biztosítva volt a leszállási lehetőség. Az egyetlen fogyatékosságot — a gép viszonylag kis hatósugarát — igen könnyen ki tudtuk küszöbölni olyanformán, hogy gépkocsiból kutatócsoportunk számára mozgó támaszpontot szerveztünk, mely a sivatag általunk berepült helyein, a kijelölt útvonal mentén haladt és kutatócsoportunkat a rögtönzött »repülőterek« közelében ellátta üzemanyaggal, vízzel, élelmiszerekkel és repülőgépeinknek megadta az esetleges szükséges technikai segítséget.

Augusztus 25-én reggel 6 óra 30 perckor expedíciónk repülőcsoportja, melynek tagjai E. V. Ponyevezsszkij és A. P. Belej pilóták, Sz. P. Tolsztovszov. az expedíció vezetője, M. A. Orlov tudományos munkatárs és K. Muhammedov filmoperatőr voltak, két P. O. II. típusú repülőgépen felszállt a Toprak-kala környékén fekvő repülőtérről, hogy légi kutatást végezzen az expedíció munkálatainak fő körzetében, a délkarakalpakiai »egykor öntözött földeken«, Kzylkala, — Kavat-kala, — Dzsildyk-kala, — Guldurszun, — Tesik-kala, — Berkut-kala, — Kyrk-Kyz, — Kis Kyrk-Kyz, — Ajaz-kala, — Toprak-kala útvonalán.

A magasból elénktáruul az emlékek széles látképe. A sötét-szürke, duzzadt, sós talajon világosan kivehető az öntöző-rendszer: egy nagy csatorna, szélfúttá domboknak, — oldaltöltések maradványainak — világos, kettős vonalcsíkja formájában, a régibb mellékmedrek néhány párhuzamos sávjával, Kavat-kalától Kzylkala felé, a romoktól keletre délfelől északi irányba haladva. Világosan látszik egy elágazás, amely északnyugat felé tartva nyugat felől megkerüli a romokat. Toprak-kala felett repülünk és hirtelen új arculatával bontakozik ki előttünk az erőd környéke, melyet oly sokszor bejártunk. A földről nézve: feketés szürke, duzzadt, egyhangú sós föld ez, melyet helyenként bokrokkal benőtt buckák fednek. Most azonban a város falain túl bonyolult alaprajz képe bontakozik ki előttünk. A várostól északra széles, négyszögű elő-

város körvonalai rajzolódnak ki ; az előváros méreteiben magát a várost is felülmúlja. Jól láthatók az előváros külső falainak világos csíkjai, melyekhez a földről nézve velük teljesen egybeolvadó homokbuckák símulnak s jól kivehető a belső alaprajz feketés rácsozata is, mely kiválik a sósöld szürke felületéből. A város kapujától délre, a főutca vonalának közvetlenül meghosszabbítása-ként egyenes vonalú fényes csík húzódik, mely néhány kilométeren át a fentebb leírt csatorna partját követi, — nyilvánvalóan a városba vezető hajdani főútvonal nyoma.

Délnek fordulunk a Kavát-kalai kihalt oázis romjai fölé. Végighaladunk a sós talajon jól kivehető csatorna mentén, mely egy kiszáradt tó szélén húzódik végig. A táj megváltozik. Alattunk az agyagföldek szürkés-fehér térsége, melyet számtalan sarlóalakú homokbucka takar. Közöttük terülnek el Kavát-kala városának hatalmas romjai, kettős torony-rendszerükkel, körül pedig közel fél száz vár és paraszti település, melyek az agyagföldeket sűrű hálózattal borító számtalan csatorna-ág mellett terültek el. A »nagy chorezmsáhok« korából származó széles »ruszták« egész sajátos építészeti komplexuma tökéletes tisztán kivehető. Ha nem homok fedte volna, bizvást építészeti mintának lehetett volna tartani. Magunk mögött hagyjuk Dzsildyk-kala hatalmas, késői antik várát. Alattunk mély homoktenger ; a csatorna elvesz benne. Duman-kala irányában, amely útirányunktól oldalt fekszik, a homoksivatagot kétfelé választó sötét sáv húzódik. Naplomba bejegyzem : »Talán ez a csatorna főmedre ? Legközelebbi földszállásunkkor meg kell vizsgálnunk!«. Előző évi, földön végzett felderítő útjaink alkalmával a Guldurszuntól nem messzire északnyugatra a homokbuckák között elvesző nagy guldurszuni csatorna egyik legnagyobb elágazásának irányát illető megfigyeléseink alapján az a benyomásunk támadt, hogy ez a főcsatorna, mely Kavát és Toprak vidékét öntözte. Az ottani lakosok is így mondták. Most azonban kezdem kétségbevonni a kérdés megoldását : Dzsildyk-kala és Guldurszun között az erősen szétmosott agyagföldek felületén homokbuckák vannak és mindenütt jól láthatók a kis öntöző hálózat nyomai, de a legkisebb jel sem mutat a fő öntözőcsatorna medrére.

7 óra 20 perckor eljutunk Guldurszunba, az oázis megművelt földjeinek zöld mezősége széléig. Az ősi óriás körül, a kertek és mezők zöldjében úszó kolhoz-házak számtalan ici-pici skatulyája kerül el. Jól látható a régi öntöző rendszer, mely kuszsátságával a földről végzett megfigyeléseink alkalmával nem kis fejtörést okozott nekünk.

Guldurszuntól délre nem egy régi csatorna húzódik végig, ahogy gondoltuk, hanem kettő! Ezek párhuzamosan vonulnak egymástól kb. másfél kilométer távolságban. Egyikük, a keleti, nyilvánvalóan sokkal későbbi csatorna mentén széles út vezet, melyen annakidején először érkeztünk meg Guldurszunba. A vár délkeleti szögletétől nem messze a csatorna hirtelen nyugat felé

9. ábra. *Kum-Baszkan* (légifelvétel)

kanyarodik, nyugat és északnyugati irányban félkör alakban körülveszi Guldurszunt és azután elvész a mostani öntözött mezőkön.

A második, sokkal jelentékenyebb meder a mai Taza-Bag-jab csatorna egyenes folytatása. Guldurszun szélességében hatalmas vízválasztó emelkedik. Innen a csatorna három ágra szakad, a főmeder, a középső, egyideig egyenesen halad, azután észak-keletre fordul egyenesen Kum-Baszkan-kala felé: a keleti ág egyesül a vár környékét körülvevő keleti csatornával; a harmadik, nyugati ág majdnem egyenesen észak felé Narindzsan irányába tart.

Az itt erősen elmosott főmeder mentén repülünk Kum-Baszkan és Tesik-kala felé.

Kum-Baszkan a levegőből meglepő benyomást kelt. A ropant várat hatalmas tornyaival és magas agyagfalainak kettős

négyszögével, a szó szoros értelmében agyonnyomják a rajta keresztülvonuló óriási hullámos homokbuckák. Elhaladunk Tesik-kala, régi »otthonunk« fölé, melyhez annyi emlék fűzött bennünket. Elégtétellel jegyezzük meg, hogy a Berkut-kalai kihalt oázis táján szárazföldi kutatásunk alkalmával készített följegyzéseinkben semmit sem kell kiigazítanunk, — az öntözési hálózatot és a várak fekvését egészen pontosan jegyeztük fel.

Uj-kala mögött a csatorna, mely eddig homokkal borított és bokrokkal benőtt lapos csík formájában látszott, jól kivehető

10. ábra. *Ajaz-kala* (A komplexum átfogó képe, légifelvétel)

mederré változik, melyet magas homokbuckák kettős vonala szegélyez. Az Afrigidák korának sűrűn elterülő várai folytatódnak 4—5 kilométerre Uj-kalától észak felé: azon túl már csak egyenként, elszórtan tűnnek fel; a csatorna utolsó harmadrészen, Uj-kala és Kyrk-Kyz között egyáltalában nincsenek többé várak. E hely környékén ágazik el a csatorna egy ága, mely Kis Kyrk-Kyz felé vonul, — szintén lényeges helyreigazítás szárazföldi megfigyeléseinkben, mivel akkor az a benyomásunk támadt, hogy Kis Kyrk-Kyzben egy különálló csatorna volt, mely a Kyrk-kyzi csatornával párhuzamosan dél felé vonult.

Közvetlenül Kyrk-Kyz előtt a csatorna észak-nyugat felé három ágot bocsát ki, ezek öntözték hajdan a város környékét; a főmeder hirtelen kelet felé, Kurgasin-kala irányába kanyarodik.

Nyugat felé fordulunk, azoknak a magaslatoknak délfele lejtős láncolata mentén végig, melyeknek csúcsaihoz tapadt az ókori erősségek: Kyrk-Kyz, Kis Kyrk-Kyz, Ajaz északi vonala. Északfelé a kihalt homokláncok végtelen térsége nyúlik el.

8 óra 20 perckor elhaladunk Ajaz fölött, mely a levegőből épp oly festői, mint a földről nézve. A sziklák szaggyatott tarkabarka csúcsán élesen kirajzolódik a nyers, szürkés-rózsaszín falak négyszöge a számtalan, félkör alakban sűrűn elhelyezett toronnyal. A sziklatömb talapzatánál szélesen terült szét az i. u. II. századi terjedelmes megerősítetlen település alaprajza s e telep tanyái közül élesen kiválik Ajaz-kala 3. sáncsal körülvett falainak hatalmas, ferdeszögű paralellogrammája és az egyik sokszobás épület alaprajza. Jól látszik az 1. számú tanya épülete, melyet kiástunk.

Tovább repülünk a dombok láncolata mentében nyugat felé. E lánc sziklás hegyfokainak egyikén, félúton Toprak irányában világosan kivehetők egy szabálytalan formájú erőd körvonalai. erősen szétmállott falakkal és egy toronyszerű épülettel közepén. A földön megtett kutató útjaink során ennek nem akadtunk nyomára. Ezt az új emléket is feltérképezzük.

Még közelebb Toprakhoz, már a síkságon, újból felbukkant egy eddig még számon nem tartott emlék, egy szabályos négyszög-alakú agyagdomb (tepe), melynek felülete most erősen szétmállott állapotban van s melyet jól kivehető formája alapján antik, esetleg korai antik emlékek lehetett tartanunk.

Toprak van alattunk. Körbepülünk és leszállunk. Útunk két és fél óra hosszat tartott. Megreggelizünk és hozzálátunk az ásatáshoz. Első kísérletünket befejeztük és úgy látszik, eléggé eredményesen.

Egyik öreg kazáh munkásom, Guldurszun-környéki kolhoz-paraszt, megkérdezi, hogy hová repültünk. Elmondom neki. Az öreg nagyon elcsodálkozott. Bár a repülőgép nem megy ritkaságszámba a mostani chorezmieknél, de egészen más dolog, ha valaki Nukuszba, vagy még messzebb repül és megint más, ha szülőföldjükön egy, legalább is három egész napot igénybevevő megszokott útvonalat valaki alig két óra alatt jár be.

Rajtam is különös érzés lett urrá: a hosszú napokon át tartó nehéz menetek, a homokkal vívott küzdelmünk, évek során át folytatott próbálkozásaink a régi öntözési hálózat érthetetlen vonulatainak kibogozására, az ősi városok és települések körvonalainak a szétmállott sáncok és dombok mögött való felismerésére, kutatásaink, csalódásaink, felfedezéseink, — mindez összefonódott e földdarabbal, melyet most két-három órás repüléssel szeltünk át

és korábbi elképzeléseink méretei elképzelhetetlenül összezsugorodtak.

De másfelől az is érthető, hogy csupán a homokbuckák közti ötéves bolyongásunk révén vált lehetségessé, hogy ily könnyűszerrel áttekintsük a repülőgépeink alatt kibontakozott domborműszerű régészeti térképet.

A következő napokat újabb felszállásokra fordítottuk, melyek útiránya az »egykor öntözött földeket« más irányban szelte

11. ábra. *Ajaz-kala 2.* (légifelvétel)

át és az emlékek eddig még érintetlen csoportját ölelte fel. Az eredmény az volt, hogy a régi öntözési hálózatról szinte teljesen pontos képet alkottunk, egészében és részleteiben lefényképeztük az összes fontosabb emlékeket, egész sereg új, a földről nem látható emléket derítettünk fel és fényképeztünk le.

Első kísérletünk sikere volt az előfeltétele annak, hogy meg tudjuk valósítani új felderítő munkálataink messzire ágazó tervét, most már számunkra új területeken, Usztyurton és az Alsó Amu-

darja és Szir-darja közötti földön, továbbá, hogy kiegészíthessük kutatásainkat az 1939-ben Karakumban a csermen-jabi »egykor öntözött földek« vidékén tett utunk körzetében.

Szeptember közepén, amikor már a toprak-kalai ásatások vége felé jártunk, Nukusból az Urg-hegyfok vidékére repültünk, az Aral-tó délnyugati sarkának közelébe, ahol terveink szerint az Usztyurt-fennsík délnyugati részének légi felderítése volt a célunk. Itt több feladat állt előttünk. A térképeken a régi karaván utak mentén, ebben a körzetben, számos rom volt feltüntetve. Az erre járt utazók elmondták nekünk, hogy egyes romok milyen jó állapotban vannak és építészeti szempontból milyen érdekes alakukak, azonban az építmények korára vonatkozóan semmiféle támpontot nem tudtak szolgáltatni. Egyébként pedig ezeken a helyeken keresztül haladtak a régi fő karaván utak, melyek Chorezmből Keleteurópa országaiba, a Volga mellékére és Oroszországba vezettek. Ezeknek az utaknak kivizsgálása alapvető fontosságú volt a chorezmi és keleteurópai kapcsolatok történelmi problémáinak megoldása szempontjából. Az egyes romok közül figyelmünket különösen kettő kötötte le: Alan-kala, melynek már az alának régi népével kapcsolatos pusztá neve is feltétlenül fel kellett, hogy keltse a történészek figyelmét és Sajtan-kala, a hasonló nevű szigeten, a Barsza-kelmez nevű, hatalmas, keserű, sós vizű mocsár közepén. Sajtan-kala jelentése »Ördög Vára«, Barsza-kelmezé pedig »Ahonnan nincs visszatérés«. A szigetet a partról szinte egyáltalában nem lehet megközelíteni. Mély, sós iszapréteggel borított süppedős ingovány van itt, melyen sem gyalogszerrel, sem csónakon nem lehet áthatolni. Igaz ugyan, hogy amint nekünk elbeszélték, néhány évvel ezelőtt egy kazah, elveszett tevéjét keresve, annak nyomdokain az ingoványokon át állítólag eljutott a szigetre s a mocsár veszett híre ellenére is sikerült visszatérnie. Azonban a szigetre jutni csak nagy ügyel-bajjal lehetett. Holott pedig a kungradi körzet, a legközelebbi települési hely kolhozainak lakói szerint, a »sor« (sziklás, kövesréteg — ford.) partjáról jól láthatók a szigeten lévő relytélyes vár romjai, ahol éjjelenként állítólag tüzek égnék s hová valami régi király megszámlálhatatlan sok kincset rejtett el.

Az Ördögerőd rejtélyének megoldása érdekes és regényes feladattá vált a régészek számára.

Szeptember 14-én este szállunk fel első felderítő repülő utunkra. A mélyben gyorsan elsuhan a hegyfok köves felülete. Alattunk kibontakozik a hegy háromszögalakú alaprajza. Keleti végénél jól látható egy csoport középkori kőtorony. A hatalmas hegyfalak lábánál, a szűk partmenti sávon, Urg halásztelep fehér

házikói lapultak meg, melyek a sziklák kiszögellésein kúsztak föl-felé. A parton halászhajók, gőzösök, kutterhajók, halászcsonakok számtalan árbóca. Dél felé Szudocsje tavának kék tükre s a víz síma tükrén ringatózó kis halászhajók. Északfelé a láthatár széléig elnyúló széles, mély kék szín: az Aral-tónak a part mentén megtörő hullámok fehér sávjával szegélyezett tükre. Kelet felé a náddal benőtt delta végtelen, sötétzöld síkja nyúlik, a víz és a nád hajladozó sávja. Nyugat felé pedig (dél felé a Szudocsje-tó mentén, észak felé az Aral-tó partja mellékén) — a keleti Csink-Usztyurt hatalmas, 50 méteres fala, fehér, szürke, zöldes tépett körétegének a mélység fölött fenyegetően emelkedő tömkelege. A sziklák lábánál összeomlott tömbök halmaza, melyek fölött a tenger kék hullámai hömpölyögnek. Csink mögött, távolabbra nyugat felé, a fennsík egyenletes és egyhangú felülete terül el, hol szürkés barna, hol piszkos barna, hol pedig zöldes, agyagos, kavicsos síkság, melyen élesen kirajzolódnak az északnyugat felé vonuló régi karavánutak világos csíkjai.

A zöld partmellék, a szél ingatta végtelen nádtenger fölött repülünk, melytől közrevéve fénylő foltokban csillan meg a víz. Itt a térképen néhány rom van feltüntetve. De hol vannak ezek? A nádasok között szűk vízfolyások. Egyiken csónak ringatózik. A vízen és nádason kívül félszáz kilométernyire semmi más nem látható. Emlékezem e helyekre még 1929-ből. Akkor a végeérhetetlen nád falára, vadkanok, sőt néha tigrisek búvóhelyére nem felülről, hanem letről tekintettem, egy törékeny csónakból, amely órák hosszat haladt keresztül a szűk vízfolyosón. Lám, ott vannak a »romok«! Mennyire új színben tűnik fel ez az emlék! A nádas zöldelő alapján az átlátszó vízben kirajzolódnak a falak négy-szögletes alaprajzának körvonalai, a romokat körülvevő árok vonala, a kapuk, a szögletes tornyok. A vízborította erődből csupán egy vízből és nádból való alaprajz maradt, amely felülről jól látható. Elrepülünk Kzyl-dzsar és Kyjat-dzsar szigetek fölött, melyeknek partjain, mint kis kockák terültek el a náddal benőtt partok között szinte elvesző karakalpakhi halászkolhozók házikói. Ezekhez csak csónakon, tekervényes vízi folyosókon át, vagy légi úton lehet eljutni.

Kört írunk le a levegőben és visszafordulunk az Usztyurt fehér fala irányában.

Az Usztyurt délkeleti részei fölött megtett három repülő-utunk bőséges anyagot szolgáltatott. Mindenekelőtt sikerült felfedeznünk egy széles, korai középkori utat, mely az Usztyurt egyik emelkedéséről a Szudocsje-tó közelében Ucs-kuduk, Bulak, Kosz-bulak és Beleuli-régi kutjain keresztül északnyugat felé veze-

tett az Alsó-Embához és minden valószínűség szerint még tovább, az Ural és Volga folyókig. A kutakat hajdan, pompás, kőből épített karaván-szerájokkal látták el. Magukat a kutakat is kikövezték. A karaván-szerájok és kutak kb. 25 kilométer távolságra feküdtek egymástól, ami egy karaván egy napi rendes útjának felel meg.

Néhány ilyen emlék vizsgálata azt mutatta, hogy építésük és használatuk a X—XI. századra esik. Mint kiderült, az egyik karaván-szeráj, Beleuli, a kora középkori chorezmi építészet pompás emléke; később (lásd a X. fejezetet) még részletesen foglalkozunk vele.

Egy másik út Barsza-kelmezt délfelől megkerülve, nyugatfelé, Mangyslak irányába haladt. Ennek mentén épült Alan-kala vára, mely valamivel korábbi időből való, — a vár durván faragott, kőből készült közepes nagyságú, négyzetalakú építmény, sarkain négyzetalakú tornyokkal és a plató sziklás felületébe vágott régi kutak csoportja mellett épült.

A vár építési korának meghatározása azt mutatja, hogy a vár neve nem véletlen. Bírúni topográfiai művében beszél arról, hogy az ő idejében Chorezm nyugati szélein még megvoltak a régi alán népesség maradványai. »Ez az alánok és ászok törzse, kiknek nyelve a chorezmi és besenyő nyelvek keveréke«, írja a chorezmi tudós és a chorezmi alánok és ászok településének helyét Usztyurt — Mangyslak körzetébe helyezi. (VDI, 1941, 1. szám, 194. oldal.) Alan-kala, chorezmi vár az usztyurti alánok földjén, nevében megőrizte a középkori chorezmi nép e fontos komponensének emlékét.

Sajtan-kala romantikus rejtélye, sajnos, negatív módon oldódott meg.

Meg kell vallanunk, hogy amikor először repültünk el a barsza-kelmezi »sor«-hoz, egy kissé mindnyájunkat izgalom fogott el. A »sor« a levegőből felejthetetlen benyomást kelt. A láthatáron a fensík végtelen, tarkálló, barna, sötétbarna, szürke és zöldelő kavicsos felszíne mögött hófehérsáv tűnik fel. Minél messzebbre haladunk, annál szélesebb. S íme, hatalmas, a nap sugaraiban ezüstös, hófehér, tökéletesen síma felületű, régi tó tűnik fel, melyet a partmelléki sötétszürke sós talajrétegek furcsa vonulata és táblás hegyek csipkés mintájú szegélye övez; a partmellék kiszögellő szakadékaiba színes kőzetrétegek nyúlnak. A hófehér alapon Kis és Nagy Sajtan-kala szigeteinek két sötét foltja terül el.

Közeledünk a szigetek felé. Előttünk, a »sor« partjához hasonlóan, a sötétszürke partmelléki sós talajréteg gyűrűjével körülvett két, közepes nagyságú ovális sziget terül el. Ezek, szeszélyesen kívájt partjaikkal, amelyeket szürkés, zöldes és rózsaszínű-

barnás hegyi kőzetrétegek kiszögellései alkotnak, ugyanilyen régi, táblás magaslatok, mint amilyenek a »sor« partjait segélyezik. Háromszor is elrepülünk a szigetek felett, miközben mintegy 50 méternyire ereszkedünk alá. Az eredmény semmi ! Semmi nyoma mesterséges építményeknek. Sajtan-kalát a népi mondának megfelelően nem emberi kéz építette. A természet játéka ez. A régi táblás kőzetek szeszélyes vonalai és a part csipkés vonala valóban

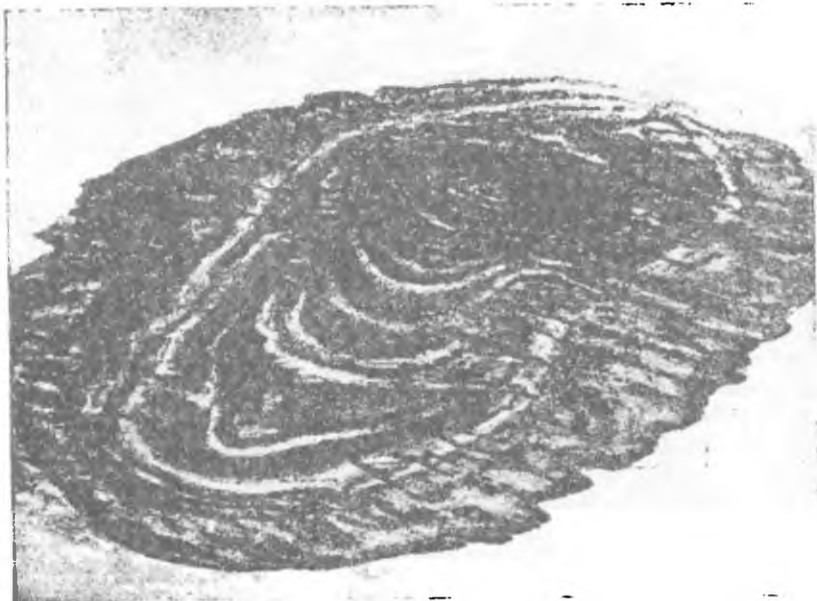

12. ábra. Repülőcsoportunk Alan-kala mellett

romok benyomását keltik. De ezek ugyanolyan »romok«, mint például Idinen, az »Ördögvár« a tuaregek földjén, a Szaharában, ez a különös vonalú sziklás magaslat, melynek kutatása közben Barth, az ismert utazó majdnem életét veszítette.

Sok mindent lehetne mondani repüléseink folyamán szerzett benyomásainkról : a rettenhetetlen »dzsejrán«-ok (antilopok — ford.) számtalan csordájáról, melyek a rájuk szállt óriási rikoltozó madarak előtt eszeveszett futásnak eredtek ; Ak-tumszuk hegyfokának zajló hullámokkal övezett festői fehér szikláiról és az Aral-tó mély, kékszínű felületéről, melynek alapján a régi orosz utazók méltán nevezték e tavat kék tengernek, (én magam öt tengert láttam, de ilyen szembeötlő kék színűt még seholsem) és beszélhetnénk még sok másról, de ez nagyon messze vezetne bennünket tárgyunktól.

Munkáink vége felé, melyekhez az urgi támaszpontból kiindulva fogtunk hozzá, kutatásaink harmadik ciklusába kezdünk, ez alkalommal azonban közvetlenül Nukusz városában levő támaszpontunkról indultunk ki. Egészen új érzés volt ez, a napot a puszta mélyén 100—150 kilométeren szétszórt romok között tölteni, a homoktenger síri csendje és az Usztyurt fennsík déli részének sziklái között, este pedig, miután megmosakodtunk és

13. ábra. *Sajtan-kala szigete* (légifelvétel)

átöltözködtünk, vacsorához látni a vendéglőben, megnézni a moziban az új filmet és villanyfénynél a szálló kényelmes szobájában dolgozni naplónkon.

Azonkívül, hogy kiegészítettük az 1939-ben megvizsgált csermen-jabi emlékre vonatkozó adatainkat, dolgoztunk az Usztyurt déli végénél fekvő romok felderítésén, melyek közül a leghatásosabbak Dev-Keszken-kala (»Démon-dúlta vár«) romjai.

Ez a vár a fennsík délkeleti szögletében fekvő keskeny fok végén terül el, a fennsíkot magát pedig ott, ahol összeszűkül, 20 kilométernyire északnyugat felé a vártól, hatalmas árok és föld-

sánc szeli át. A vár festőien emelkedik az Usztyurt 30 méter mély, meredek szakadéka fölött, melyet a hatalmas, nyerstéglából épült fellegvárszerű torony pompás körvonalai koszorúznak s egész sor, késői középkori síremlék nyúlik végig rajta.

Dev-Keszken nyers kőfalakból épített hatalmas négyszög-alakú vár, számtalan toronnyal és bonyolult, udvari épületekkel.

14. ábra. *Dev-Keszken* (légifelvétel)

A vár körül mély, sziklába vájt árok húzódik végig. A falakon belül rombadólt késői középkori kőépületek számtalan nyoma fedezhető fel.

A falak és a fellegvár megalapozása az ókorra nyúlik vissza, a város életének végső szakasza azonban a XVI—XVII. századra esik.

A »felső város« lábánál szorosan a sziklához tapadva terült el az »alsó város« második négyszöge, amelyet középkori nyers alapozású falépítmény vett körül s melyet a késői középkori kerámia bőséges leletei alapján lehet datálni. A várost a Darjalyk kiszáradt medrének itt az Usztyurthoz közeledő kanyargós elágazása veszi körül, az Amu-darja nyugati mellékfolyójának e régi folyása,

mely a szarykamysi völgykatlanba folyt. E két várostól délnyugatra fekszik egy harmadik négyszög : egy nagykiterjedésű késői középkori park alaprajza, mely felülről igen hatásos benyomást kelt.

Dev-keszken, ahogy élénk tárul, egész pontosan azonosítható Vazir városával, mely a XVI—XVII. századi nyugat-chorezmi hűbéri hercegség késő középkori fővárosa volt.

1558-ban Vazírt felkereste Anthony Jenkinson angol utazó. Jenkinson a következőket írja : »Szellizjur vára (Sahri-Vazir — »Vazir városa«), magas dombon fekszik. itt él a király, akit kánnak neveznek... A vár déli része mély, de nagyon termékeny földön terül el ; itt sok pompás gyümölcs terem... Az a víz, melyet ez az egész ország használ, azokból a csatornákból való, melyek az Oxus folyóból (Amudarja — Darjalyk) ágaznak szét és e folyó nagymérvű kiapadását okozták ; ez az oka annak, hogy ma már nem a Kaspi-tóba ömlik, mint azelőtt. E vidék belátható időn belül valószínűleg el fog pusztulni és a víz hiány miatt, amikor már az Oxusnak nem lesz elég vize, sivataggá fog változni.²⁾

Mind a város helyrajza, (a vár a dombon, a város pedig a síkságon),¹⁾ mind pedig földrajzi fekvése (*kétnapi járóföldre* Kunya-Urgencstől a mangyslaki kikötő felé, vagyis *nyugatra*, a Darjalyk partján ; Dev-Keszken valóban 60 kilométernyire, vagyis pontosan két teve járásnyira fekszik egyenesen nyugat felé Kunya-Urgencstől, a Darjalyk partján), a legcsekélyebb kétséget sem hagyják az iránt hogy Vazir és Dev-keszken azonosak.

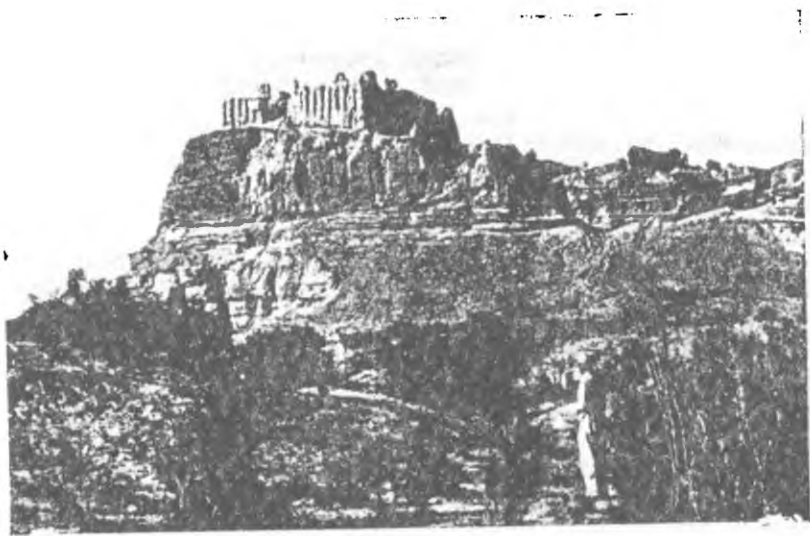
1946. október 3-án kezdődött légi felderítő munkánk negyedik, befejező szakasza. Az a feladat állt előttünk, hogy felderítsük az északi Kzyl-kum területét, az Amu-darja és Szir-darja alsófolyásainak közét, melyet az utóbbi két régi mellékmedre, a Zsany-darja és Kuvan-darja szelt át ; ezekben még a XIX. század első felében, sőt még később is volt víz. Az utazóknak, a cári hadsereg tisztjeinek Belső-Ázsia meghódítása korából származó térképein és beszámolóiban, valamint későbbi szerzők földrajzi leírásaiban Belső-Ázsia e részén számos rom van feltüntetve. Azonban ezeket az adatokat tudományosan még senkisémm vizsgálta meg és azt sem tudtuk, hogy e várak mely korból valók. Holott pedig a középkor folyamán e vidék néhány önálló, vagy Chorezmtől függő feudális uradalom területe volt.

A Szir-darja torkolatától délre feküdt Jangikent városa, (»Új település«) az oguz-törökök uralkodójának székhelye.

²⁾ Az idézet J. V. Gotye fordításából való : »Английский путешественник в Московском государстве в XVI веке. (= »Angol utazók a XVI. századi moszkvai államról«), Leningrad, 1937., 176—177. lapokon.

Valahol itt a közelben feküdt Chuvár és Dzsend városa, az utóbbi egy jelentős fejedelemség fővárosa volt, amely a XII. században Chorezmtől függött, korábban pedig, a X—XI. században fontos szerepet játszott a chorezmi-oguz kapcsolatok és a szeldzsukida dinasztia fölemelkedése első szakaszának történetében.

Az ókorban, mint helyesen teszi fel V. V. Sztruve akadémikus,³⁾ itt volt a szaka-masszageta törzsek településének központja; ezek szívós ellenfelei voltak Kyros és Dareios régi perzsa hódítóknak.

15. ábra. *Dev-Keszken a földről nézve*

később pedig az i. e. első-második században döntő szerepet játszottak a görög-makedon hódítók hatalmának megdöntésében és a kusánok nagy belsőázsiai-indiai birodalmának megalakításában. Chorezm történetében e területek mindig rendkívül fontos szerepet játszottak; az itt megtelepült félig barbár törzsek a középkorban néha a chorezmi birodalom befolyási övezetébe tartoztak, néha pedig e birodalom félelmetes ellenségeiként léptek fel. Ugyanekkor azonban az e területre vonatkozó történelmi adataink még gyérebbek, mint a Chorezmre vonatkozóak és mikor (1942-ben) összegeztük ásatási munkálataink első négy évének eredményeit, Chorezm történelmi multjának rekonstrukciójában

³⁾ V. V. Sztruve, IAN, SzIF, 1946. 3. szám.

jelentős hézagot kellett észrevennünk. Térképünkön hiányzott a masszageta, alán, azután pedig a hun és török pusztai törzsek világa; holott Chorezm történelmét nem érthetjük meg egészen, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a kölcsönhatást, amelyet ezek a törzsek a chorezmiekre gyakoroltak. E hézagot közvetve sikerült eltüntetnünk oly módon, hogy fölhasználtuk azt az anyagot, amelyet a távoli keleti területek, Mongólia és Belső-Ázsia keleti tartományai hunjainak és törökjeinek történelme nyújtott; ott erre a történelemre a kínai történeti források és a VIII. századi orchoni török feliratok fényt derítettek.

A Szir-darja menti törzsek gazdaságának, társadalmi rendszerének, kultúrájának jellegét, Chorezmmel létrejött kultúrkapcsolataik fokát és formáit, az alsó Szir-darja melletti chorezmi gyarmatok problémáját földéríteni, melynek föltételezésére minden okunk megvolt, a forrásokban említett legfontosabb centrumok és törzsi települések helyét felkutatni: ezek voltak azok a széleskörű feladatok, melyek előttünk álltak.

Mozgó bázisunkat a csirik-rabati (»a sereg erődje«) romok vidékére helyeztük, a Zsany-darja régi folyásához, 240 kilométerre nyugat felé Kzyl-ordától. Október 8-án helyi idő szerint 13 óra 10 perckor itt szálltak le repülőgépeink Nukusból kiindulva I. I. Jalovkin és N. D. Gubarev pilótákkal és P. Kokorin fedélzeti mechanikussal.

16 óra 30 perckor fölszálltunk a Csirik-rabat közelében fekvő repülőtéren alkalmas térségről. Alattunk a Zsany-darja bokrokkal benőtt tekervényeinek furcsa vonala rajzolódott ki. A hegytaraj vöröslő őszi lombjai, melyek bozótjai ellepik a folyó medrét éles ellentétben állnak a partmellék szakszaul bokrainak sötét színeivel. A láthatáron mindkétfelől a kzylkumi homoksivatagnak a völgyet övező láncai terülnek el.

A folyómeder egyik kanyarulatánál fekszenek Csirik-rabat, e hatalmas tojásdad alakú régi erőd romjai, mely az i. e. első évezred közepéről származik; a várat koncentrikus sáncok és árkok rendszere övezi s ezen belül tűnik elő az időszámításunk első századaiból való, jóval későbbi antik erőd négyszögű alaprajza. (Lásd a 22. ábrát.)

Jól látható a későbbi, XVIII—XIX. századi, elhanyagolt karakalpaki öntöző hálózat, továbbá a karakalpaki erődök és síremlékek számos romja.

Október 9-én, 9 óra 38 perckor indulunk második repülőutunkra. (Mozgó bázisunkat felszállásaink idején Kum-kala romjainak körzetébe, 100 kilométernyire kelet felé kell áthelyeznünk). Nyugat felé repülünk. Elhaladunk Szarly-tam pompás síremléke

fölött, mely elhanyagolva áll a szakszaulbokrok sűrűjében. Lejjebb ereszkedünk. Mélyrepülésben néhány kört írunk le a síremlék fölött, a föld felszínétől 30—40 méternyi magasságban. Földre szállnunk lehetetlen. Előttünk pompás, kupolás épület, magas türkizkék majolikából készült portállal, amely semmivel sem marad el Kunya-Urgenes mazárjai mögött és minden bizonnyal az i. u. XII—XIII. századból való. A sűrű szakszaulbokrok megmentették a síremléket attól, hogy a gyakorlati érzékű kazah »muzulmánok«

16. ábra. A Sarlı-tam mauzóleum (természet után rajzolta N. P. Tolsztov)

lebontsák, akik nem sokat törődtek a régi muzulmán szentélyekkel, amikor nemzetségi temetőikhez égetett téglára volt szükségük. Ügylátszik, hogy hátulról kell áttörni magunkat a sűrű szakszaulbozóton, hogy a mazárhoz juthassunk és fölmérhessük. Északkelet felé fordulunk vissza. Alattunk a különféle késői középkori öntöző berendezések és erődök végtelen látképe terül el. 12 órakor visszatérünk Csirik-rabatba. Miután a repülőgépeket elláttuk üzem-

anyaggal és megebédeltünk, 12 óra 50 perckor újból felszállunk, ezúttal észak felé.

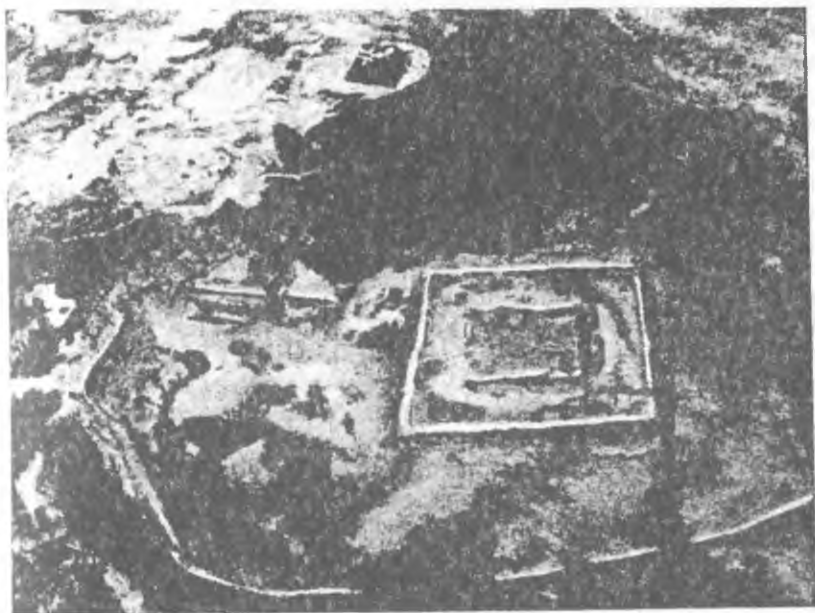
A Zsany-darjának Csirik-rabatot övező tekervényeitől északra, a vidék képe merőben megváltozik. Elmaradtak a szakszaulbozók és a karalkalpaki öntözés nyomai. Alattunk az agyagföldek fehérítő foltjai és hatalmas homoktarajok terülnek el. Újból feltűnnek az öntözés nyomai, ezúttal azonban Dél-Karalkalpakia »egykor öntözött földjei« nyomán ismert lapos, az agyagtáblakon szétmosódott nyomok, és nem a látszólag csak nemrég elhanyagolt karalkalpaki csatornák mély, bokrokkal benőtt nyílásai. És végül, az agyagtáblák és homokbuckák közül kirajzolódik egy jelentős telep körvonalai. Ezek Babis-mulla romjai; az erőd szabályos négyzetalakú, középuitt ugyancsak négyzetalakú fellegvárral és a várat három oldalról övező, szintén fallal körülvett telep alaprajzával; a teleptől délnyugatra pedig hatalmas, magányos vár romjai tűnnek fel, sajátos, keresztalakú alaprajzzal. Leszállunk. 13 óra 50 perckor érünk földet az agyagtáblák síma felületén, amelyet vörösszínű antik kerámia telepe borít. A romokhoz megyünk. Előttünk jellegzetes ókori chorezmi védelmi építmények: a jellegzetes nagy nyerstégla, mérete $39 \times 39 \times 11$ és $40 \times 40 \times 11$, melybe nagymenyiségű vágott szalmáf kevertek; (ez a szaman néven ismert égetett tégl), a falakon nyílalakú lőrések, melyek, igaz, sokkal alacsonyabbak, mint a legtöbb chorezmi emléken, de hasonlítanak a Csermen-jab mentén fekvő ókori vár, Sah-szenem lőréséhez. A kerámia jellemző a chorezmi kora-antik emlékekre, melyek az i. e. első századokra datálhatók; lábálhajtott korongon készült, pompásan égetett és vörös »engobe«-bal van befestve. Képviselve van az antik chorezmi kerámia minden formája — korongtalpú csészék, négyszögletesen tagolt fülű korsók, jellegzetes edénytípusok, pithoszok felső részei. Babis-mulla teljes egészében a kora-antik chorezmi emlékek sorába tartozik. Nyilvánvaló, hogy a Zsany-darja középfolyásánál létesült kisebb-fajta chorezmi kolónia területén járunk.

Közben azonban múlik az idő. 15 óra 20 perckor felszállunk és egy félóra múlva újból leszállunk Csirik-rabat környékén, ahol még nemrég bázisunk volt. Utól kell érünk az előrement gépkocsikat. Egy óra telik el villásreggelivel, a repülőgépek üzemanyaggal való ellátásával, a repülés előkészületeivel. Aznap 16 óra 45 perckor harmadik repülőútunkra indulunk és kelet felé repülünk. Időnk kevés. Sietnünk kell. A homokbuckák felett repülünk, északon eltűntek a folyómedrét szegélyező szakszaulbozók. A nap lenyugszik. Tovább repülünk kockázatos, előttünk újból sűrű szakszaulbozók, előfordulhat, hogy az alkonyatban nem

találunk helyet a leszállásra. 18 órakor leszállunk a legközelebbi agyagtáblákon.

Szakszaul-rőzséből hatalmas tábortüzet gyújtunk. Rakétát röptünk fel. Messze, kelet felé a homályban válaszul jelzőtűz gyullad fel, mint fényes csillag. A tűzön teát forralunk. Konzervekből készült vacsoránkat hamar elköltjük és éjjeli nyughelyet rögtönzünk.

Október 9-én 7 óra 35 perckor felszállunk és a megállapított útvonalon visszatérünk. 10 perc múlva újból a sűrű szakszaul-

17. ábra. *Babis-mulla* (légifelvétel)

ceserjék fölött szállunk. A Zsany-darja partján sűrű szakszaul-bokrokkal teljesen benőtt nagy vár hatalmas sáncainak szabálytalan körvonalai tűnnek fel. Ez Kum-kala, találkozásunk megbeszélt helye. Mellette gépkocsiink. Elvtársaink valami jeladáson fáradoznak. Lejjebb szállunk, egy pillanatra leállítjuk a motorkunkat. Lent kiabálnak valamit, de szavukat nem tudjuk kivenni. Nekünk magunknak kell leszállóhelyet keresnünk, — nyilvánvaló, hogy itt nem tudunk földre szállni. Néhány kört írunk le. Körös-

körül, ameddig csak a szem ellát, sűrű szakszaul-erdő. Az egyetlen sík, nyílt tér : a régi út szűk sávja. Nincs mit tennünk. Végül is ki kell próbálnunk a PO II. műszaki képességeit. I. I. Jalovkin, a vezető pilóta leszállni készül. Már az első leszállási kísérlete sikerrel kecsegtet, a gép az út fölött suhan, szinte érinti a földet. Lehet ! Másodszor is leereszkedünk, — és a gép szökdelve gurul végig az úton. Szerencsésen földet ér a másik repülőgép is. Leszállásunk helyére száguld mögöttünk a gépkocsi is. Még néhány perc és újból együtt vagyunk a tábornút mellett, reggelizünk és megtárgyaljuk a helyzetet. 11 óra 20 perckor repülőgépeink fölrepülnek és északnyugat felé Dzsan-kala romjaihoz szállnak, ahol kutató-útunk fő bázisát jelöltük ki. A folyó merészen észak felé kanyarodik. A meder mentén mazarok csoportjai, csatornák nyomai.

11 óra 35 perckor a szakszaul-cserjék között romok hatalmas tömkelegének széles panorámája tárul elénk. Különböző irányban csatornák bontakoznak ki. A sűrű szakszaul-erdőben mindenféle elszórt épülettömbök : fellegrvár egyetlen őrtoronnyal, városfalak megtört vonala, nagy épületek égetett téglahalmokkal borított nyers alapkövei, a városon kívül fekvő karaván-szeráj épülete, a városhoz csatlakozó két hatalmas tanya feltűnő, parkszerű, kertes alaprajzával. Alattunk egy hatalmas középkori városköz-pont romjai terülnek el.

Leszállóhelyet keresünk, ami e szakszaullal benőtt tájon nehéz dolog. Végül kiválasztunk egy szakszaul-cserjék magas falával övezett, alkalmasnak látszó agyagtáblát. Leszállunk. Itt lesz a bázisunk.

Áttörjük magunkat a sűrű bozóton és a romokhoz sietünk. Belső-Ázsiában teljesen szokatlan látvány tárul elénk : erdővel sűrűn benőtt romok ! Hatalmas, ágas-bogas fatörzsekről három-négy méter magasságban zegzugosan hajló ágak egész tömkelege ágazik szét. Repülőgép nélkül szinte lehetetlen lett volna kiismerni magunkat a város alaprajzában, sőt magát a várost sem vehettük volna észre. Lábunk alatt szétmállott és fagyókerektől szétrepesztett építmények, tarka fényezésű és fekete kerámia lelőmezeje, XII—XIII. századból eredő, jól ismert, chorezmi kerámia.

Dzsend városában vagyunk, a középkori chorezmi birodalomnak világbirodalommal fejlődése előtti, legtávolabbi keleti előőrsénél.

Dzsendet régóta kutatták. (Igaz, többnyire nem a helyszínen, hanem csak a térképen), E problémával kapcsolatosan több, különféle feltevést kockáztattak meg, minthogy középkori források utalásai az Alsó Szir-darjai medence e kétségkívül igen fontos

központjának helyére vonatkozóan nem nyújtanak pontos földrajzi tájékoztatást.

V. V. Bartold a »Turkesztán«-ban (1900.)⁴⁾ lemond arról, hogy a város fekvését meghatározza. »Nincs módunk rá, hogy akárcsak megközelítő pontossággal is meghatározzuk e városnak (Uzkend, Barcsynlygkent, — Sz. T.) és magának Dzsendnek fekvését, mivel a köztük és a többi városok közti távolságra sehol nincs utalás« — írja ezzel kapcsolatban. Lerch⁵⁾ nagyon feltételelesen jelenti ki, hogy Dzsendnek Chorkut-ata temetője közelében (Dzsuszala falutól nyugatra) kell feküdnie.

Kallaur⁶⁾ Dzsendet a régészetileg még meg nem vizsgált Kysz- vagy Gys-kala romjaival igyekszik azonosítani, (Bartold feltevése szerint Chyst-kala — »Téglavár«) a tamar-utkuli vidéken 25—30 kilométerre Kzyl-ordától, a Szir-darja baloldalán. Bartold e felfogást 1914-ben »nagyon valószínűnek« tartotta.⁷⁾

E felfogáshoz csatlakozik V. F. Minorszkij is.⁸⁾

Ami pedig a mai Dzsán-kalánkat illeti, Kallaur⁹⁾ ezt a magát tisztán feltételezett második »Jangikent«-jével azonosította, mely valahol Dzsend közelében feküdt volna. Bartold megjegyzi, hogy Kallaur e feltevésére »a forrásokban nincs semmiféle támpont«.¹⁰⁾

Meg kell említenünk egy nagyon fontos körülményt: a Középső és Alsó Szir-darja medencéjében fekvő majdnem minden valamennyire fontos városközpont romjai mindmáig vagy legalábbis az utolsó időkig megőrizték nevüket, szinte változatlan, mindenestre könnyen felismerhető formában: Jangikent—Dzsankent-kala, Szauran—Szauran, Szignak—Szunak-kurgan, Asnasz—Aszanasz és így tovább. Nem nagyon valószínű, hogy egy oly jelentős, kora középkori központ neve, mint Dzsend, teljesen feledésbe merült volna. Az alsó Szir-darja egyetlen, mindmáig Dzsenddel egybehangzó nevet viselő emléke pedig Dzsán-kala.

Fontos tájékoztatásul szolgálhatna számunkra, ha fekvését meg tudnók határozni, a XII. századi okiratgyűjtemény (»Insá«) említette Szag-dere pont, mely a Chorezmből Dzsendbe vezető út mentén haladó folyó mellett feküdt, 20 farszachnyira (vagyis 120 kilométernyire) Dzsendtől.¹¹⁾ Ha ezt a távolságot, a Tachta-Kupyr

⁴⁾ V. V. Bartold, Turkesztan, II. 181. lap.

⁵⁾ Lerch. Archeologiceszkaja pojezdka ... (= Régészeti utazás ...) 11. lap.

⁶⁾ PTKLA, melléklet az 1900 szeptember 11-i jegyzőkönyvhöz.

⁷⁾ V. V. Bartold. Orosenyije (= Öntözés), 152. lap.

⁸⁾ Hudud al-Álam, 371. lap és a 307. lapon a VII. térkép.

⁹⁾ PTKLA, VIII, 66. skk.

¹⁰⁾ V. V. Bartold, Orosenyije (= Öntözés) 151. lap.

¹¹⁾ V. V. Bartold, Turkesztan, I. (szövegek) 41. lap.

— Kzyl-orda közti mostani út vonalán, a Zsany-darja medre mentén Dzsan-kalától nyugatra vesszük fel, akkor kiderül, hogy a csirik-rabati gorogyiscsével esik egybe, (kerek 110 kilométerre Dzsan-kalától, gépkocsink kilométer-mérője szerint 125 kilométerre; ha tekintetbe vesszük azt a kis kitérőt, amelyet utunk folyamán a közvetlen közelben fekvő utmenti emlékek megismerése végett tettünk, akkor a távolság majdnem pontosan 120 kilométert tesz ki). Szak-dere iráni-török szóösszetétel, jelentése a »Jobboldali völgy«, »Jobboldali meder«. Éppen Csirik-rabat előtt a Zsany-darja két ágra szakad, *melyek közül a jobb ág mellett*, nem messze az elágazási ponttól, *romok fekszenek*. Úgy vélem, hogy az összes fent kifejtett érvek megengedik, hogy azonosításunkat véglegesnek tekinthessük. Csirik-rabat: a kora középkori szak-derei választóvonal, *Dzsankala pedig Dzsend, e kora-középkori város*.

További légi és földi útjaink bebizonyították, hogy Dzsen-kala a XII—XIII. században sűrűn betelepült, jelentős körzet központja volt. Délkelet felé 12 kilométerre fekszik a már említett Kum-kala, mely a XII—XIII. században szintén jelentős városi település volt.

Déli irányban távolabb terül el Kum-kala 2. középkori romjainak komplexsuma; nagy vár és a hozzá csatlakozó nagy-kiterjedésű ruszták (tanya). A középkori öntözésnek, tanyáknak, jelentős erődítményekromjainak nyomai végighúzódnak a Zsany-darja déli partja mentén a mostani művelt övezetnek majdnem a széleig, Dzsan-kalától keletre, legalább 40—50 kilométernyire. Az emlékeknek ezen egész komplexumában vitathatatlanul Dzsan-kala a legjelentősebb.

Dzsan-kala részletes vizsgálatát akkorra halasztván, amikor már bevégeztük légi felderítéseinket, október 10-én úgy döntöttünk, hogy a Zsany-darja és Kuvan-darja folyóközét és a Kuvan-darjának az Aral-tóig tartó folyását kezdjük kikutatni. Munkánk első célpontjául Dzsety-aszar emlékeinek komplexumát jelöltük ki a Kuvan-darja felső szakaszánál.

A Dzsan-kala — Dzsety-Aszar — Dzsuszaly — Kazalinszk — a Kazalinszktól délre fekvő. »Mocsári telepek«—Kuvan-darja—Dzsuszaly—Dzsety-Atszar—Dzsan-kala vonalán megtett hatalmas út és Dzsety-aszarba tett ismételt repülőutunk, melynek célja az volt, hogy még alaposabban vizsgáljuk a kora-antik emlékek e rendkívül érdekes csoportját, az Aral-tótól keletre fekvő vidék kulturális történetében két teljesen új fejezetet tárt fel előttünk. Itt, munkálataink általános áttekintése során talán nehéz is lenne jellemeznünk e kutató utunk eredményeit, mely először is az i. e. első évezred közepén és második felében a Kuvan-darja medencé-

jében kialakult földművestelepülés sajátos, félig barbár kultúráját tárta elénk, másodsor pedig az i. u. első évezred folyamán az Aral-tó keleti partján megtelepült állattenyésztő, halászó és földművelő népek még sajátosabb kultúráját, amely népek a kora középkori oguz-törökök magvát alkották és aztán a szeldzsük birodalom kialakulásában oly jelentős szerepet játszottak. Ezeket az emlékeket alább elég részletesen kell tárgyalnunk és ugyanakkor melleleg utunkról is el kell mondanunk egyet-mást.

Most talán érjük be annyival, hogy e repülőútjaink sorozatának befejeztekor, október 15-én, a dzsendi vendégszerető »repülőtéren« elbúcsúztunk pilótáinktól és gépkocsikon hosszú útra keltünk hazafelé, hogy véghez vigyük, ami befejezetlen maradt előbbi utunkon.

Október 21-én 1 óra 45 perckor, a Zsany-darjai útirányunk megkezdésétől számított 18-ik napon, miután éjszaka üggyelbajjal keresztül vergődtünk a kunyabuguti homokbuckákon, visszatértünk Tachta-kupyrbe és egyik vezetőnk házikójában pihentük ki magunkat. Ugyanezen nap estéjén gépkocsink fehér málhakocsijai diadalmasan gördültek a nukuszi vendéglő bejárata elé, ahol már várt ránk a baráti találkozó expedíciónk etnográfusaival, akik már befejezték az Amu-darja deltájában végzett munkájukat.

»A repülés az évezredekén át« végetért. Kilencezer kilométernyi légi út állt mögöttünk, mely hatalmas, kutatói szempontból ujonnan birtokbavett területtel és több, mint 200 új emlékkal ajándékozott meg bennünket az i. e. első évezred közepéről származó, korai antik romoktól kezdve, egészen a Zsany-darja és Kuvandarja késő-középkori karakalpaki emlékeiig.

II. RÉSZ

HOLT VÁROSOK KRÓNIKÁJA

V. FEJEZET.

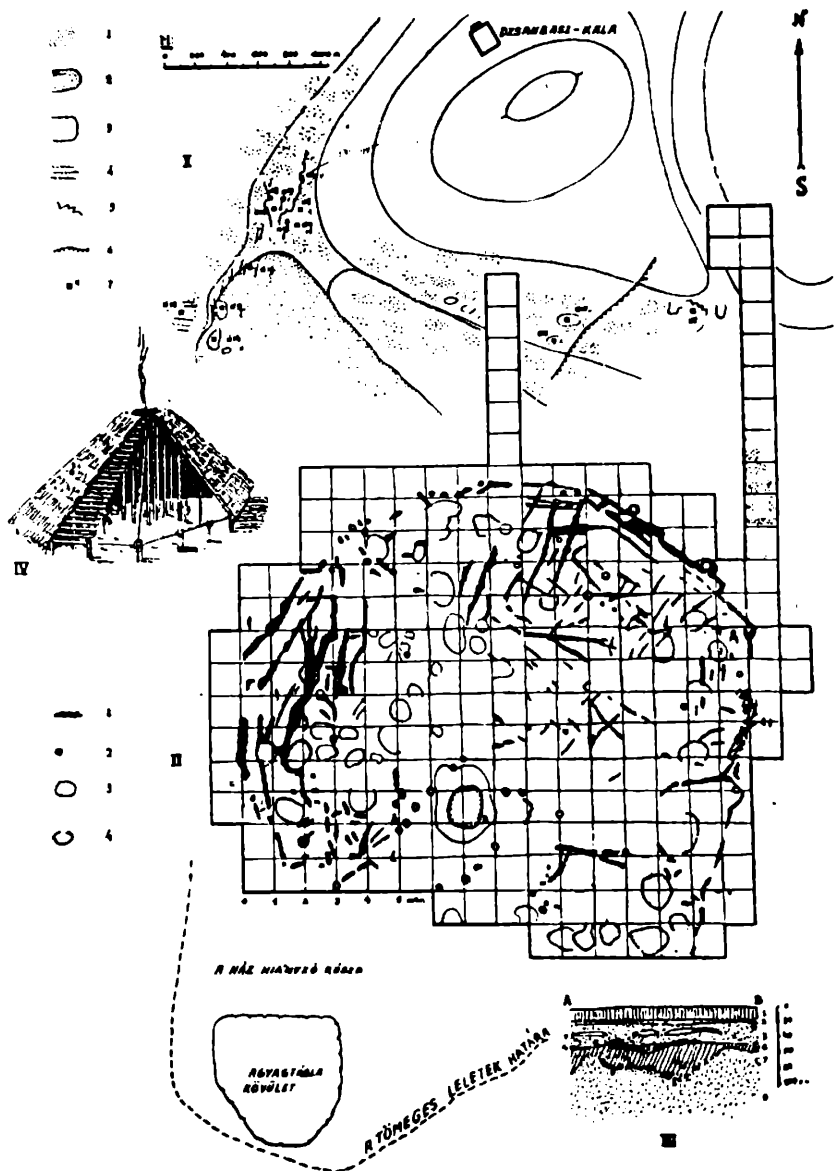
SZIJÁVUS KORA.

1.

A dzsanbaszkalai magaslattól délre lapos, homokos fennsík fekszik, melyet délről keletre húzódó széles agyagtáblák öve zár le. A fennsík és az agyagtáblák határvonala mentén, a homokbuckák között, melyek közt kis agyagtábla-szigetek vannak elszórva, a primitív chorezmi kultúra igen nagyszámú telepe tömörül: 1945-ben a Dzsansbasz közös néven összefoglalt telepek számát tizennyolcra emeltük.

E telepek még 1939-ben elkezdett vizsgálata, melyet a következő években is folytattunk, lehetővé tette, hogy főkvonalaiban megrajzoljuk az ókori chorezmiak elődjei történelmének számunkra eddig elérhető legrégibb szakaszát.

Ez a vizsgálat rámutatott arra, hogy a IV. és III. évezred határán az »egykor öntözött földek« területének jellege a mostanítól teljesen különbözött, sőt a környező vidék arculata is egészen más volt. Az a háromszög, melyet északon a geológiai szempontból az Urallal és Mugodzsarral egyidős Szultan-Uizdag ősi magaslatának láncolata, nyugatról az Amu-darja medre, keleten pedig a Szu-Jargan vagy az Akcsa-darja régi folyása határolt, akkoriban számtalan csatorna és tó bő vizével öntözött, nedves, mocsaras, náddal és erdős bozóttal benőtt terület volt. Az Amu-darja ősi felső deltájának keleti része volt ez a vidék; a folyó nyugatra a Daudan és Darjalyk mellékágaiban és ezek számtalan elágazásában folytatódott, melyek a Szarykamysi- és Ajbugiri-tavat táplálták. Az Akcsa-darja (Szu-Jargan) a Szultan-Uizdagot kelet felől megkerülve, részben áttörte magát e vidéken és belefolyt a Daukarini hatalmas tóba (a mai Tachta-Kupyrtól keletre), melyet északról Beltau közepes magaslata határolt, messzebb, keletre pedig mellékágaival együtt a Szir-darja azon hatalmas deltájába torkollott, mely Kzyl-kum majdnem egész északi részét magába foglalta.

18. ábra. A kelteminári kultúra emlékei.

Dzsanbasz-kala 4. neolitikus telepe.

I. A telepnek fekvése: 1. homokbuckák; 2. kemény homokrétegek; 3. agyagtáblák; 4. feltúrt agyagtábla-rétegek; 5. a magasztat szakadéka; 6. út; 7. a telep.

II. Az ásatások vázlatos rajza: 1. szénkupac; 2. az oszlopok gödrei; 3. a fő-tűzhelyek; 4. kisebb tűzrakások helyei.

III. A központi tűzhely keresztmetszete: 1. egymennő agyagtábla-réteg; 2. agyag-réteg, mocsári növények lenyomataival; 3. homokréteg, leletekkel; 4. szénmaradványok; 6. fehér hamuréteg; 6. vörös, átszurkált homok; 7. agyagfoltok a homokban; 8. egyes széndarabok; 9. leletek nélküli homok.

Az Aral-tó akkori képe aligha volt azonos a maival. Az éghajlat akkortájt minden valószínűség szerint egészében szárazabb volt, mint ma; főleg a száraz déli szelek uralkodtak, az Amudarjában és Szir-darjában sokkal kevesebb víz volt, nem elég arra, hogy a Szultan-Uizdag táblás hegy nyugati nyúlványán keresztül a jelenlegi medret vájja ki, hanem számtalan mellékfolyóból álló rendszert s a hegyes akadálytól nyugatra és keletre tavat és mocsarat alkotott.

Eppen itt, nem messze az Akcsa-darja akkor vízzel telt medrétől a dzsanbaszi köves magaslatot délfelől övező és valószínűleg messze nyugatra, az egész szultan-uizdagi rendszer déli lábának mentén húzódó hatalmas, mocsaras-tavas vízgyűjtő-medence partmellékén és homokos szigetein építették meg lakóépületeiket Chorezm neolitikori halászhajói és vadászai, akik a kutatóutunkon feltárt legrégebbi s általunk *keltemináriának* nevezett kultúrát teremtették meg.

A legegyszerűbben fennmaradt Dzsanbasz 4. kelteminári telepen végzett ásatásaink (1939, 1940, 1945-ben) lehetővé tették, hogy rekonstruálhassuk ennek a sajátos kultúrának általános képét.

A keltemináriák eszközeiket kizárólag kőből és csontból készítették. A telep kultúrrétege számtalan kovakőből készült kis tárgyat tartalmazott, főleg miniatűr, keskeny, »késalakú lapokat«, amelyeket különféle célra készítettek (kaparónak, vakarónak, fűrónak, nagy csonteszközökhöz betétpengének). Ugyanilyen lapokból készültek a sajtószerű, miniatűr nyílhegyek is, amelyeknek egy tüskéjük volt és csak egyik oldaluk volt kidolgozva. Ezek mellett gondosan kidolgozott mindkét oldalukon egyenletesen laposra csiszolt, vékony, háromszögletű nyílhegyek is előfordulnak. A nagyobb eszközök csiszolt kőből készültek; ilyen például egy nagy, trapézalakú kőbalta. Az ékszerek többnyire idegen földről hozott kagylóból (erre később még visszatérünk) vagy pedig kőből készültek. A legjellegzetesebbek a kis, hengeralakú kagylóból készült gyöngyök és ovális függők, melyeket egyik végükön átfűrtak. Ezek kagylóból, vagy pedig csiszolt kőlapokból készültek.

E korszak lakóinak tápláléka főleg hal volt, elsősorban csuka és harcsa. A telep kultúrrétege a szó szoros értelmében tele van halcsontokkal. De emellett jelentős szerepet játszott a vadászat is. Vadkan, szarvas és vízimadár csontok szintén elég bőven találhatók.

Az ételt fazekaskorong nélkül készített agyagedényekben főzték, melyeknek csúcsos feneke volt. Ezeket az edényeket igen gazdag, *benyomott* és vonalazott díszítések borították. A díszek bonyolult geometriai alakzatokat ábrázoltak. Az edények eléggé vékonyfalúak és jól ki vannak égetve. Sok edény felületét a kiégetés

után vörös festékkel vonták be, ami rendszerint elég rossz állapotban maradt meg az edényeken.

A készítmények meglepnek változatos alakjukkal és gazdag díszekkel. Érdekesekek többek között a »csónakalakú edények«, amelyek alakja a hosszában kétfelé szelt tojás egyik felére emlékeztet. Úgy látszik, ezek kezdetben fába vájt formák segítségével készültek.

A díszítések főként fésűsnyomóminták lenyomataiból és valami hegyes tárgy segítségével rajzolt vonalakból készültek. A rajzok néha »fenyőfaszerű« zég-zugos vonalakból, néha pedig a lenyomatok párhuzamos sávjaiból állanak. Az edények felülete díszítő szalagokkal gyakran különféleképpen díszített négyszögletes mezőkre van osztva, amelyeket nyomóminták lenyomatai töltenek ki. Egyik nagy díszítetlen edénynek enyhe hullámvonal formájában profilozott felső széle van. A nagy, díszítés nélküli, vékonyfalú csészék szélén néha ferdén rovátkolt rajzok láthatók.

Különösen érdekes a keltemináriai lakótelepe, melynek az agyagkéreg alatti homokban jó állapotban ránkmaradt maradványai lehetővé tették, hogy külsejüket, szinte teljes egészében, rekonstruálhassuk.

E telep hatalmas (24×17 méter) fából és nádból készült építmény, tojásdadalakú alaprajzzal. Az építményt néha magas homokhalom tetején emelték; váza három, koncentrikus vonalakban haladó pillérsorból áll, az első középutt, a fő tűzhely körül vonul végig (e tűzhelyről később még szó lesz), azután a ház szélénél, továbbá a kettő között középutt. Fennmaradt a pillérek 30—40 centiméter mélységű gödre, amelyet fekete szénrel vegyes hamutömeg töltött be. A pilléreken nyugodott a szarufák koszorúja. Az oszlopok párosával álltak egymás mellett, a szarufák pedig valószínűleg e szorosan összetolt két-két oszlop közé voltak beszorítva és hozzájuk voltak kötözve: ez az építési mód rendkívül el van terjedve Amerika, Océánia és Afrika primitív népeinek építészetében.

A pilléreken nyugodott a vízszintesen fekvő farudakból készült sűrű rácsozat, amelynek felületét nádréteg takarta. Az egész építmény (alaprajzában) pókhálóra emlékeztető nyomot hagyott a homokban, különböző vastagságú, sugáralakban és az érintő mentén húzódó szögletes sávok hálózatát, melyet elégett nád sűrű rétege borított.

A Dél-Ázsia, Océánia és Amerika különféle népeinél látható, hasonló típusú, mostani építmények arányát véve alapul, föl kell tételnünk, hogy a középutt elhelyezett pillérek 8—10 méter magasságot értek el, a tetőnek pedig sajátságos, nyújtott kúpalakú

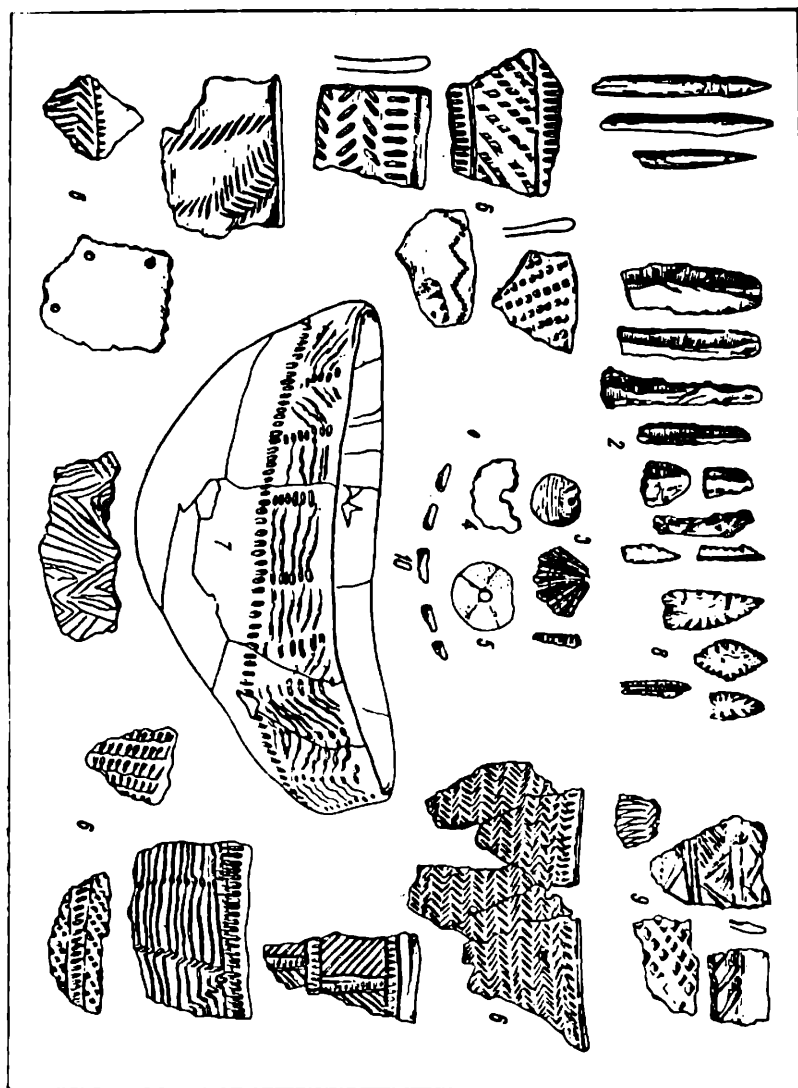
és egyúttal aszimmetrikus formája volt, délnyugat felé keskenyedő, a szeles oldal felé fordult lejtős hajlással, észak-északnyugat felé pedig szélesedő és meredek hajlással. Az épület ajtaja szintén az utóbbi irányba nyílt.

A tető nem ért földig. Az épület szélén talált elégett anyag sűrű tömegéből ítélve, a tető széle elég alacsony falra támaszkodott. A bejárat fölött közepes nagyságú nádfüggöny lógott.

A ház belső alaprajza épp olyan jellegzetes volt, mint külső formája. A keskeny folyosó, melyet két pillérsor övezett, a bejárat-tól a viskó közepén elhelyezett, folyton égő tűzhelyhez vezetett. Ennek átmérője kb. 1 méter volt. Az egész tűzhely tömör, fehér hamuból álló, vastag réteg formájában maradt fenn, e hamuréteget pedig áttizzott, élénk vörös, hatalmas félméteres homokréteg borította. A bejáratától jobbkéz felé és a főtűzhely mögött számtalan konyhai tűzhely terült el. Ezek körül találtuk a legtöbb mindennapi használati tárgyat. A bejáratától balra esett a lakórész, melyben tűzhely alig akadt. Csupán e lakórész legszélén, a fal mentén húzódott néhány kisebb tűzhely, körülöttük pár leletet találtunk. Az etnográfiai párhuzamok, melyek közül a legközelebbiek az andamani szigetlakók (Bengáli-öböl) közös lakótelepei, akik fejlődésük foka és gazdálkodásuk típusa alapján (letelepült halász- és vadásznépek, neolitikus technikával, köralakú fenekű kerámiával, fíjjal és nyilakkal) nagyon emlékeztetnek a keltemináriakra — lehetővé teszik az előttünk feltárult kép megfejtését.

A kelteminári házban lakott az egész nemzetségi közösség, mely a gyermekeket is számítva, mintegy 100—120 főből állt. A mozgó, változó jellegű családi tűzhelyekről ítélve, melyek tulajdonképpen még csak rendszertelen körakások voltak és helyük gyakran változott, a család úgynevezett »páros« család volt, mely gazdasági tekintetben és a mindennapi élet szempontjából nézve, még nem különült el a közösségtől. A társadalmi élet középpontja a folyton égő, szent tűzhely volt. A bejáratától balra fekvő részen, hol tűzhelyek nem voltak, kell keresnünk azt a helyet, melyet az andamaniak közösségi lakásaiban rendszerint »tánctérinek« neveznek, s amely a közösségi szertartások és ceremóniális táncok céljaira szolgált. Végül az építmény e részének szélén fekvő, alig kivethető tűzhelyek, mint az andamani házban is, valószínűleg azt a helyet jelölik, melyet a nőtlen ifjak foglaltak el; minthogy a családi konyhatűzhelyeknél étkeztek, az ő tűzhelyeik valószínűleg csupán csak a hideg éjszakákon való fűtésre szolgáltak.¹⁾

¹⁾ A dzsanbasz 4-i ásatásokról lásd a szerző cikkei: VDI, 1941, 1. szám és 1946., 1. szám; Antiquity, XX, 1946.; valamint »Drevnij Chorezm«, 59—66. lap.

18/a ábra. A kelteminári kultúra emlékei.

A Dzsánbasz-kala 4. telep: 1. csonteszközök; 2. kovácseszközök; 3. kagylóból készült függők és gyöngyök; 4. kerámialemez; 5. csontlemez; 6. edénytöredékek; 7. csónakformájú edény. A Dzsánbasz-kala 14. telep: 8. kovácseszközök; 9. edénytöredékek; 10. kagylóból készült gyöngyök.

Annak az anyagnak az elemzése, mely a Dzsanbasz 4. telep ásataiból, továbbá a chorezmi neolitikus kor egyéb telephelyeiből (Dzsanbasz 5. stb.) került elő, lehetővé teszi, hogy kijelöljük a legrégebb chorezmi település kulturális és etnikai kapcsolatainak néhány vonalát. E kapcsolatok leglényegesebb mozzanata az, hogy főirányuk Belső-Ázsia legrégebb történelmének etnikai oldaláról alkotott hagyományos elképzeléseink ellenére is nem délre, hanem északra, Kazahsztán, Szibéria, és Európa északkeleti része felé vezet.

A kelteminári kultúra legközelebbi párhuzamait egyfelől A. Stein egyik kutató útján, hasonló topográfiai viszonyok között felfedezett délszinkiangi²⁾ neolitikus telephelyekben találjuk meg, másfelől pedig az újabb időkben — már a mi fenti felfedezésünk után — feltárt nyugatkazahsztáni néhány későbbi telepben (a szakszauli állomásnak az Aral-tótól északra fekvő övezetében). Ezekről A. A. Formozov helyesen állapította meg, hogy a kelteminári kultúra későbbi szakaszából valók. Itt már állattenyésztés is volt.³⁾ I. V. Szinyicin közölte velünk, hogy a kelteminárihoz hasonló anyagot tárt fel a Volga alsó folyásának mentén. A kelteminári emlékekkel közeli párhuzamba állítható többek között a Dzsanbasz 4. telep leleteinél jóval későbbi, Szakszaul melletti lelőhely (réz, laposfenekű edények), valamint a kámamenti éneolit korból való telepek, különösen a levsini telephely, a Csuszovaja folyó torkolatánál. (Az i. e. harmadik évezred végéről.)⁴⁾ Sokkal távolabbi párhuzamokra akadhatunk a délszibériai neolitikumban. A kelteminárihoz nagyon közeleső hagyományok később is fennmaradnak az i. e. második és első évezred folyamán az uraimenti sigirini típusú kultúrákban, továbbá az egykorú Ob-melléki neolitikus maradványkultúrában. Kevésbé jól kivethető, de azért kétségbe nem vonható szálaik Európa északkeleti része mélyített, fésűs kerámiájú neolitikus kultúrájának körébe vezetnek el bennünket, továbbá az éneolit kor és az eurázsiai sztyeppék bronzkorbeli kultúrájának korai szakaszaihoz — a kelet-európai, i. e. harmadik évezredi régi gödörsíros kultúrához, továbbá

²⁾ A. Stein. Innermost Asia, I., 85, 196, 205 ; III, XXII, XXIII. tábla ; u. a. Serindia, I. 357. lap.

³⁾ A. A. Formozov. Ob otkrityii kelteminarszkoj kulturi v Kazahsztanye. (= A kazahsztáni kelteminári kultúra felfedezéséről), Veszt. Kaz FAN, 1945, 2. szám.

⁴⁾ N. A. Prokosev. K voproszu o neoliticseszkah pamjatnyikah Kamszkovo Priuralja. (= A karni Uralmellék neolitikus emlékeinek problémájához) MIA, I., 1940, 20. skk.

a délszibériai, az i. e. harmadik évezredben és a második évezred elején virágzott afanaszjevói kultúrához.

Érdekes, hogy az afanaszjevói kultúra és az Aral-tó menti kultúra közti kapcsolatokat már régen észrevették. Sz. A. Tyep-louhov a Minuszinszki-vidék afanaszjevói sírjaiban a *Corbicula fluminalis* kagylóiból készült díszeket fedezett fel, melyek lelőhelyének Szibériához legközelebb fekvő vidéke az Amu-darja torkolata.⁵⁾ Ennek révén, már 1927-ben megkockáztathattuk azt a feltevést, hogy az Aral-tó mellékén fekvő központból kiinduló kultúra hatása Dél-Szibéria régi településeiig ért.

Azonban az északra, északnyugatra és északkeletre vezető kétségtelen és tartós száakkal együtt (amennyiben a kronológiai adatok arról tanuskodnak, hogy e száak az Aral-tó mellékéről északra nyúltak) a kelteminári kultúra kapcsolatainak van egy másik, kevésbé feltűnő, de kétségbe nem vonható vonala is, mely délre, Dél-Íránba és Indiába vezet.

Jellemző, hogy míg a minuszinszki vidéken az i. e. harmadik évezredből és a második évezred elejéről fennmaradt sírokban az alsóamudarjai kagylókból készült díszek fordultak elő, a kelteminári gyöngyök jelentős része szintén idegen földről hozott kagylókból készült; ezek azonban a távoli, déli vidékekről erednek: a Dentales-fajtához tartozó, Dzsanzasz 4. telepein fölfedezett kagylók közül két fajta az Indiai óceán medencéjének vizeiben él: a Vörös-tengerben, a Perzsa- és Arab-öbölben. Az edények állandó vörös színezése, továbbá viszonylagosan magasfokú technikai kidolgozása valószínűleg Dél-Turkménia (Anau) és az Iráni fennsík földművelő törzsei régi kultúrájának, valamint az Iráni fennsík nyugati és déli peremvidékének kulturális hatását tükrözi. Kelteminár díszítéseinek összeállítása is sok rokonvonást mutat az úgynevezett „festett kerámiás kultúra” e világával. Kelteminár kovakőből készült emlékei szintén sok párhuzamot mutatnak a Perszepolisz közelében fekvő éneolitikus telepen talált tárgyakkal, és az északindiai neolitikus telepekből előkerült, eddig azonban még csak kevésbé tanulmányozott, mikrolitoid eszközökkel.

A kapcsolatoknak ez az egész komplexuma lehetővé teszi azt a feltevést, hogy Chorezm már az i. e. IV.—III. évezredben is ugyanazt a közvetítő szerepet játszotta a Közép-Kelet régi civilizációinak világa és a távoli hiperboreus Észak között, mint később, amikor ez a szerep olyan világosan kitűnik.

A primitív keltemináriak ethnikai hovatartozásáról ezidő szerint még semmi biztosat nem mondhatunk. Rá kell azonban

⁵⁾ „Matyeriali po etnografii, III, 75—76. lap; 42—43. lap.

mutatnunk arra, hogy a nyelvtudományban már régen utaltak azokra az eléggé jelentős kapcsolatokra, amelyek India nem indoeurópai nyelvei (a dravida nyelvek és a munda), továbbá Nyugat-Szibéria és az Ural-mellék ugor nyelvei között fennállnak. A dravida-ugor kapcsolatokról írnak Caldwell és Schrader, a munda-ugor kapcsolatokról Uxbond, Hevesi, Bonnerjea; ez utóbbi kapcsolatokat, fenntartásokkal ugyan, de Schrader is elismeri.⁶⁾ E szerzők némelyike, különösen Hevesi nagyon messze megy, odáig, hogy a munda nyelvet az ugor csoportba utalja és messze-menő, valójában azonban alap nélküli feltevéseket kockáztat meg a régi ugorok Indiába való áttelepüléseiről.

Az az anyag, melyet e szerzők mozgósítottak, lehetővé teszi, hogy ha nem is beszélünk az ugorok és az indoeurópaiak előtti indiai népek őseinek közös eredetéről, de kijelenthessük, hogy közöttük a távoli múltban kétségtelenül oly kulturális kapcsolatok álltak fenn, melyek arra készítetnek bennünket, hogy e népek között területi érintkezést tételezzünk fel. Az i. e. első évezredben és minden valószínűség szerint a második évezred folyamán is, midőn a Belső-Ázsia és Kelet-Írán közt lehetséges kapcsolatok útján elhelyezkedett lakosságban az indoeurópai ethnikai és nyelvi elem volt túlsúlyban, a kapcsolatok aligha állhattak fenn. Ezek a kapcsolatok az i. e. negyedik-harmadik évezrednél későbbre nem tehetők, vagyis olyan időpontból eredhetnek, amikor a kelteminári kultúra megteremtői lépnek fel a kapcsolatok közvetlen, legvalószínűbb láncszemeként. Meg kell említenünk, hogy a dravida nyelvek hajdani elterjedésének területe messze északra nyúlik mostani fő területüktől, az Indiai-félszigettől. Belúdzsisztánban, éppen félúton Chorezm és a dravida India között él mindmáig a brahui nép, mely megőrizte dravida nyelvét és antropológiai típusa tekintetében déli vonásokat tüntet fel. Már jóideje észrevették, hogy a régebbi korban a dravidák valószínűleg még sokkal messzebb terjeszkedtek észak és nyugat felé. G. Hüsing 1916-ban a dravida ethnikai réteget úgy próbálta feltüntetni, mint Irán legrégebbi népességének egyik legfontosabb alkotó elemét.

Brun és Bork a dravida fonétika hatásának nyomait fedezik fel Elő-Ázsia régi jafetita nyelveiben, az élamiban és a mitanniban. B. A. Kufityin föltárja a régi dravida szubsztrátumnak a Kaukázuson túli jafetita nyelvekben, különösen a kartvelli (grúz és vele rokon) nyelvekben játszott szerepét.⁷⁾

Másrészt, mint ismeretes, még az i. e. kilencedik században

⁶⁾ A kérdés irodalmát lásd »Drevnyij Chorezm«, 65. és 350. lap.

⁷⁾ B. A. Kufityin. Archeologiceszkije razskopki v Trialeti. (= Régészeti ásatások Trialetiben.) Tbiliszi, 1941, 126—127. lap.

az ugor-törzsek (baszdzsardok—magyarok) déli határai egészen az Aral-tó mellékéig nyúltak. Még valószínűbb ez a korábbi időre vonatkozóan. Természetesen alap nélküli és egyelőre még nagyon időelőtti próbálkozás lenne a keltemináriákban »ugorokat, dravidákat vagy mundaikat« keresni. Történelmi szempontból helyesebb, ha általában tartózkodunk a megjelöléseknek ily távol eső korra való alkalmazásától. Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy Belső-Ázsia e korban ethnográfiai és nyelvi tekintetben eléggé tarka képet mutatott és területén különféle ethnikai elemek találódtak össze, közöttük olyanok is, melyek közel álltak azon népelemekhez, melyek később északon az ugor, délen a dravida és valószínűleg a munda nyelveket is létrehozták. Ezek azonban magában Belső-Ázsiában, a további ethnikai kereszteződések folyamán más, különösen jafetita elemeket is főlvéve, az indoeurópai nyelvek keleti csoportjainak alapját vetették meg.⁸⁾ E folyamatot azonban már jóval későbbi korra kell tennünk.

3.

A chorezmiek eredetéről szóló népi legendák találhatók a különböző történelmi forrásokban. Az egyik leghihetlenebb mondát Rizá-Kuli kán beszéli el, aki Alla-Kuli chivai kán udvarában volt perzsa követ. (1825—1842.) E monda szerint egykor Szulejmán próféta (= Salamon király, kinek a muzulmán hagyomány a szellemek világa feletti hatalmat tulajdonítja) megharagudott az egyik angyalra és a világ legtávolabbi vidékére való száműzésre ítélte és »egy dévet« (démont) bízott meg azzal, hogy az angyalt számkivetésbe vigye. A »dév« sokáig repült, hátán az angyallal, de sehosem talált alkalmas helyet, míg végül az akkor még pusztá Chorezmbe ért, mely minden tekintetben megfelelőnek látszott. De a dév, miután Szulejmán megbízását teljesítette, úgy döntött, hogy maga is ott marad, mivel a hosszú bolyongás közben beleszeretett szépséges foglyába. Az ördög és az angyal házasságából származtak a chorezmiek. Ezért, fejezi be Rizá-Kuli-kán, a chorezmi nők oly szépek, mint az angyalok, Chorezm férfiai pedig oly gonoszak, mint az ördögök; e vélekedés nagyon is érthetően hangzott egy perzsa szájából: Irán abban az időben nagyon sokat szenvedett a chivaiak rablótámadásai miatt.

Kilencszáz évvel Rizá-Kuli-kán előtt meséli el al-Makdiszi arab földrajzi író a chorezmiek eredetéről szóló alábbi legendát.

⁸⁾ Lásd: Sz. P. Tolszov. Aralszkij uzel etnologiczeszkoo proceszsza. (= Az etnológiai folyamat araltómenti csomópontja) SzE, VI—VII, 1946, 309. lap.

»... Hajdanában — közli al-Makdiszi — a Kelet királya megharagudott birodalmának 400 lakójára, kik belső szolgálai közül valók voltak és megparancsolta, hogy a lakott földektől 100 farszachnyira (kb. 600 kilométer — Sz. T.) fekvő helyre vigyék el őket; ez a he'y pedig az volt, ahol ma Kát áll (a régi Chorezm fővárosa, most Sabbaz városa — Sz. T.). Hosszú idő multán a király küldöttséget menesztett e helyre, hogy hozzanak neki hírt a száműzöttekről. Midőn a küldöttség megérkezett a számkivetettekhez, látta, hogy azok életben vannak, lombsátrakat építettek maguknak, halásznak és hallal élnek, rengeteg fájuk van. Midőn a követek visszatértek a királyhoz és erről beszámoltak neki, a király azt kérdezte: »Hogy nevezik a húst?« Azok azt felelték »chor« (vagy »chvar«). Majd ezt kérdezte: »És a fát?« Azok így felelték: »razm«. A király erre így szólt: »Ennek alapján meghagyom őket e helyen és országukat Chorazmnak nevezem el«. (Chvarazm.) Négyszáz török leányt vitetett el hozzájuk. Hasonlatosságukat a törökökkel mindmáig megőrizték.⁹⁾

Al-Makdiszi e legendájának további szövegére, mely igen érdekes adatokat szolgáltat az Amu-darja medrének megváltozásáról, később még részletesebben kitérünk. (Lásd a VI. fejezetet.) Most egy másik fontos mozzanatra kell rámutatnunk. Azonkívül, hogy al-Makdiszi adatai szerint a chorezmiek emlékeztében még a X. században is elevenen él lombsátrakban, erdőkben gazdag vidéken lakó távoli halász őseik emléke (mely a keltemináriak életének fő vonásait juttatja eszünkbe), ebben az elbeszélésben a *chorezmiek egyes származására* vonatkozó hagyománnyal találkozunk, mely szerint eredetükben szerepe volt bizonyos száműzött jövevényeknek. Ennek az elbeszélésnek elmosódott visszhangját találhatjuk meg már teljesen regényes, mondászerű formában Rizá-Kuli-kán elbeszélésében is.

Al-Bírúni pedig, a régi Chorezm egyetlen olyan történetírója, kinek műve ránk maradt, mint emlékezőnk, említi a két legrégebb időszámítást, melyek között 90 év eltérés van, s melyek mindegyike az i. e. XIII. századra esik: az ország eredeti kolonizációjának éráját és azt az érat, amelynek kiindulása a chorezmi királyi ház mitikus alapítójának, Szijávusnak, Kej-Káúsz fiának Chorezmbe érkezése. Tehát már itt is találkozunk azzal a hagyománnyal, hogy a chorezmi nép két forrásból ered.

Az archeológiai anyag is igazolja a népi mondák e szívós hagyományát.

Igaz ugyan, hogy az i. e. második évezredre, a chorezmi

⁹⁾ BGA, III, 285. skk., MITT, I, 185. skk.

bronzkorra vonatkozó anyagunk még nagyon szegényes. Csupán néhány szétszórt telephelyet ismerünk és egy, kissé jobb állapotban fennmaradt telephelyet, a Dzsanasz 6. jelzésűt, melyet 1945—46-ban J. G. Guljamov és N. N. Vakturszkaja ásott ki. De ez az anyag is megenged némi következtetést.

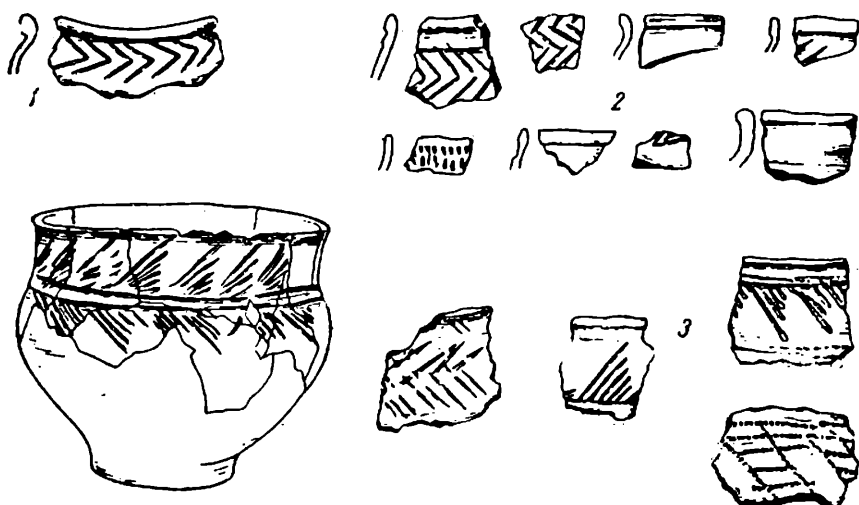
A primitív chorezmi kultúra történelmének kelteminári szakaszát felváltó korszakot elsősorban hatalmas éghajlati változások jellemzik. E tekintetben érdekes a Dzsanasz 4. telephely asztratigráfiája. Nem sokkal azután, hogy a telephely nagy háza tűzvész martaléka lett (a megelőző kor rövid tartamáról tanuskodik az a körülmény, hogy a *telephelyet nem dúlták fel*), azt a homokhalmot, melyen e ház állt, víz árasztotta el. S minthogy pedig a »barachan«-alapzat (az acélszürke Amu-darjai alluvium) a kultúrrétegnél 4 méterrel mélyebben fekszik, a víz emelkedésének igen tekintélyesnek kellett lennie. A telephely eleinte a mocsár vízáradattal időnként elöntött aljára süllyedt (a telephelyet elborító agyagtábla alsó rétegei mocsári növények lepréslődött nyomait mutatják), később pedig e mocsár állandó tóvá változott, melynek fenekén 40 centiméter vastagságú agyagföld rakódott le. Úgy látszik, hogy ez az éghajlati átalakulás azzal az átmenettel állt kapcsolatban, mely Eurázsia éghajlatának történelmében az »atlanti« korszakról a »szubboreális« korszakra való áttérésre vezetett, midőn az északi szelek jutottak uralkodó szerephez, melyek Belső-Ázsiában a nedvesség fő forrásai. Európában ez az átalakulás kb. az i. e. harmadik évezred közepére, esetleg valamivel későbbre esik.

Valószínűleg ezzel kapcsolatosan az Amu-darja régi deltájának jelentős része nagykiterjedésű összefüggő víztartályt alkotott és Chorezm agyagtáblás földjének alaprétegei ezzel kapcsolatban rakódtak le. A lakosság a magasabban fekvő vidékekre szorult és e medence szélein is továbbfejlődtek a kelteminári kultúra régi hagyományai. E kultúra egyenes utóda körülbelül a második évezred közepén az általunk ismert primitív chorezmi kultúrák közül a második, melyet tazabagjabinak nevezünk el. Az e korból származó telephelyeken, melyek részben az ősi homokbuckákon, részben pedig az agyagtáblákon terültek el, réztöredékek kerültek elő (sajnos, egyetlen ép rézszerszámot sem találtunk), a mikrolit kultúrához hasonló kovakőből készült leletek, melyek a kelteminári hagyományok folytatásai, továbbá laposfenekű edény, szögletes, háromszögű és hegyesszögű, tekervényes alakú belevéselt díszekkel. Ez az edény nagyon emlékeztet Szibéria és Kazahsztán andronovi kultúrájának edényeire.

Egyelőre még nincsenek közvetlen adataink a tazabagjabiak

gazdálkodásáról, de minden alapunk megvan annak föltételezésére, hogy e gazdálkodás ugyanolyan volt, mint az andronoviaké; állattenyésztésük is fejlett volt (juhok, ökrök, lovak) és földművelésükben már ekét is használtak (búzát és más növényeket is termesztettek).

Az állattenyésztés kialakulása, az összes adatok szerint, még a kelteminári kultúra történelmének utolsó szakaszára, a III. évezred második felére esik. A Szakszaulszkaja Sztanyica közelében

19. ábra. A tazabagjahi, szujargani és amirábádi kultúra emlékei.

1. Amirábádi kultúra (a Dzsanzasz-4. körzetében fekvő telepről).

2. Szujargani kultúra (Dzsanzasz-6. telep).

3. Tazabagjahi kultúra (Angka-1. telep).

fekvő, A. A. Formozov megvizsgálta késői kelteminári telep, a kelteminári kovaköves leletekkel és a kelteminári hagyománnyal összhangban álló díszítésekkel ellátott kerámiával együtt már főként háziállatok csontját szolgáltatatta: a csontok 80%-a tehén és juh (kecske?) csont, a többi a vadlóé, a dzsigitájé.

Mivel a tazabagjahi telephelyeken öntözésnek nincs nyoma, azt kell feltételeznünk, hogy a földművelés ebben az időben még nem a mesterséges öntözésen, hanem az ú. n. »kairói rendszerű« földművelésen alapult, vagyis a folyóvizek mellékét művelték, ahol a talajvíz magas szintje elegendő nedvességet nyújt a kultúrnövények termesztéséhez.

A tazabagjabi kultúra telephelyeivel együtt más településeket is fedeztünk fel, melyek újabb időkből valók (az i. e. II. évezred második feléből), de itt már egészen más jellegű anyagot nyertünk. Itt is találtunk réztöredékeket, de a mikrolitikus kovákból készült szerszámok e telephelyeken egyáltalában nem fordulnak elő. Az edények lapos fenekűek, de már más formájúak és ami a legfontosabb, a felületük sima, sárga vagy vörös, néha pedig fekete színűre festett és fényezett. Egyes cserépedények vörös alapon fekete színezés nyomait mutatják. Csak elvétve találkozunk a tazabagjabihoz hasonló, de sokkal szegényesebb, benyomott díszítésekkel, melyek az edényt körülfutó szögletes rajzokból állnak. A kerámia egészében nagyon emlékeztet az anai középső rétegek anyagára s már nem északi, hanem déli kapcsolatokra utal.

A telephelyek, mint általában, itt is agyagrétegeken terültek el.

Ügy látszik, hogy ennek a kultúrának a fejlődése, melyet szujarganinak nevezünk, a Chorezmben feltűnt új ethnikai elemmel áll kapcsolatban. Ez a népelem történelmi tekintetben a déli vidékekkel, az Iráni fennsík és a környező tájak területével áll kapcsolatban, ahol, mint ismeretes, már a negyedik évezredtől kezdve megindul a letelepült, ekés gazdálkodást folytató földműves és állattenyésztő népek kultúrájának fejlődése, melyek négyszögletes téglapületekben laktak és laposfenekű, festett edényeket készítettek. Ez volt az a kultúra, melynek alapján a klasszikus Kelet legrégebbi civilizációi kialakultak.

Fentebb már láttuk, hogy e kultúra hatása már Kelteminárban is megmutatkozik. Ez a hatás most még jobban előtérbe kerül és nagyon valószínű, hogy már nem csupán kulturális kölcsönhatásra utal, hanem arra is, hogy Chorezmben dél felől új ethnikai csoportok telepedtek meg.

Mivel mind a szujargani kultúra telephelyei, mind pedig a tazabagjabi telephelyek egy része is az agyagtáblákon terül el, melyek az eltemetett homokbuckákon fekszenek, okunk van annak feltevésére, hogy ez a vidék az i. e. második évezred közepe táján száradt ki, lehetséges, hogy az Amu-darjának a Szultan-Uizdag nyugati szakaszán történt áttörésével és mai medrének kialakulásával kapcsolatosan. Lehet, hogy az Amu-darja felső deltájának földrajzi helyzetében beállott e változások nyomán a delta másodszori betelepülésével függött össze azoknak a déli törzseknek gyarmatosító mozgalma is, melyek itt a délchorezmi tó környékén lakó törzsekkel találták szembe magukat és annak a befolyásnak jeleiből ítélve, melyet a tazabagjabi kultúra a szujargani és a későbbi amírabádkultúra kerámiájára gyakorolt, e törzsekkel összeolvadtak.

Minden alapunk megvan arra a föltevésre, hogy ezek a törzsek a jafetita nyelveket beszélő népek keleti ágát alkották, melyhez a mostani kaukázusi népek tartoznak (grúzok, cserkeszek, dagesztániak stb.) és amelyhez Mezopotámia, Szíria és Kis-Ázsia legrégebb civilizációinak megteremtői tartoztak. E. Herzfeld az Iráni fennsík és vidékének jafetita törzseit, melyek a földművelő »festett kerámiájú kultúrát« hozták létre, közös névvel »Kaspi-tó melléki« népeként foglalja össze.¹⁰⁾

Egy, a régi szubaruinhoz közelálló jafetita nyelvnek az indiai mohendzsodaro-i hieroglif feliratokban található, B. Hrozný által felfedezett nyomai és a dravida befolyásnak az előázsiai jafetitáknál észlelt, fentebb említett nyomai alapján ítélve, a keleti jafetiták kialakulásában úgylátszik igen nagy szerepet játszottak azon churri-mitanni vagy szubaru csoporthoz tartozó törzsek, melyek a második évezred elején Mitanni hatalmas előázsiai birodalmát alkották. Ennek központja Felső-Mezopotámia volt. De a mohendzsodaro-i feliratokon található adatok tanúsága szerint itt azok a hettita törzsek is játszottak valamelyes szerepet, melyek praefixumos típusú nyelveket beszéltek.¹¹⁾ Végül Alsó-Mezopotámia szumir civilizációjának megteremtői is megőrizték nyelvükben a távoli keleti kapcsolatok emlékeit és a *szumir* nyelv mind szókészletében, mind pedig alaktanában az altáji csoport nyelveivel, különösen a török nyelvekkel való egyezés világos jeleit mutatja. (Szumir : dingir = isten, török : tengri = isten, ég ; szumir : Ai = a hold istene, török : Aj = hold, hónap ; szumir : dag = kő, török : das = kő, dag = hegy ; szumir : gus, gun = három, tíz, török ucs, un = ugyanazon jelentéssel stb.)¹²⁾

Mindezek alapján úgylátszik, hogy az Iráni fennsík és a hozzátartozó vidékek a legrégebb időktől kezdve Elő-Ázsia mély ethnográfiai hátteréül szolgáltak és Elő-Ázsia területén a »keleti vonzódású« ethnikai elemek : szumirok, churriták, hettiták és a velük rokon népek déli vonzódású elemekkel : szemitákkal és a velük rokon népekkel kerültek össze, melyek szintén hozzájárultak az előázsiai és kaukázusi jafetita nyelvek kialakulásához ; ezek a

¹⁰⁾ E. Herzfeld. Iran in the Ancient East, London—New-York, 1941.

¹¹⁾ B. Hrozný. Protoingyjszkije pizmna i Nyikraszsfrovka. (= A proto-, ind feliratok és megfejtésük), VDI, 1940, 2. szám 15 szk.; V. V. Sztruve, Dyesifrovka protoingyjszkijh pizmnen. (= A prótond feliratok megfejtése.) VAN, 1947, 8. szám.

¹²⁾ F. Hommel. Ethnologie und Geographie des alten Orients. München, 1926., 21. lap.

nyelvek, mint N. J. Marr V. ö. 329. lap. (A kiadó jegyzéke) kimutatta, már szerfölött kevert jellegűek voltak.

Az Iráni fennsíki törzsei, mint láttuk, már a neolit korban sem voltak elszigetelve északi és déli szomszédaiktól. Nemcsak Anau és a hozzá hasonló típusú többi kultúrák gyakoroltak befolyást az alluviális síkságok halász népeinek, a kelteminári kultúra megalkotóinak kultúrájára, hanem különösen Anauban szintén találunk néhány olyan szögletes díszítésű, vésett cserépedényt, mely a kelteminári és a kelteminárit követő tazabagjahi kultúra befolyását tükrözi. Sajnos, semmi támpontunk sincs az Iráni fennsíki *festetlen* kerámiájára vonatkozóan. A régészek a hatásos festett edények fényétől elragadtatva rendszerint nem méltatják kellő figyelemre ezen edények szerényebb válfaját.

Minden okunk megvan azonban annak föltételezésére, hogy Anau sem kivétel és alaposabb vizsgálat mellett délebbre és nyugatabbra is ráakadunk a belsőázsiai alluviális síkságok törzsei által gyakorolt hatás nyomaira, különösen a harmadik és második évezred végén, amikor a viszonylag mozdulatlan halászó törzseket a sokkal mozgékonyabb vadászó törzsek váltják fel. Semmi meglepő sem lesz abban, ha a harmadik és második évezred előázsiai jafetitáinak összetételében sikerülni fog nyomára akadnunk annak az előázsiai etnikai elemnek, amely a késői állattenyésztő keltemináriakkal és az őket felváltó tazabagjahiakkal hozható rokonságba.

Ezzel kapcsolatban nem érdektelen megvizsgálnunk *Chorezm* nevét is (arab írás szerint Chwārizm, az i. u. VIII. század elejéről származó chorezmi érmeiken Chwrm, a régi perzsában Uvārazmiš, a babilóniban Chumarizma, az elámiban Marazmiš, az Avesztában Hvairizem, görögül *Χορασμα*, latinul Chorasnia). Az i. u. X. században e szó jelentését már maguk a chorezmiek is elfelejtették, az al-Makdiszi közölte »népetimológia«, mely e nevet »hús-fa« összetételnek tartotta, teljesen elfogadhatatlan.

Az összes újabb kutatók megegyeznek abban, hogy e név második részében, a zm←zem-ben a zem = föld, ország indo-európai tövet kell látnunk. (Innen ered a perzsa zamín és az orosz zemlja.) Ami az első részt, a chāri, chwāri elemet illeti, annak iráni etimológiával történő magyarázatai a legellentétebb találgatásokra vezettek.

Klippert és Lerch Chorezm nevét Alföldnek fordítják. Burrouf, Sachau és Geiger e szót »termékeny föld«-nek fordítják. Justi és Spiegel viszont e szót »rossz, terméketlen föld« jelentésűnek tartják. Szaveljev feltevése szerint Chorezm = »nap földje«. (Iráni: Chvar, Chvarséd = nap, innét a régi szláv napisten neve: *Chorsz*.) Az összes etimológiák közül ez a legvalószínűbb. Azonban, mint

ismeretes a legtöbb régi országnév olyan ethnikai nevekkel kapcsolatos, melyek rendszerint mitológiai képzetekkel társulnak. De ha föltesszük, hogy a bennünket érdeklő elnevezés alapjául is ethnikai név szolgál, akkor a »Chorezm« — »a chvári vagy charri nép földje« (valóban, Jákút még a XIII. században hangsúlyozza, hogy a »Chorezm« szó r-jét »mintegy tasdíd alatt« ejtik, vagyis *kettőzve* és idézi Aszadí arab költőt, aki művében a Chorezm szót két r-rel írja). Eszerint ez a szó a keleti jafetita törzsek világába vezet bennünket és valószínűvé teszi a charri vagy churri névvel, a mitanni birodalmat alkotó churriták törzsi nevével való rokonítását. Egyelőre az i. e. harmadik-második évezredi Chorezm kultúrájáról még oly keveset tudunk (ezidőtájt tűnnek fel a churriták az előázsiai történelem színterén), hogy nagyon nehéz e tekintetben valami határozottat mondanunk. Vitán felül áll azonban, hogy Chorezmet és Mitannit elég jól kivehető szálak fűzik össze. Utalok arra a meglepő egyezésre, amit (I. és II.) *Sausatar*, ismeretes mitanni király neve és *Sausafar* chorezmi király neve között észlelhetünk, aki al-Bírúni listáján is szerepel s kinek neve kínai tudósításokban és numizmatikai leletekben is előfordul.

Šauškaš¹³⁾ (Šaušpi) mitanni isten neve, mely kétségtelenül kapcsolatban áll az előbbi névvel, ugyanekkor (I. és II.) Šauš chorezmi királyok nevéhez kapcsolódik. Ez a név szintén szerepel al-Bírúni felsorolásában. Távolsági kapcsolatokra utal (I. és II.) Artatama mitanni király és a chorezmi Artamúch neve közti párhuzam.

A churri-mitanni kapcsolatok azonban más irányú kapcsolatokkal is összefonódnak, melyek az előázsiai jafetita világba, a chorezmi-chatti kapcsolatokhoz vezetnek el bennünket. Azon a már önmagában véve is sokat mondó párhuzamon kívül, mely a *chattu* (hettita) népnév és a *masszageták* (»nagy geták«) előázsiai népe nevének alapeleme között fennáll (Sztrabón a chorezmieket is ezekhez sorolta), felemlítem még azt a meglepő egyezést, melyre nincs párhuzam az iráni és török világban, a chorezmi: *arna* = csatorna és a prótohettita: *arna* = forrás, kútíó egyezését (a chorezmi szó mindmáig megtalálható az üzbég nyelv chorezmi tájszólásában).

E párhuzamok az anyagi kultúra terén is megfigyelhetők. Az antik chorezmi ruha, mely gyűjteményünk kis szobraín látható, sok közös vonást mutat a kisázsiai törzsek ruházatával, már

¹³⁾ Érdekes a ška affixum, mely később a belsőázsiai, i. u. I—III, századi kusán királyok nevében fordul elő: *Kaniska*, *Chuviska*, és a dinasztia nevének egyik változata: *Turuska*.

amennyire e ruházatot a hettita és óperzsa domborművek és a görög művészet emlékei alapján ismerjük, a »frigiai sapkától« és a magasszárú csizmától kezdve, mely oly jellemző sajátossága a hettita férfiak öltözetének, egészen a női ruházat teljes kelléktáráig. Többek között a Kaspi-tó mögötti daha-masszageta törzsek legközvetlenebb leszármazottai, a türkmén-teke nép nőinek ruházata mindmáig megőrzi azon jellegét, mely meglepően közel áll a régi domborműveken látható hettita királynők és istennők ruházatához.¹⁴⁾ Mindez természetesen nem elégséges ahhoz, hogy belőle bármiféle komoly történelmi következtetést vonjunk le. Ezek csupán utalások, jelek, melyek a kutatók figyelmét Nyugat-Eurázsia népei etnológiájának megoldatlan és egyelőre, sajnos, még megoldhatatlan problémáira irányítják; e problémák csak új archeológiai adatok gyűjtése után oldhatók meg. Csak egyet jelenthetünk ki: azon kapcsolatok, melyek Belső-Ázsia népei és az előázsiai etnográfiai világ között fennállnak, igen régi korra, az indoeurópai kor előtti időkre nyúlnak vissza és hogy a középpázsiai törzsek szerepének számbavétele nélkül aligha lehet teljesen megoldani az ókori Belső-Ázsia jafetita népei és az általuk létrehozott birodalmak eredetének problémáját.

Bármerre nyúlunk is e szálak, Chorezmet »Chvarri (Charri) földjét« teljes egészében tekintetbe kell vennünk a churri probléma megoldásánál. Ezzel kapcsolatosan nem szabad elfelejtenünk, hogy éppen a hettita nyelvek között találkozunk az első olyan nyelvvel, mely az indoeurópai nyelvrendszer határozott jeleit mutatja és hogy Mitanniban találkozunk először Mitra, Varuna és Nászatja indófráni istenek nevével és a lótenyésztés indófráni terminológiájával. Természetesen nincs kellő alapunk ahhoz, hogy széleskörű migrációs konstrukciókat építsünk, melyek a már kialakult indoeurópaiakat hol nyugatra, hol pedig keletre terelik és a »kentum« népeket, vagyis az indoeurópaiak nyugati csoportját arra készítetik, hogy meghódítsák a hettiták országát, az indusokat pedig, hogy elfoglalják Mitannit. Valójában úgy látszik, hogy azon bonyolult folyamatoknak egészen a Földközi-tenger keleti feléig elható visszhangjaival van dolgunk, melyek során keveredés révén a régi jafetita és valószínűleg más iráni és középpázsiai indoeurópai kor előtti nyelvek és hihetőleg az északi Pontuszi és Kaspi-tó menti szteppék nyelvei, a még szerfölött archaikus fokon álló indoeurópai nyelv első formái kikristályosodnak.

Mint ismeretes, a próto-indoeurópai nyelv e korai szakaszai már az i. e. harmadik évezredben megfigyelhetők a kasszita nyelv emlékeiben.

¹⁴⁾ Lásd »Drevnyij Chorezm«, 197. ssk.

Érdeklődésre tarthatnak számot azok az emlékek, amelyek a további kutatás folyamán fényt deríthetnek azokra a bonyolult és homályos problémákra, melyek az óvilág népei kialakulásának egyik legvitatottabb és legfőbb problémájához, az indoeurópaiak ethnikai kialakulásának problémáihoz vezetnek el bennünket: t. i. a Szultán-Uizdag északnyugati előhegyei: Csilpyk, Kara-tübe és Bes-tübe homokos magaslatain általunk 1940-ben felfedezett sziklába vésett jelek.

Ezek a sziklák feltevésünk szerint a legrégibb időkben temetkezési szertartás helyéül szolgáltak. Az ősi szertartás szerint, mely később változott formában a zoroaszteri vallás szertartásai közé is bekerült, itt helyezték el a madarak és szárazföldi ragadozók étkéül szánt hullákat. Ezt a feltevést igazolja az, hogy később, időszámításunk elején, e magaslatok egyike, Csilpyk, valódi »dachmává«, — »hallgatás tornyává«, az ortodox zoroaszteri vallás jellegzetes sír építményévé lett.

E sziklák felszínét teljesen ellepik azok a rájuk vésett, igen változatos jelek, melyek legrégibb csoportja különféle geometriai vonalakból áll, (ezek között a legtöbbször egyenes és ferde, festői összeállításba tömörített rovátkák találhatók). Ez a csoport figyelemreméltó hasonlóságot mutat egyfelől az Azovi-tenger melléki, a bronzkorra datálható, sziklába vésett jelekkel, (az O. N. Bader által megvizsgált »Kősir«), másfelől pedig India, Elam, Mezopotámia és a hettita királyság archaikus hieroglifáival.¹⁵⁾

V. V. Sztruve akadémikus egyik legutóbbi művében, melyben helyreigazításokat eszközöl a mohendzsodari felírat B. Hrozný által eszközölt történelmi interpretációján, ezekben éppen a churrita törzsek emlékét véli felfedezni. Ha így van, akkor az előadottak világánál Chorezm őstörténelme még nagyobb joggal játszhat szerepet a churrita probléma kibogozásánál.

Térjünk vissza azonban Chorezm azon eseményeihez, melyekre a chorezmi bronzkori emlékek hívják fel figyelmünket. Figyelembe kell vennünk, hogy az az archeológiaiilag datált időpont, amikor Chorezmben új ethnikai elemek bukkannak fel, — valószínűleg az Iráni fennsík keleti széleitől a Murgáb, vagy Amudarja mentén előnyomuló churrita-törzsek, — egybeesik az al-Bírúni szerinti chorezmi időszámítás kezdetével, mely mint látjuk, az i. e. tizenharmadik évszázadra tehető. Bírúni ezzel az időponttal köti össze az isteni hős, Szijávus Chorezmbe érkezését és a chorezmi birodalom megalapítását.

¹⁵⁾ Lásd Sz. P. Tolszov. K voproszu o protochorezmijszkoj pizmen-nosztyi (= A protochorezmi írás kérdéséhez) KSzIIMK, XV, 1947., 38. skkl. továbbá »Drevnij Chorezm«, 71. skk.

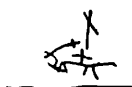
Szilvánus (más változat szerint Szijávachs), az i. u. X. század végéig uralkodó ősi chorezmi dinasztia mitikus őse fontos helyet foglal el az iráni mitológiában és eposzban.

Szilvánust Szijávarsan néven már az Avesztá is ismeri. A Sáhnamében Szilvánusról terjedelmes fejezet szól. Mind az Avesztában és a pehlevi irodalomban, mind pedig a Sáhnamében sőt még Bírúnínál is, Szijávarsan (Szilvánus) csupán csak mint hős, félisten szerepel. Mélyrehatóbb elemzés révén azonban kiderül, hogy eredetileg mint istenség lépett fel, de később a zoroaszteri pantheon alakjai másodrangú helyre szorították vissza. Szilvánus, Kej-Káusz (az Avesztában Kava Usza) fia, aki a Kajánidák, az iráni hagyomány legendás második uralkodócsaládjának második királya. Titokzatos, gyönyörű leánytól született, akit Kej-Káusz harcosai egy erdőben találtak Túrán határán (úgy látszik egy erdei istennő, egy dryasz ősi alakja). Szilvánus születésétől kezdve (születése anyja életébe került) mindenkit ámulatba ejt földöntúli szépségével. Visszautasítja mostoha anyja bűnös szenvedélyét, ki ezért megrágalmazza. Szilvánusnak fekete paripán arany sisakban tűzpróbát kell kiállnia, hatalmas lángok között kell átugratnia. Az istenítéletből azonban győztesen kerül ki és visszaszerzi becsületét, majd résztvesz a Túrán elleni hadjáratban. A háború befejezése után Afrászijáb túráni királyhoz látogat el, kinek leányát nőül veszi. Apósától Túránban egyes területeket kap ajándékkul, melyeken Kang-diz, vagy Kang-i-Szijávachs gyönyörű várát építi fel. Ismét rágalom áldozata lesz és az Afrásziáb által titokban ellene küldött gyilkosok kezétől esik el. Szilvánusért fia áll bosszút (az Avesztá szerint unokája, Szijávarsan leányának Afrászijáb testvérétől, Agrérat-tól született fia, láthatóan a mondának egy valószínűleg sokkal régibb, matriarchális változata), Kej-Choszrov, az Avesztában Kava Haoszrava, aki diadalmasan leszámolt hitszegő nagyatyjával (illetve dédatyjával) és egyesítette az «árja földeket» és a chorezmi hagyomány szerint az első chorezmi dinasztiaát alapította.

Kétségtelen, hogy «hisztorizált» mitikus elbeszéléssel van dolgunk, mely a növényvilág meghaló és ujjászülető istenének (Ozirisznek, Attisznak, Adónisznak és egyéb, hozzájuk hasonló isteneknek) alakjaival fűződik össze. A Szilvánus-monda szoros kapcsolatban áll egyik görög változatával, a Hippolytoszról szóló mitosszal. A mostoha-anya által történt megrágalmaztatáson kívül szerepel itt még olyan jellegzetes vonás is, mint a hős asszociációja egy lóval. Szilvánusnak árulás ártatlan áldozataként történt halála s azután az érte bosszútálló fia (illetve unokája) személyében való visszatérése alakját a földművesek szenvedő istenéről szóló

1.

3

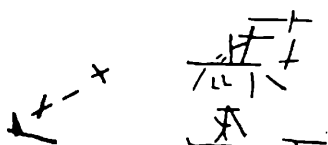
4

5

2

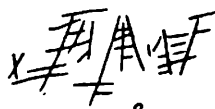
6

7

8

9

20. ábra. Óschorezmi, sziklába vésett jelek.
1—4. Bes-tübe; 5—9. Kara-tübe.

mitosz jellegzetes vonásaival egészíti ki. A lóval való kapcsolaton kívül jellemző vonások még azok a sajátosságok, melyek Szijávust a cthonikus (alvilági) istenek körébe utalják: *fekete* lovon ül, a fekete ló pedig Angró Mainjus (Ariman) szokásos attribútuma és megtestesítője, a tűzpróbás istenitélet pedig a *földalatti tűz* kultuszával hozza őt kapcsolatba.

Szijávus (Szijávachs, Szijávarsan) mind onomasztikai, mind pedig mitológiai tekintetben kapcsolatban áll Szabasziosz (a frig Szabadz) trák-frig lovas-isten alakjával, távolabbi szálak pedig a szláv Héfaisztosz, Szvarog, a földalatti tűz istene alakjával, vagy esetleg annak egyik legnagyobb tiszteletben álló megtestesítőjével, Szvarozsicsal fűzik össze, (kinek neve patronimikus affixummal képződött, akárcsak Szijávusnak az Avesztában szereplő neve — v. ö. Szvarozs+ics — Szijávars+an).

Az i. e. I. évszázadtól az i. u. VIII. századig a chorezmi érmeknek — lovas isten képében — éppen Szijávus a kedvelt alakja. A lókultusz, mely számtalan kis szobron és lófejet ábrázoló emléken tükröződik vissza és az érmeken látható lovas alak éppúgy, mint az isten neve, a chorezmi-trák kapcsolatok biztos láncszeme és Chorezm ethnikai és kulturális kapcsolatainak új és az előzőnél sokkal későbbi vonalát tárja fel már abban a korban, melyben itt az indoeurópai törzsek jelennek meg a színen.

Természetesen egyelőre még lehetetlen földeríteniünk a kapcsolatok kialakulásának folyamatát. Egy azonban kétségtelen: a chorezmiak az i. e. második és első évezred határán a chorezmi nép kialakulása általunk vizsgált szakaszai közül a harmadik szakasz folyamán, mint a régi indoeurópai törzsek láncolatának egyik tagja lépnek fel, vagyis a Fekete- és Káspi-tengert gyűrű alakban körülvevő azon törzsek egyikeként, melyeket közös néven trák-kimeriekként foglалhatunk össze. A chorezmiak Sztrabón szerint a masszageta népek csoportjába tartoznak, kiknek neve is (»nagy geták«) válasz a trák-geták és a tira-geták (»dnyeszterigeták«) nevére. A chorezmiak szomszédai északnyugaton és északkeleten a dahák törzsei; ugyanekkor a *balkáni geták* a dákok szomszédságában tanyáznak. Mint a trákoknál, a masszagetáknál is, a totemikus szertartások között központi helyet foglal el a *ló kultusza*. A masszageták szokásai között egész sor jellegzetes párhuzam található a trák agathyrsek szokásaival (lakodalmi és temetési szertartások). Egész sereg egyezést fedezhetünk fel a személynevek között is. (Szpargapiszész, Tamirasz a trákoknál, Szpargapiszész, Tomyrisz a masszagetáknál).

Ugylátszik, megvan a kellő alapunk annak feltételezésére, hogy Chorezm földjén az ősi indoeurópai törzsek három nagy

területe érintkezett: az *indoírániaké*, ezek kialakulásának központja minden jel szerint az Iráni-fennsík keleti vidékein, a mostani Nyugat-Afganisztán területén feküdt és hasonlóképen felölelte az Amu-darja felső folyását is; a *trák-kimmereké*, akik az Aral-tó mellékét és a Káspi-tenger mögötti sztyeppéket lakták és távolabb nyugatra a Dunamedencéig hatoltak; végül a *szakáké*, vagy szkitháké, akik Belső-Ázsia sztyeppéinek és hegységeinek keleti határvidékeit foglalták el, lassanként beszüremkedtek a trák-kimmerek közé és velük egybeolvadtak. Mindenesetre az i. e. első évezred közepének perzsa és antik kútfoi az Aral-tó menti masszagetákat már szakizálódásuk nagyon előrehaladott szakaszában találják.

Az Avesztá azon mondáinak csoportja, melyek az első Kajánidák, különösen Szijávarsan és Hanszrava hőstetteivel kapcsolatosak, tavakban gazdag vidéken Urvától (Sachau szerint = Urgencs), a Vorukas-tótól (= Aral-tó) és a (Szir-darja alsó folyásánál lakó) a dáhok és a szarmaták (a volgamenti sztyeppét lakó szarimok) földjétől nem messze alakul ki. Itt, a Vorukas-tó közelében, annak csatornákat alkotta szigetein, vagyis az Amu-darja deltájában alakul ki a »hét karsvar«, — a legrégebben betelepült terület, ahol a szent bikán, Szarszaokon megjelennek az első emberi nemzedékek és a mazdeizmus szent tüzei, melyek közül a legrégebbit és a legnagyobb tiszteletben állót a chorezmi hegyek egyikének csúcsán Jima-Dzsomszid állítja fel. Ily módon a fentebb vizsgált folyamatok eredményeként, melyek sorában, úgylátszik, kimagasló szerep jut a churrita törzsek északkeleti ágának, jön létre »Arjanem Vaidzsó«, »Új Ariána«, illetve »a churriták új országa« a szó maga a »Charri-zem« = »Churriták földje«, illetve »A Nap (népének) Földje« név szinonimája.

Expedíciónk munkatársainak egyike, J. V. Korozov fiatal régész állapította meg kutatásai során, hogy a chorezmi néphit még a közelmúltban is egész sereg olyan hagyományt őrzött meg, melyek az Avesztában és a pehlevi hagyományban Arjanem Vaidzsóval kapcsolatos mitikus hősök tetteit Chorezm földjével fűzik egybe.

Így például, Chodzsejli város közelében, Mazlum-chanszlu temetőül szolgáló dombján hatalmas kurgan emelkedik, melynek neve Dzsasztart-Kaszszab (szó szerint: »Dzsasztart-mészáros«). A hagyomány szerint ide temettek egy hasonló nevű »szentet« és ezzel a halommal szertartások álltak kapcsolatban, melyek célja az állatok közt dúló járványok megszüntetése volt. A kurgan mellett található »Samun-nabi« (»Samun próféta«) síremléke, melyhez a bibliai Sámsonról szóló elbeszélésre emlékeztető legendák

fűződnek. Dzsumurt-tau környékén, az Amu-darja, balpartján volt »Sispajgambar« (»Szét próféta«) sirhelye, melyhez és vele szemben, a folyó jobb partján fekvő antik várhoz, Gjaur-kalához a Sámson-legenda egy másik változata kapcsolódik. Az emlékeknek »mondáknak ez az egész komplexuma kétségkívül Gajómart-Kajúmerszszel (Dzsumart; Dzsumurt), egy ősiráni mitikus hőssel áll kapcsolatban, aki a bikával van asszociálva (maga a név, K. V. Trever szerint, »bika-ember«-t jelent; a bika Gajómart állandó attribútuma) és aki Arjanem Vaidzsó-ban a Dájtjá szent folyó (adataink szerint kétségkívül az Amu-darja) partján élt, míg bikája a tulsó parton. Jellemző, hogy a korai muzulmán perzsa hagyományban Kajúmersz állandóan hol a bibliai Szét-tel, hol pedig a bibliai Sámsonnal kerül rokonságba.

Choszrov személyében annak a keleti churrita vezérnek már félig történelmi alakját kell látnunk, akit Agrérat és Szijávarman leánya révén a genealógiai hagyomány az ősi helyi istenek világába emelt.

Csak mellékesen érintjük a Zarathustra alakjával összefüggő Arjanem Vaidzsó-ról szóló legendák második ciklusát. A »gáták« és az Avesztá egyéb, sokkal későbbi részei annak a heves küzdelemnek kifejlődéséhez vezetnek el bennünket, mely a *kavik és karapanok* (a trák-frig világ *kabirjai* és *koribantjai* nevének keleti változata) papi testületei között dúlt. E testületek közül az első neveli ki az ősi mitikus próféta, Zarathustra (a trák Zalmokszisz nyilvánvaló párhuzama) tanának azon követőit, akik a monotheizmus elemeit primitív animisztikus hiedelmekkel kapcsolják össze, melyekhez még a zoroasztrizmus dualisztikus elemei járulnak.

A zoroaszteri hagyomány vizsgálata közben kiderül, hogy e küzdelem első szakaszának Arjanem Vaidzsó, Chorezm a színhelye, Zarathustra állítólagos hazája, de a küzdelem maga Baktriában, Vistászpa király udvarában fejeződik be diadalmasan. Vistászpát a hagyomány homályos dinasztikus kapcsolatok alapján a Choszrovok chorezmi uralkodóházával fűzi egybe.

Kétségtelen, hogy a zoroasztrizmusnak bonyolult története van és az antik szerzők, a tőlük évezredek távolságával elválasztott ősi próféta, Zarathustra alakját Médiában és Perzsiában vélik fölfedezni.

Azonban kétségtelen, hogy a ránkmaradt avesztai hagyomány keleti eredetű és e hagyomány Nyugatíránba történt behatolásának össze kellett függnie az i. u. I. századi párthus király, Vologaszész vallásreformáló tevékenységével. Ha igaza van Marquartnak, aki azt állítja, hogy Belső-Ázsia az Achaimenidák

előtt végbement politikai egyesülésének központja Chorezm volt (már pedig alább látni fogjuk, hogy az ő érveit nem egy új érveléssel lehet kiegészítenünk) és hogy Baktria fölemelkedése csupán az Achaimenidák korával függ össze, akkor az Avesztá és a későbbi hagyomány legendás történelmi és földrajzi elképzelése mögött Belső-Ázsia és Kelet-Írán valóságos politikai történetének körvonalaait fedezhetjük fel. Az ősi prót-Iohisztórikus Chorezm azon mítoszai és epikus mondái, melyeket az i. e. V—IV. század folyamán a baktriai »átravanok« (»Tűz papjai«) gyűjtöttek össze és jegyezték fel, akik a chorezmi Zarathustra tetteinek színhelyét a saját hazájuk földjére helyezték, végleges formájukat a párthus király udvarában nyerik el, aki saját nemzetségét ugyancsak a chorezmi Szijávus ivadékaira vezeti vissza, de a hagyományt a baktriaiak szemszögéből tekinti. Innen ered az arsakidák eredetéről szóló sztrabóni elbeszélés egyik változata is, mely az Arsakidákat Baktriából eredezteti és a »Pahlaví« (balchiak, baktriaiak) büszke név is, melyet a párthus uralkodók vesznek fel. Az Avesztá mit sem tud az Achaimenidákról. Az utolsó Achaimenidák felvétele a későbbi párszi vallásos irodalomba a Szászánidák idején ugyanolyan esetlen hamisítás, mint Nagy Sándort megtenni Dareios fiának és az Achaimenidákra visszavezetni Sztachr papjait, ezeket a tartományi fejedelmeket, akik az i. u. III. században megvetették az alapját egy új perzsa dinasztiának.

A baktriai papi testületekben az Avesztá földrajza, mely kezdetben Chorezm tavai és folyói tájékának szűk területéhez alkalmazkodott és az Avesztá-i történelem, mely a Chorezmet környező törzsek ellen vívott háborúkról szól, kitágul egész Kelet-Írán és Belső-Ázsia méreteire. A Szászánida-kor tudatlan hamisítói pedig, akik a számukra felfoghatatlan neveket és eseményeket a saját történelmi és földrajzi fogalmaik köréhez igyekeztek kapcsolni, az egyes pontokat és eseményeket a Szászánida birodalom határai közé helyezik át és azokat a késői zoroaszteri igazhitőség akkori központjaival társítják.

E későbbi rétegektől megtisztított Avesztá ily módon mint Chorezm és környező országok történelmének elsőrendű forrása áll előttünk az i. e. XIII század és az i. e. I. évezred utolsó századai közti időre vonatkozóan. De felhasználása még roppant nagy kritikai munkát igényel.

E korszak kezdeti szakasza archeológiai tekintetben még elég kevésbé világos. Az i. e. első évezred elejére esik a szujargani kultúrának egy új kultúrával történt felváltása; ezt a kultúrát mi amírábádi kultúrának nevezzük.¹⁶⁾ E kultúrát jellemzi, hogy

¹⁶⁾ Lásd: »Drevnynij Chorezm«, 68. skk.

a festett kerámia régi formáinak helyébe a még mindig korong nélkül készített, főként fekete és feketésszürke edények új típusa lép. Ezek lapos fenekűek és szájuk ferdén visszahajlik, legtöbbször monomorf dísz sincs rajtuk, néha pedig szájuk hajlásánál fenyőfa-szerű *vésett* rajz díszíti őket, mely leginkább a Kaukázus északi előtere preszkita gorogyiscséinek kerámiájára emlékeztet (kobjakovi gorogyiscse),

A fából készült pilléres ovális házak helyét hosszú, a régi módon a homokos dűnákra épített, de már téglából készült épületek foglalják el. Így például a Dzsansasz 7. jelzésű telepen van egy ház, mely 70 méter hosszúságot ér el és két párhuzamos szűk folyosószerű helyiségből áll. Úgy látszik, a családi élet viszonyaiban nagy változások történtek. Az etnográfiai párhuzamok már nem az andamánokhoz, hanem az irokézekhez vezetnek el bennünket. A ház terjedelmesebb méretei rendszerint a páros családok életében végbement további elkülönüléssel kapcsolatosak; e családok még közös fedél alatt laknak, de a közös tűzhely már nem tartja össze őket s annak helyét állandó, egyvonalba sorakozó családi tűzhelyek foglalják el.

Az öntözés még nem ért el észrevehető fejlődést; az amírábádi telepek továbbra is a csatornák mentén terültek el és úgy látszik még mindig a kairói-rendszerű gazdálkodáson alapulnak. Mindez a társadalmi fejlődés még eléggé kezdetleges színvonalról tanúskodik, a barbárság középső fokán, esetleg legfelsőbb fokának elején álló társadalomról, mely aligha emelkedett az ismert irokéz törzsszövetséghez hasonló szövetkezés színvonala fölé.

Kava Hauszravában, a chorezmi birodalom »megalapítójában« inkább az irokéz törzsszövetség megalkotójának, Hiawathának, mint a megelőző és következő századok keleti harcra önkényuralmi rendszerei alapítóinak hasonmását kell látnunk.

De a társadalom már a civilizáció határán áll. Már csak egy lépést kell tennie. S e lépést az i. e. VIII—VII. század táján meg is tette. Chorezm történelmének új korszakába lépett, abba a korszakba, melyben a chorezmiek, al-Birúní szavai szerint, időszámításukat a régi Kelet általános hagyományainak megfelelően királyaik uralkodási éveinek alapján kezdik vezetni. Lezárult a chorezmi törzsszövetség történelmének homályos korszaka, amikor a szövetség élén a nemzetségüket az isteni Szijávustól származtató papi vezérek állottak.

VI. FEJEZET.

A SZENT KANGHA.

1.

Sokkal gazdagabban és sokoldalúbban jellemezzük a chorezmi történelem következő korszakát, amely az i. e. I. ezred közepétől az i. u. IV. századig eltelt időt, vagyis kb. 1000 évet ölel fel. E korszak kezdőpontját egész pontosan nem tudjuk ugyan meghatározni, azonban az archeológiai adatok és az alább felhozott történelmi érvek összegezése alapján, e korszak elejét az i. e. VIII—VII. század tájékára tehetjük.

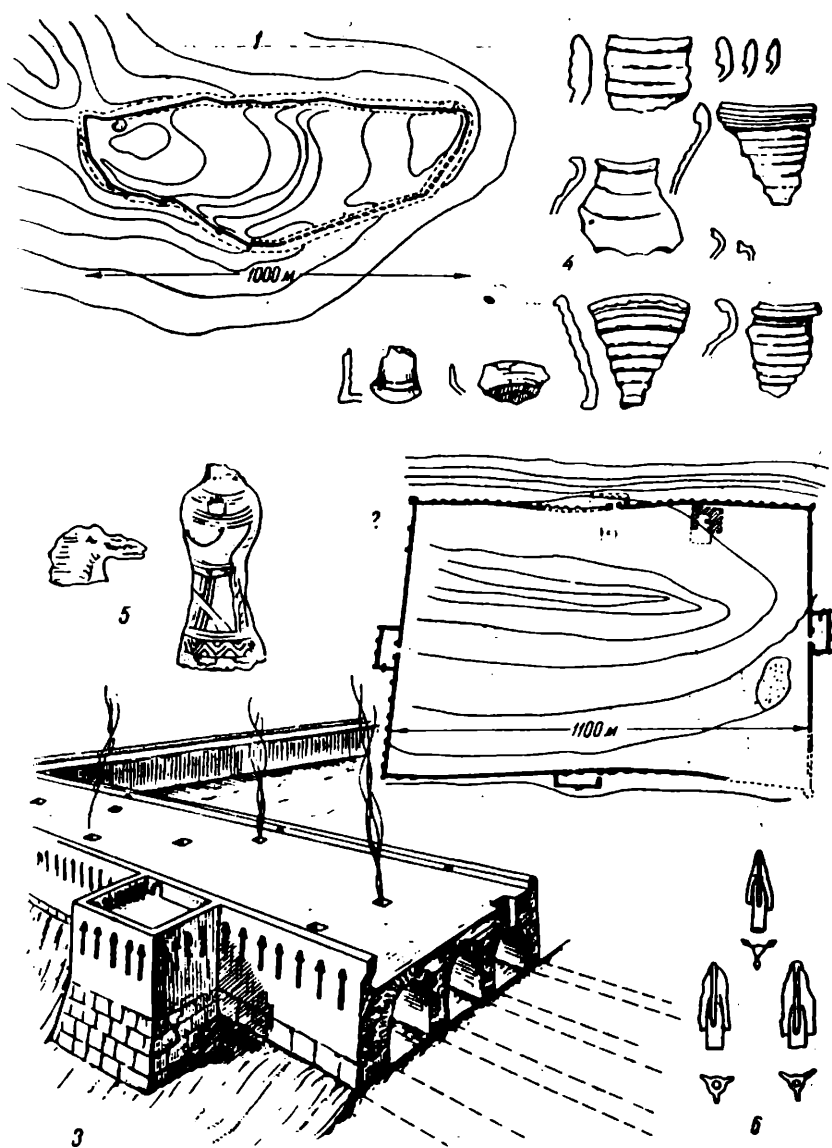
Chorezm e korszakbeh kultúráját, annak ellenére, hogy jelentős időtartamról és igen gazdag kronológiai változatokról van szó, minden téren megnyilvánuló, figyelemreméltó egység jellemzi.

Így például az ókori Chorezm történelmének minden szakaszát jellemzik az építészet és erődítési rendszer általános sajátosságai: a nagy négyzetalakú 40x40x10 cm szabvány-méretű nyers-tégla elterjedtsége, melytől csak jelentéktelen eltérések vannak, egyik vagy másik irányba: a félköralakú, vagy elliptikus keresztmetszetű boltívek általános típusa, a ferdén elhelyezett falrétetekkel; a védelmi építmények lényegében azonos rendszere: belső lövészerképekkel ellátott falak, melyeken védőfedél alól folytatott harcra szánt, magas nyílalakú lövések vannak; rendkívül jellemző a kapukhoz vezető feljáratozatokat védő, megerősített »labirintusok« típusa, a négyzet-, vagy téglalapalapú tornyok túlsúlya.

Az egész ókor folyamán nagy szívóssággal tartják magukat a háromszögalakú hegygel ellátott, hengeres szkíta nyílvevők, melyek a Fekete-tenger északi partmellékén igen hosszú ideig el voltak terjedve.

Minden telep jellemző leletei a nagy, ovális alakú magtörők.

A kerámia területén Chorezm egész ókori történelme folyamán dominál a kiváló minőségű, főként lábbal forgatott korongon készült kézműves edény, melyet legtöbbször vörös »engobes

21. ábra. A lakóépületül szolgáló, falakkal körülvett gorogycsékék emlékei. 1. Küzeli-gür; 2. Kalatli-gür; 3. a falak rekonstruálva; 4. küzeligüri kerámia; 5. archaikus stílusú szoborcák; 6. küzeligüri nyílhegyek.

vagy lakk borít ; ennek az edénynek néhány formája kis változásokkal az egész évezred folyamán megmarad. Annak ellenére, hogy a díszek típusai igen változatosak, mégis meg lehet állapítani, hogy Chorezm egész ókori történelme folyamán, a színes üvegből készített, importált kis üveggyöngyök voltak a legkedveltebbek. A következő korszakban közkeletűvé vált, drágakőből készült gyöngyök, az átfűrt pirit kristályokból helyben készített kis prizmatikus gyöngyöket leszámítva, jelentéktelen százalékot tesznek ki.

Alább látni fogjuk, hogy a kultúra külső megjelenési formáinak ezen egysége mögött a társadalmi, gazdasági alapok sokkal mélyrehatóbb egysége rejlik, de a fentebb kifejtettek is elégségesek ahhoz, hogy a chorezmi ókort pontosan körvonalazott kornak tekintsük, mely belsőleg egységes és egységében szembenáll a megelőző és utána következő, tőle erősen különböző korszakoktól.

2.

A legrégebb, abból a korból való gorogyiscsét, amellyel a chorezmi történelem új szakaszának kezdetét datálhatjuk, a Turkmén Szovjet Szocialista Köztársaság tasauzi körzetében fekvő »egykor öntözött földeken«, a csermenjahi régi csatorna övezetében tártuk fel 1939. évi kutatásaink során.¹⁾

Ettől a csatornától meglehetősen távol, a déli Daudan régi medrétől délre, a kavicsos magaslatokon terült el két hatalmas telep, Kalaly-gyr 1. és Küzell-gyr. Az első rombuszalakú, 1.100x700 méter méretű, a másik háromszögalakú a domb formájának megfelelően és felülete 1.000x400 méter.

Ezeknek a gorogyiscséknek a vizsgálata azt mutatta, hogy az i. e. első évezred közepére nyúlnak vissza ; erre mutat a bronz »szkíta« nyílak archaikus jellege ; az ilyen nyílak egészen az i. e. VI—IV. századig mutathatók ki. Ugyancsak erre az időre vall az eléggé durva, kézi korongon készült kerámia, melynek jellegzetes, vízszintesen *rovátkolt* felülete van. Ilyen kerámiával találkozunk azoknak a későbbi gorogyiscséknek legalsóbb rétegeiben, amelyek virágkorukat a következő Kangha-korban érték el (Bazar-kala, Dzsanasz-kala).

A telepek alaprajza igen sajátos : a telep egész hatalmas belső térségén egyáltalában nincs semmiféle kultúrréteg ; ez az egész térség nem más, mint pusztaság, kavicsos, szűz dombfelület.

A gorogyiscsék lakóinak élete teljes egészében a gorogyiscse egész főterét körülvevő, hosszú, szűk, boltozatos folyosószerű, a város hatalmas falaiba zárt helyiségekbe összpontosult. Kalaly-

¹⁾ Lásd : »Drevnyij Chorezm«, 77. skk.

gyrben két párhuzamos belső folyosószerű lakósor volt, Küzeli-gyrben pedig összesen három.

A gorogyiscsékben semmi más lakóházat nem fedeztünk fel. A Kalaly-gyr északi fala mellett fekvő többszobás építmény, mint kiderült, temetkezési hely, »halottak háza« volt, ahol nagy agyag-urnákban őrizték a halottak csontjait.

A »lakóhelyül« szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscsék alaprajzának világos párhuzamát ismerhetjük fel az Avesztában leírt »négyzetalakú Vará«-ban, amely Jima mitikus hős (a középkori eposzban Dzsemsid) építette, megerősített település volt:

»És Jima felépítette Varát, amelynek mind a négy oldala egy lófutamatnyi hosszúságú volt (Darmesteter szerint kb. 3 km — Sz. T.) és bikákat, embereket, kutyákat, madarakat és vörös, lobogó tüzeket vitt oda. A lófutamatnyi hosszú Varát úgy építette fel, hogy mind a négy oldalán emberi lakótelep volt; a lófutamatnyi hosszúságú Vara mind a négy oldalán karámot épített a nyájak számára.

Egy hátra (kb. másfél kilométer) hosszúságú úton vizet vezetett oda. Ott lakótelepeket, házat, boltívet, udvart épített, azaz minden oldaláról zárt helyet.

Az építmény külső részén kilenc folyosót készített, középtűt hatot, belül hármat...

És készített bejáratot, és világító nyílást is . . . (Vendidad, II., 33—38-ig.)

Ez a homályos szöveg érthetővé válik, ha egybevetjük a mi telepeink leírásával s ugyanakkor e telepek felépítésének és alaprajzának sok részletére is fényt derít.

A telep hatalmas, üres, belső területe, amely az első pillanatra annyira érthetetlen, — *karámul szolgált a nyáj részére*. Az erődítmény egész alaprajzának megtervezésénél a főszempont: *a nyáj védelme* volt.

A települések ilyen elv szerint készült alaprajzára több ethnográfiai párhuzam található, kezdve a délkeleti bantuk kraal-jától (jellemző, hogy az ilyen típusú falvak holland elnevezése, »Kraal«, mely bevett terminussá vált az ethnográfiai irodalomban, szintén annyit jelent, mint »karám«), — ennek két koncentrikusan elhelyezett kerítése van, s az ezek közötti szűk folyosón foglalnak helyet a benszülöttek viskói, e viskókkal körülvett belső üres térséget pedig karámul használják fel, — egészen a XVIII. századi és XIX. század eleji síksági cserkesz-falvakig.

Gorogyiscsékink alaprajza, a chorezmi történelem vizsgált korszaka társadalmi-gazdasági létének egyszeribe sok oldalát világítja meg előttünk. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy e gazdálkodás *településsel* volt egybekötve, a főszerepet az állatte-

nyésztés játszotta benne; emellett azonban földműveléssel is foglalkoztak, — erről tanuskodik az öntözési hálózat, amelyre később fogunk kitérni. E korszakban azonban a földművelés nyilvánvalóan csak másodrangú szerepet játszik.

Lényegében *egyetlen, hatalmas, hosszú épületet* látunk itt, amely általában (ha egybevetjük a hasonló településekkel) *hat-hét kilométer* hosszúságban nyúlik el; ebben a legszerényebb becslés szerint is több ezer ember fér el. Az, hogy semmi jel sem mutat a gorogyiscsében lakó közösség belső tagozódására, vagy a lakótelepek valamelyes észrevehető társadalmi differenciálódására, annak feltevésére késztet bennünket, hogy itt a társadalmi szervezet eléggé archaikus formái maradtak meg. A »lakóhelyül szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscse« — *egy nemzetség, vagy rokon nemzetségek csoportjának települése*.

Azonban ezek a hatalmas, megerősített települések, amelyeknek lakói az ormótlan téglafalakba zárt, sötét és homályos folyosókon voltak kénytelenek összezsúfolódni, viharos, háborús összecsapások koráról tanúskodnak, amikor — és a telepek alaprajza ezt is elárulja — ezek az összetűzések főként e közösségek legfőbb kincsei, a nyájak miatt rebbantak ki, amelyeket mindenáron meg kellett védeni.

Ez a körülmény azokról a folyamatokról tanúskodik, amelyek végeredményben az ősközösségi, nemzetségi társadalmi szervezet összeomlására vezettek, mivel a nyáj a tulajdonnak az a része, amely legkorábban, ügylátszik, hogy már az állattenyésztő gazdálkodás fejlődésének első szakaszaitól kezdve, kisiklik a közösség kezéből és a patriarchális család tulajdonába megy át, amint ezt az általunk ismert példák kivétel nélkül mutatják; a nyáj, amely a nemzetség vagy törzs *kollektív védelme* alatt áll, az egyes családok *magántulajdona*. A nyájért vívott csatározások pedig a nyáj birtoklása terén differenciálódásra vezetnek azáltal, hogy lehetővé teszik nyájak nagy tömegének egyes családok kezében való koncentrálását; ezek a családok pedig lassanként hatalmas, nemzetségi, törzsi arisztokráciát alkotnak.

Ezeket az általános elgondolásokat az irodalmi források közvetlen tanúságával is alátámaszthatjuk. Mindenekelőtt az Avesztára gondolok, mivel a »négyzet alakú Vara« és a »lakóhelyül szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscsék« közti meglepő párhuzam kétségtelenül feljogosít bennünket arra, hogy az Avesztát felhasználjuk.

Az Avesztát, mint a legtöbb »szent könyv« bonyolult és sok rétegből álló emlék. Kétségtelen azonban, hogy az a réteg dominál benne, amely Kelet-Írán és Belső-Ázsia történelmének archaikus

korszakára (legrégibb részében pedig éppen Chorezm történelmére) vonatkozik, — szóval arra a korszakra, amelyet ma, anyagunk világánál *kronológiailag az i. e. I. évezred első felére tehetünk.*

Az Avesztá pedig eléggé határozott típusú társadalmat ábrázol.²⁾

Ezt a társadalmat megtelepült állattenyésztők és földművelők alkotják, akik szarvasmarhát, lovat és tevéet tartanak. Minden anyagi érdekük a nyájhoz fűződik. Az Avesztá himnuszainak szerzői az istenektől sok nyájat, lovat, állattenyésztésre alkalmas földet kérnek. A földművelést, amely mesterséges öntözésen alapul, az Avesztá szintén jól ismeri. A földművelő munkát dícséretes foglalkozásnak tartja, bár viszonylag keveset beszél róla. A lakosnag, ahogy az idézett töredékekből látjuk, olyan megerősített településekben lakik, amelyek a lakóhelyül szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscsék típusára vallanak. A társadalom már ismer nyájakban gazdagokat és szegényeket. Az Avesztá hősei: Jima, Átvja, Porusasza és mások újra meg újra nyájakban gazdag, bikákban gazdag, lovakban gazdag jelzőkkel lépnek fel. Személyükben hatalmas, nyájbirtokló, harcos arisztokrácia lép fel, melynek harci és rabló tetteivel vannak tele a szövegek. A háborúk és betörések oka változatlanul a nyájak rablása.

A társadalom már az Avesztá legrégibb részeiben kasztokra osztva szerepel; ezek: a tűz papjainak kasztja (átraya), harcosok (rataistá, szószerint »kocsin járók») és a közemberek kasztja. A kézműipar, úgylátszik, még nem különült el a mezőgazdaságtól, pontosabban elkülönülése folyamatban van: az Avesztában csupán egy alkalommal (Jaszna, XIX, 46) találkozunk a kézműveseknek, mint külön kasztnak említésével, amely a másik háromnak alatta áll. Az Avesztából a rabszolgatársadalom fejlettségének fokát nem tudjuk megállapítani, de a későbbi történelem alapján feltételezhetjük, hogy a »tűz őrzői» és »a kocsin járók» — a »nagy számú nyájaknak» mindezek »birtokosai» gazdálkodásukban bizonyos mértékben rabszolgamunkát is alkalmaztak, mint kortársaik, Hérodotosz szkitái.

Az avesztai társadalomban ugyanekkor teljesen fennmaradt a nemzetségi, törzsi szervezet is. A társadalom alapja a nemzetség, a »visz» volt, amely az egyes falvak lakosságát alkotta. A falukat szintén »visz»-nek nevezték. A föld nemzetségi tulajdonban volt. Egyes nemzetségek törzseket (»zantu») alkottak. Végül a legna-

²⁾ Lásd: Sz. P. Tolstov, Obscsesztvennij sztroj drevnyej Szrednyej Azii po Avesztje (= A régi Belső-Ázsia társadalmi rendje az Avesztá alapján). Isztorija SzSzsZr, kiadta: IIMK AN SzSzsZr, Moszkva—Leningrad, 1939, I—II. rész

gyobb tömörülés a törzsszövetség, vagy tartomány (»danhu«, »dahju«) volt. A társadalmi tagolódásban ezeknek az egységeknek az élén vezérek (»patie«) állottak, a nemzetség, a törzs, a tartomány vezérei. Ez az utóbbi azonban rangja mellett (danhupati) nem ritkán a fejedelem (szásztar) vagy király (kavi) nevet is viseli és emellett gyakran papi funkciókat is tölt be. Úgylátszik, ilyen királyok, vagyis a területi-törzsi egyesülés fővezérei és papjai voltak a legrégebb chorezmi Szijávusidák is.

E királyok a törzsszövetségek vezérei voltak, akiknek az alájuk rendelt összes közösségek felett gyakorolt hatalmát a nemzetségi és törzsi vezérek tanácsa, különösen pedig a papi testületek nagymértékben korlátozták.

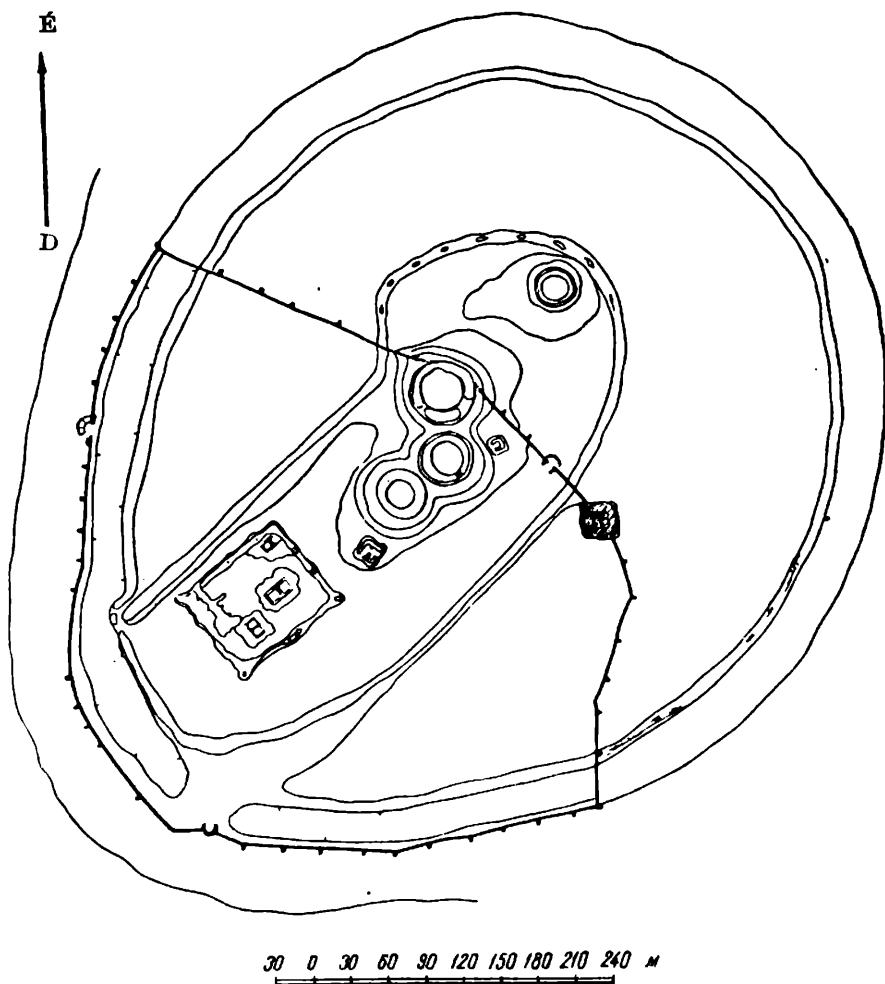
Az Avesztán kívül témánk megvilágítására rendelkezésünkre áll a források még egy csoportja : az antik íróknak a masszagetákra vonatkozó tudósításai, elsősorban Hérodotosz és Sztrabón közlései, amelyek A. Herman meggyőző érvelése szerint a milétoszi Hekataioszra mennek vissza, továbbá a knidoszi Ktésziasz és későbbi írók tudósításai.

A legrészletesebb Hekataiosz-Sztrabón tudósítása, amelyet teljes terjedelmében idézek :

»A masszagetákról azt mondják, hogy egyrésztük a hegyek közt, más részük síkságon él, harmadik részük folyók alkotta mocsarakat lakik, negyedik részük e mocsarak szigeteit lakja. Istenként csak a napot tisztelik, melynek loáldozatot mutatnak be. Bár mindegyiküknek egy felesége van, mások asszonyával is élnek, mégpedig nem is titokban : ha idegen nővel szeretkeznek, íjjukat felakasztják a székérre és nyíltan közösjenek. A legszebb halálnak azt tartják, ha az öregségtől elgyengült testüket bárányhussal együtt felvagdadják és megeszik. A betegségben elhaltakat ragadozók étkéül vetik, mivel ezek szerintük becsstelenek és érdemtelenek. Igen jó lovas és gyalogos harcosok, fegyverük nyíl, kard, páncél, ércbaltá ; a csatákban aranyöveket és aransujtásokat hordanak. Lovaik kantárjait és hámjait arannyal díszítik. Ezüst nincs náluk, vas kevés, réz és arany azonban bőségesen. A szigetekeken lakó masszageták gyökerekkel és vadgyümölcsökkel táplálkoznak, mivel gabona nincs náluk. Fakéregbe öltözködnek (nyájaik nincsenek), a fák gyümölcséből kisajtolt levét isszák. A mocsarak közt élők hallal táplálkoznak, s a tengerből kijövő fókák bőrébe öltöznek. A hegyi lakók vadgyümölcsökkel táplálkoznak ; egyébként nem sok juhuk van, ezeket nem vágják le, hanem gyapjukért és tejükért tartják. Ruhájukat növényi nedvekkel tarkára festik ; e festék színe nem fakul meg. A síkság lakói, kiknek földjük is van, a földet nem művelik meg. Juhhússal és hallal élnek, életmódjuk nomád s

olyan, mint a szkítáké. E népek életmódja egyforma. Temetési szertartásaik, erkölcsaik és egész mindennapi életmódjuk is hasonló. Mindegyikük ármányos, vad és harcias, de másokkal való kapcsolataikban egyenes lelkűek és őszinték (Sztrabón XI, 8, 6—7.)

Kétségtelen, hogy a szerző túl erős színeket használ, nagyon kiemeli a masszaeták erkölcsének vadságát. Egyébként az arche-

22. ábra. Csirik-qabat-kala, alaprajz.

ológiai adatok nem támasztják alá azt az állítást, hogy földművelés egyáltalában nem volt náluk és hogy nem voltak megtelepedve.

1946-ban a Zsany-darjánál általunk feltárt, a mi »lakóhelyül« szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscséinkkel egyidős emlék, a hatalmas megerősített csirik-rabati telep, amelyet az i. e. első évezred közepe táján építettek és chorezmi mérnökök vezetése mellett valószínűleg közvetlenül az i. e. időkben modernizálták, azt mutatja, hogy a masszageták nomád életére vonatkozó elképzelés túlzott. A masszageták félig letelepedett törzsek voltak, melyek a halászat és földművelés régi tradícióit egyesítették, (most már valószínű, hogy ekét is használtak) és fejlett, félig nomád állattenyésztésük is volt.

Csirik-rabat, mely úgy látszik, az egyik *apasziaka* törzs tulajdona volt (»vizi szakák«, »mocsári masszageták«: Sztrabón), — hatalmas, ovális alakú erődítmény, amelyet sáncok és falak kettős koncentrikus gyűrűje vett körül, falai pedig hatalmas méretű: 30x30x9—50x50x11 cm. nagyságú antik, négyzetes téglából készültek. A váron belül három magas domb terül el, építmények maradványaival. A gorogyiscse délkeleti részén, az ovális alakú várnak ebben az időben már sáncokká alakult régi falait átszelve, antik chorezmi típusú, téglalap alakú erődítmény magaslik.

A kulturréteg a telep egész belső részét elborítja és két síkban oszlik el. A felső réteg a téglaomladék rétege alatt 70 centiméteres mélységben rakódott le s kb. 7 cm vastagságú szenes tömegből áll. Ebben kevés lelet volt. A leletek valószínűleg az erőd fennállásának második szakaszából valók. Ezután egy leletek nélküli, tömör agyagréteg következik, mely 32 cm vastagságú. Ez alatt hatalmas hamutartalmú réteg fekszik, amely 49 cm vastag. Alatta viszont már a szárazföldi réteg rakódott le. Ez a réteg bőségesen tartalmaz olyan kerámiát, amely a »lakóhelyül« szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscsé» kerámiájára emlékeztet, de sokkal durvább kivitelű. Ezenkívül sok megégett csont van itt, főként juhok és lovak csontjai.

Visszatérve Sztrabón leírására, meg kell jegyeznünk, hogy ebben nemcsak a masszageta törzseknek gazdasági rendszerük alapján történt osztályozását látjuk, — erre még vissza fogunk térni, — hanem archaikus szokások és szertartások világos jellemzését is. Ez a jellemzés pedig más forrásokban is fellelhető.

Fontos az a Hérodotosz által alátámasztott állítás, hogy a masszagetáknál megmaradtak a *csoportházasság csökevényei*. Ugyanekkor Hérodotosz, Ktésziász és más szerzők tudósításai egybehangzóak a tekintetben, hogy a masszagetáknál a nők nagy megbecsülésben részesülnek, hogy női vezéreik is vannak, (Hérodotosz elbeszélésében Tomyrisz királynő, Ktésziász elbeszélésében

Szparethra királynő), hogy a nők résztvesznek a háborúkban (Ktésziász elbeszélése Szparethra királynő női csapatairól). E tekintetben a masszageták a »gynaikokratikus szauromatákkal« (volgamenti sztyeppék lakói) kerülnek közeli kapcsolatba. Ezek a népek szolgálták az amazonokról szóló antik mondák egyik forrásául.³⁾

Mindennek alapján fel lehet tételeznünk, hogy a masszageta törzsek életében elevenek voltak a matriarchális hagyományok. Az Aral-tó melléki törzsek további története igazolja ezt a feltevést. A matriarchátus visszhangjait az Avesztá is őrzi. E tekintetben szerfölkött jellemző a rokoni házasság ortodox zoroaszteri formája : a fiú- és nőtestvérek összeházasodása. Ez a forma, ahogy Frazer kutatásai igazolták, jellemző a család fejlődésének arra a szakaszára, amelyet a matriarchátusról a patriarchátusra való átmenet alkot.

A gazdasági élet és a mindennapi élet rendje már patriarchális jelleget öltött : a férfi — mint állattenyésztő, földműves és harcos — vezető helyet foglalt el a gazdasági életben. A gazdagság, különösen a nyáj felhalmozása, elsősorban a nemzeti arisztokráciánál, a férfit érdekeltté teszi abban, hogy gyermekei örököljék az általa gyűjtött vagyont. Ugyanekkor a társadalomban továbbra is uralkodnak az öröklés matriarchális törvényei : a férfit nem az ő gyermekei, hanem nőtestvérének gyermekei követik az öröklésben. Az ethnográfia egész sereg formáját mutatja annak a kiútnak, amely ebből az összeütközésből kivezetett, ezek a formák előzték meg a matriarchális törvények végleges megszűnését. Így például a szaharai harcos nomád tuaregeknél a férj öröksége két részre oszlik : igazságos és nem igazságos részre. Az elsőhöz az tartozik, amelyet ő kapott örökségül és gazdaságában saját munkájával növelt. Ezt a matriarchális törvények szerint nőtestvérének gyermekei öröklék. A másodikhoz tartozik hadiszerzeménye és külön munkabére (karavánvezetői minőségben kapott fizetése stb.) Ezt az elhalt saját gyermekei öröklék. De a legradikálisabb és legrovaszabb megoldás a házasság zoroaszteri formájának bevezetése. Itt, mitsem változtatva a matriarchális törvényeken, a férj saját gyermekeit teszi meg örökössé : ezek a gyermekek ugyanis nőtestvérének gyermekei, aki viszont az ő felesége s ily módon a gyermekek az ő saját gyermekei.

³⁾ A régészeti leletek az utóbbi időben megerősítették a régieknek a »gynaikokratikus szauromatákról« szóló tudósításait. B. N. Grakov műveire gondolok, aki a Don és Ural (Jaik) alsó szakasza közti szauromata kultúra emlékei sorában számos női sírról számol be, melyben ló és fegyver is volt. Lásd : B. Grakov : ГYNAIKOKPATOYMEHOI (Perezsitki matriarchata u szarmatov. = A matriarchátus maradványai a szarmatáknál), VDI, 1947. 3. szám, 100. skk.

Hogy a masszageták törzsénél az öröklés matriarchális törvényei, nemcsak a vizsgált korszakban, hanem még jóval későbbben, az i. e. H—I. évszázadban is fennmaradtak, azt világosan mutatja a trónöröklési rend, a szeisztáni »szaka« fejedelemségben, amelyet a Chorezm melletti sztyeppékről származó szakaraukák, egy masszageta nép alapított az i. e. II. században: *a uralkodót az uralkodásban nőtestvérének a fia követte.*

A társadalmi életnek ezek az archaikus formái, éppúgy, mint a Sztrabón által leírt barbár vallásos szertartások, nem zavarják azonban a társadalmi rend alapjában való megváltozása gyorsan végbemenő folyamatát. Ez a folyamat mindenekelőtt a masszageta sztyeppék szívében, a chorezmi oázison zajlott le.

Döntő szerepet játszik itt az öntözéses földművelés fejlődése; ennek alapja a hatalmas öntözőcsatornák e korban megalkotott rendszere.

A lakóhelyül szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscséska típusához tartozó emlékek elterjedése mind az Amu-darja bal, mind pedig jobb partján (ebből a korszakból való Bazar-kala alsó rétege) már a nagy csatornákkal áll kapcsolatban. A chorezmi nagyszabású régi csatornahálózat ebben az időben, ha nem is egészen, de nagyjából már megépült és úgy látszik, már századok óta működött.

Hérodotosznál találunk egy legendát, mely sok tekintetben egy al-Makdiszi elbeszélte, i. u. X. századi chorezmi mondával egyezik. Ez a legenda a chorezmi nagy öntözőberendezésekről szól, melyek működésétől függött a szomszédos törzsek boldogulása.

Érdekes, hogy ezeknek az építményeknek a létrejöttével mindkét szerző összeköti az Amu-darja Kaspi-tó felé vezető ága, az Uzboj vize folyásának megszűnését és az Aral-tó kialakulását. Úgy látszik, ebben van valamelyes igazság és ha az utóbbi esetben bizonyos kronológiai egyezés áll fenn, (mint a szujargani telepek rétegeinek leírásából látható, az i. e. H. évezred végére és az I. évezred elejére esik a víz szintjének újból való emelkedése és az itteni telepek elárasztása, az áradás azonban ezuttal csak rövid ideig tartott s ennek oka, úgy látszik, az lehetett, hogy az Aral-tó méretei jelentékenyen megnövekedtek) akkor az első esetben a közvetlen összefüggés is lehetséges: az öntözési hálózat megalkotásának az lehetett a következménye, hogy a Szary-kamys és Uzboj felső deltájának baloldalán a víz sodra jelentékenyen meggyengült.

Bármiként van is, az i. e. V. században Chorezm nagyszabású öntöző berendezései nemcsak készen álltak, hanem építésük körülményeit máris homályos legendákba kezdték burkolni.

Úgy hiszem, nem igen tévedünk, ha e berendezések építésének idejét az i. e. VIII—VI. századra tesszük.

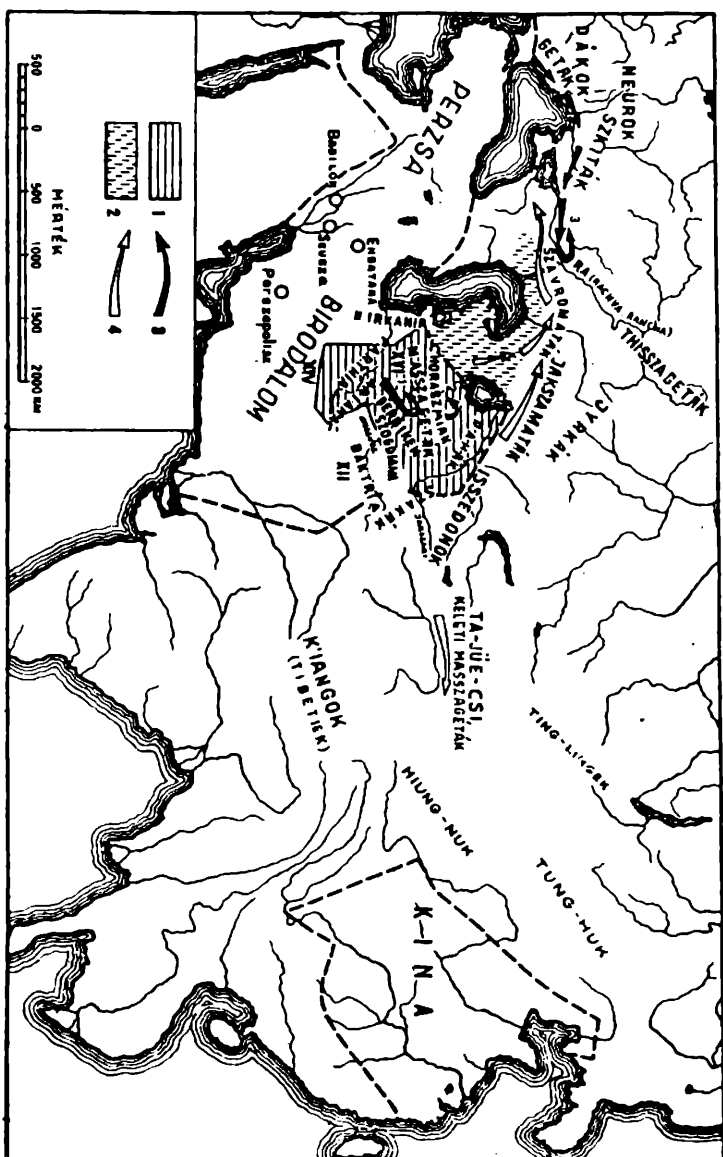
Ilyen öntöző-hálózat megépítéséhez pedig feltétlenül szükség volt erős, centralizált államhatalomra, továbbá az adott történelmi időszak folyamán, kényszermunka széleskörű igénybevételére is. Ilyen munka azonban a vizsgált korszak körülményei között csak a hadifogoly-rabszolgák munkája lehetett. Az összes történelmi tapasztalatok (különösen a chorezmi öntözési hálózat későbbi története) azt mutatják, hogy egyrészt politikai centralizáció nélkül ilyen széles területre kiterjedő öntöző-rendszert nemcsak megépíteni, hanem normális működésben tartani sem lehetséges, másfelől pedig, még a csatornák rendbentartása is oly nagy paraszti munkát igényel, amely súlyos terhet ró a parasztgazdálkodásra. Az archaikus korban, amikor még éltek az avesztai »katonai demokrácia« hagyományai, természetesen egyetlen állam sem kényszeríthette a szabad masszageta harcosokat arra, hogy ilyen nagyszabású földmunkák végzését magukra vállalják; érdekes, hogy még a korai középkorban, a Számánidák korában is, az uralkodókat trónralépésük idején néha eskü letevésére kényszerítették, hogy nem fognak új csatornákat építtetni.

Az archaikus Chorezm öntöző-rendszere meggyőzően tanúsodik a társadalom fejlődésében végbement éles fordulatról: a VIII—VI. századi ősi katonai demokrácia nyomában, vagyis a nyugatiráni államok kialakulásával egyidejűleg, esetleg valamivel korábban is, *Chorezmben hatalmas rabszolgatartó állam keletkezik*, ugyanekkor azonban a közösség nemzeti formái és matriarchális hagyományai továbbra is fennmaradtak és megőrződtek.

A chorezmi régészeti anyag ilymódon igazolja Marquartnak az Achaimenida-kor előtti chorezmi királyságra vonatkozó feltevését. Azt hiszem, ezzel kapcsolatban megemlíthetjük Marquartnak azt az elméletét hogy abban a XVI. szatrapióban, mely Hérodotosznak az Achaimenida királyság adminisztratív rendszeréről szóló leírásában szerepel, jogosan kereshetjük az Achaimenida-kor előtti Chorezm körvonalait.

Megemlítem, hogy ebbe a szatrapióba Chorezm, Szogdiána, Parthia és Ariana tartoztak és hogy Hérodotosznak a chorezmi öntözés történetéről szóló elbeszélése szerint Chorezm politikai befolyásának övébe tartoztak a hírkánok, parthusok, ariánok és thamanaik. A két szöveg kölcsönösen alátámasztja egymást és képet nyújt a keleten Szogdiánát és délnyugaton Margiána kivételével Chorászánt hatalma alatt egyesítő Chorezm széles befolyási övezetéről.

Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy az Achai-

menida-kor előtti Chorezm hatalmának forrása az az uralkodó szerep volt, melyet Chorezm a számára kimeríthetetlen katonai erőket szolgáltató régi masszageta törzsszövetség vezetőjeként betöltött. Ez a görög-makedón hódítás korában világosan kibontakozó szerep, mint W. W. Tarn helyesen jegyezte meg, kétségtelenül távoli multa, Kej-Choszrov legendás idejére nyúlik vissza. Chorezmnek hatalmas rabszolgatartó állammá való változása azonban a törzsszövetség régi kapcsolatainak felhasználásának terén új irányt jelölt ki: a masszageta törzsek települési helyének szélén lévő kultúr-oázisok Chorezm hatalma alá kerültek.

Tarn⁴⁾ Hérodotosz és Sztrabón masszagetáiban öt törzs szövetségét látja, melyben a vezetőszerpet a chorezmiak játsszák; ezek a törzsek: a derbikek, apasziakák, attasziak, chorasziak és augasziak. (augalok).

E listát megkíséreltük helyesbíteni.⁵⁾ (Lásd a 2. térképet, a 147. oldalon); a masszageta szövetségbe, szerintünk a következő népek tartoztak: *chorasziak*, *apasziakák*, (a »vizi szakák«, Chorezm északi határai mentén, az Uzbojtól a Zsany-darjáig, Sztrabón »mocsári masszagetái«-nak felelnek meg), a *szakaraukák*, (hau-mavarga szakák, amyrgioi szakai, Chorezm délkeleti határaitól a Nura-tau hegyeiig, a »hegyeken és síkságokon lakó masszageták«-nak felelnek meg) a *derbikek* (az Amu-darja középső folyásánál, a mostani Csárdzsou és Buchará között), a *tochárok* (vagy a Kuvandarja melletti dahák), az *asziok* (jatiok, aszianok, uszunok, jakszar-tok, — a Szir-darja középső folyásánál, a mai Turkesztán várostól Taskentig és tovább kelet felé), *attasziok* (augasziok, augalok, — helyüket nem lehet pontosan meghatározni).⁶⁾

Chorezmnek e szövetségben vitt vezetőszerpe biztosította számára az uralmat Belső-Ázsia északi és nyugati részei fölött.

A fiatal chorezmi állam terjeszkedésének azonban határt szabott a perzsa Achaimenida-királyság naggyá növekedése.

Kyrosznak a masszageták (Ktésziasz szerint »Omargész király szakái«, vagyis *szakaraukák*, később pedig a *derbikek*) ellen viselt hadjárata nagyon fontos annak a problémának megoldása szempontjából, hogy az Achaimenidák milyen körülmények között hódították meg Chorezmet.

⁴⁾ »The Greeks«, 81. lap.

⁵⁾ »Drevnij Chorezm«, 244. lap.

⁶⁾ G. I. Karpov, az elhunyt tudós, azt az élelménjű feltevést kockáztatta meg, hogy az attasziok neve mindmáig fennmaradt a turkmen *ata* névben és hogy az attasziok földjének régi központját Chorezmtől délre, a darganatai oázis övezetében kell keresnünk. Jellemző, hogy Sztrabón a chorezmiakat és attasziokat együtt említi.

Már maga az a körülmény, hogy ezt a hadjáratot meg kellett szervezni, arra mutat, hogy ezek a törzsek Kyrosztól függetlenek voltak és legalább is egy részük vele szemben ellenséges magatartást tanúsított. Ezen kívül ezek a törzsek az *Achaimenidák chorászani és baktriai területeit és Chorezmet összekötő fő közlekedési útvonal*, — az egyetlen fővonal mentén laktak, melyen jelentős haderőket lehetett felvonultatni.

Azt hiszem, ez kizárja annak a feltevésnek a lehetőségét, hogy *Kyrosz Chorezmet meghódította*. E terület meghódításáról elég részletes felirataiban Dareiosz sem emlékezik meg egy szóval sem.

Ez teljesen kizárja azt a feltevést, hogy Dareiosz Chorezmet meghódította: elképzelhetetlen, hogy ilyen jelentős vállalkozásról ne tett volna említést.

Mindebből arra kell következtetnünk, hogy Chorezm *önként* elismerte a perzsa király fennhatóságát és vállalta az adófizetési kötelezettséget, minden valószínűség szerint azért, hogy fenn tarthassa uralmát déli birtokai, Ariana, Parthia és Szogdiána fölött, amelyek közvetlenül ki voltak téve a Baktriában és Margiánában lábukat megvető perzsa haderők háborgatásának. Chorezm elérte célját: megőrizte uralmát a XVI. szatrapia felett, amely (legalább is eleinte) önálló állam maradt, de adót fizetett az Achaimenidáknak, (jellemző, hogy a hatalmas XVI. szatrapia területéről kevesebb adó folyt be, mint a viszonylag kisebb XII. baktriai szatrapia területéről).

Ezzel kapcsolatosan igen nagy jelentőségűek Kyrosznak a masszagéták és Dareiosznak a »szakák« és európai szkíták ellen viselt sikertelen hadjáratai. Alig tételezhetjük fel, hogy e két hadjáratnak hódító céljai lettek volna. Mindkét hadvezér-király igen realista politikus volt és ezért nem tehetjük fel róluk, hogy ilyen reménytelen feladatot tűztek volna maguk elé, amely, mégha megoldható is lett volna nem kecsegtetett volna különösebb haszonnal. Sokkal valószínűbb, hogy ezek a hadjáratok a szkíta-masszagéta sztyeppe »pacifikálását« kísérelték meg; ez a sztyeppe ugyanis komolyan veszélyeztette a birodalom északkeleti felének közlekedési vonalait. A független masszagéta-szaka törzsek valójában az Achaimenidák birtokait nemcsak hogy elválasztották Chorezmtől, hanem a tőszomszédságában tanyáztak azoknak az életfontosságú főútvonalaknak, amelyek Hirkaniát, Parthiát, Ariánát, Margiánát, Baktriát és Szogdiánát kötötték össze. A gyakorlatilag szinte független Chorezm azonban, amelynek uralkodói aligha lehettek különösebben megelégedve a kialakult helyzettel, a szaka-masszagéta törzsekhez fűződő régi kapcsolatait, a massa-

geta törzsszövetség leghatalmasabb tagjaként elfoglalt helyzetét, ügylátszik, messzemenően arra használta fel, hogy formálisan félreállva, minden lehetőt megtegyen régebbi pozícióinak visszaszerzésére. Chorezmnek a következő, az i. e. IV—II. századi belső-ázsiai nemzetközi eseményekben játszott szerepe e feltevést több, mint valószínűvé teszi.

Kyrosz hadjárata az Amu-darja középső folyása mellett kulshelyzetet elfoglaló masszageta törzsek, s mindenekelőtt valószínűleg a derbikek ellen irányult. E hadjárat balsikere Dareioszt második hadjárat indítására készítette, melyről Polyainosz Sztratagémiáiból tudunk. V. V. Sztruve akadémikus⁷⁾ ennek a hadjáratnak a tükröződését véli felfedezni a behisztúni felirat sérült ötödik oszlopán olvasható elbeszélésben a szakák elleni hadjáratról, amelyet ő i. e. 517-re tesz. Ha Sztruve helyes úton jár, — már pedig feltevése igazolására komoly érveket sikerült felhoznia, — akkor e hadjáratnak sokkal messzebbmenő céljai voltak. A perzsa csapatok nemcsak átvonultak Chorezmen, hanem behatoltak a hátsószak északkeleti részébe, az Amu-darja és Szir-darja középső folyásának alsó részébe, az apaszakiak lakta területre is. Ez a masszageta szövetség szívére mért csapás volt: a perzsák messze behatoltak a Karakum és Kzyl-kum összes törzseinek háta mögé és ellenőrzésüket kiterjesztették az ottani települések java-résére és a mögöttük mélyen elterülő hátsószakokra is.

Polyainosz elbeszélésében van egy fontos részlet: Dareiosz támadásának hírére három szaka király: *Szakszafar*, *Omargész* és *Tamirisz* tanácskozássra gyűlik össze. A két utóbbi név feltűnően emlékeztet a Kyrosz bukásáról szóló monda szereplőinek nevére. *Tamirisz* nem más, mint Tomyrisz, aki Hérodotosznál a masszageták (derbikek) királynője. Omargész a Ktésziasznál olvasható egyik verzió szerint a szakák királya. Ami Szakszafart illeti, az ő neve kétségtelenül azonos Sáusafar nevével; ez a név, ügylátszik, egyike a chorezmi Szijávus-dinasztia legkedveltebb theofor neveinek. Ezért Sáusafarban (Polyainosz Szakszafarjában) chorezmi királyt kell keresnünk. Így tehát a derbikek uralkodónője, a haumavarga szakák uralkodója és Chorezm uralkodója vitatják meg a Dareiosz támadása elleni védelmi rendszer problémáját. Mint-hogy Chorezm a behisztúni feliraton homályban marad, minden okunk megvan annak feltevésére, hogy az események során Chorezm szintén háttérben maradt és csak a színpalak mögötti sugalmazó szerepében lépett fel. Valószínű, hogy a derbikek és haumavarga szakák a Dareiosz elleni harcban katonailag közvetlenül nem vettek részt. Az összes adatok arra mutatnak, hogy a hadi-

⁷⁾ IAN, SzIF, 1946. 3. szám.

terv szerint Dareioszt az apasziakák földjének belsejébe akarták csalni és miután hadseregét kimerítették és ha a hadsereg a zord vidéken, a sivatagok és mocsarak között még nem semmisült volna meg egészen, akkor *Dareioszra hátulról mérték volna végső, halálos csapást*. Polyainosz szerint e ravasz tervet majdnem sikerült valóra váltaniuk és bár Dareioszt és seregét valami »csoda« mentette, a hadjárat kudarccal végződött. Dareiosz szerint a hadjárat győzelmes volt és Szkunchának, a szakák vezérének fogságba ejtésével végződött.

Kétségtelen, hogy mindkét tudósítás célzatos: Polyainosz elbeszélése a masszageta-szaka hagyományon alapul, a behisztüni feliratot pedig maga a hadvezér állította össze. Az igazság nyilván középpont van, bár inkább a Polyainosz-féle verzió jár közelebb az igazsághoz, az elbeszélés legendás-epikus formája ellenére. A Dareiosz megsemmisítésére irányuló ravasz terv nem sikerült, de kudarcot vallott Dareiosz hadjárata is, bár a szakák (valószínűleg az apasziakák) egyik vezérét sikerült fogságba ejtenie. A helyzet változatlan maradt. Úgy látszik, ez volt az oka Dareiosz harmadik, stratégiai tekintetben sokkal nagyobb szabású, de szintén sikertelen kísérletének, az európai szkíták elleni hadjáratának (kb. 512 i. e.). Ennek a hadjáratnak a célját csak a szakaperzsa háború általános fejlődésének világánál érthetjük meg. Perzsia előtt oly sokféle feladat állott, hogy a távoli barbár ország meghódításának veszélyes és nehéz feladatát alig lehetne elsőrendű feladatnak tartani.

A görög-perzsa kapcsolatok világánál ezt a hadjáratot nem lehet megértenünk. Sőt, ezek a kapcsolatok újabb komoly fenyegetést jelentettek Dareiosz hátszágabeli közlekedési vonalai ellen.

Én a magam részéről hajlandó vagyok Dareiosz nagyszabású vállalkozását úgy tekinteni, mint kísérletet arra, hogy *tűzzel-vassal, minél mélyebbre hatoljon Szkítia hátszágába és hogy északnyugat felől jusson Belső-Ázsiába és egyszersmindenkorra megtörje félelmetes északkeleti ellenségei hatalmát és befejezze birodalma északi határának megszilárdítását*. Ebben fontos szerepet játszhatott az Achaimenida hatalom megerősítésének szüksége Transzkaukáziában; az európai szkíták ugyanis ezt a területet közvetlenül fenyegették. A gigászi méret ne képezzon el bennünket. Nem szabad megfeledkeznünk a birodalom óriási kiterjedéséről és Kyrosz, Kambyész és Dareiosz Baktriától Barkáig és Nubiáig terjedő, hatalmas területeket felölelő hadjáratairól, amelyek az útvonal hosszúságát tekintetbe véve, nem sokkal maradnak el e hadjárat mögött. A perzsák Szkítiára vonatkozó földrajzi ismeretei, valószínűleg jelentősen fölülmúlták a görögök ismereteit; olyan hadjáratról volt szó,

amely nem a titokzatos »sötétség« országába vezetett, hanem abba az országba, amelyet a perzsa felderítő-szolgálat valószínűleg jól ismert.

E hadjárat, kudarca ellenére, éppúgy, mint az előző két, szintén sikertelen hadjárat, bizonyos mértékben megszilárdította a szkíta-perzsa limest. A Xerxész uralkodására vonatkozó adatokból ítélve, Xerxész idejében Chorezm nemcsak formálisan, hanem ténylegesen is kénytelen volt elismerni az Achaimenida hatalom fennhatóságát s ugyanekkor, legalább is részben, le kellett mondania régi birtokai feletti szuverénitásától.

A chorezmiak résztvesznek Xerxésznek i. e. 480-ban Hellasz ellen vezetett hadjáratában, azonban az Artabazosznak, Pharnakész fiának parancsnoksága alatt álló egyik katonai egységben csak a parthusokkal együtt szerepelnek. Chorezm régi alattvalói, Ariana lakói és a szogdok önálló egységekként szerepelnek, az »amyrgioi szakai« pedig, akik nemrégén még Chorezm szövetségesei voltak, Baktria csapatai közé kerülnek (keleten Baktria volt a perzsa hatalom fő támasza), ezek a csapatok Dareiosz fiának parancsnoksága alatt állottak. (Hérodotosz, VII. könyv, 64.—66.)

Chorezmi katonai parancsnokokat és tisztviselőket látunk perzsa szolgálatban az Achaimenidák előázisiai és afrikai birtokain. A chorezmi Artayktészt nevezik ki a Dardanellák európai partján fekvő Szésztosz város parancsnokává. A chorezmi Dargman Elefantinéban, Felső-Egyiptomban egy főként zsidó zsoldosokból álló perzsa helyőrségben teljesít katonai szolgálatot. De az Achaimenidák uralma Chorezm fölött nem volt tartós. III. Dareiosznak a makedóniai Alexandrosz ellen vívott tragikus harca idején a chorezmi csapatok nincsenek megemlítve azokban a részletes felsorolásokban, amelyeket Dareiosz csapatairól Arrianosz őrzött meg. Chorezm ismét mint szuverén állam lép fel és most, ebben a Kyrosz és I. Dareiosz alapította monarchia számára végzetes időpontban, a perzsákkal szemben a barátságtalan semlegesség álláspontjára helyezkedik.

A győzelmes makedón királlyal szemben Chorezm szintén teljesen önálló pozíciót foglal el.

Az i. e. 329—328. év telén Alexandrosznál Marakandában, ideiglenesen kiválasztott székhelyén, Arrianos elbeszélése szerint, megjelenik »Pharaszmanész, a choreszmiak királya, 1.500 lovassal. Pharaszmanész elmondta, hogy ő a kolchok és amazonok szomszédja és ha Alexandrosz az utóbbiak ellen hadat indít és le akarja igázni a Pontosz Euxeinosz (Fekete-tenger) mellett lakó törzseket, akkor felajánlja, hogy e hadjárat vezére lesz és a hadsereget ellátja élelemmel«. Mint tudjuk, Alexandrosz katonai szövetségre lépett

Pharaszmanésszal, de a hadjáratot elhalasztotta addig, amíg befejezi India meghódítását; ezután pedig tervét már nem valószínűsította meg.

A chorezmi birtokoknak a kolchokkal (Nyugat-Gruzia) és az amazonokkal (vagyis a »gynaikokratikus száuromatákkal«, az Azovi-tengertől keletre) való szomszédsága már régóta foglalkoztatta a kutatókat. Gutschmid és Barthold szerint ez a tudósítás arról tanuskodik, hogy Chorezm hatalma Kelet-Európa délkeleti szögletéig terjedt. Tarn ezt valószínűtlennek tartja. A chorezmi-keleteurópai kapcsolatok egész későbbi (valamint megelőző) történelme is arra indít bennünket, hogy az első két kutatóhoz csatlakozzunk. Valószínű, hogy az Achaimenida birodalom, amely Chorezmet megfosztotta déli és keleti birtokaitól és erre felé való terjeszkedésének útját állta, megszabta az aralmelléki rabszolgatartó birodalom külpolitikai orientációját. Az archeológiai és történelmi adatok, amelyek vizsgálatának eredményeit M. Rosztovcev foglalta össze, azt mutatják, hogy éppen a IV. századra esik az aralmenti származatú törzsek erőteljes előretörése nyugatra, a szkíta sztyeppékre ez az előretörés Délkelet-Európa ethnográfiai térképének teljes megváltozására vezetett. Arrianosznak (Quintus Curtius által is megerősített) adatai alapján arra kell következtetnünk, hogy e mozgalom hátterében a chorezmi királyoknak, Pharaszmanész elődeinek és utódainak kezét kell keresnünk; Pharaszmanész uralmát kiterjesztette a »Ranga (Ra a görög auktoroknál a Volga neve) vizeinek partjain elterülő országokra, amelyek nem ismerik el a nagy királyok hatalmát«. (Avesztá, Vendidád, I., XX, 76—78.)

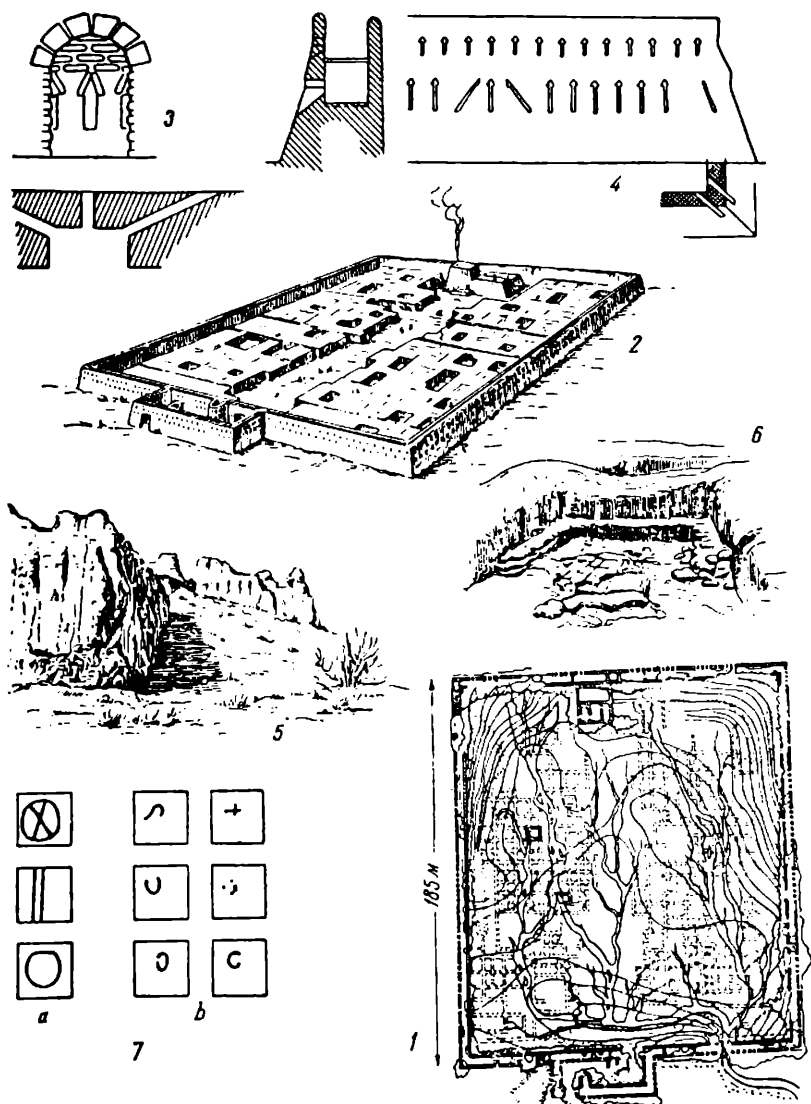
Chorezm hatalmas uralkodója, aki megmenekült a makedón betöréstől, ezután már nem volt hajlandó közömbösen szemlélni a makedon uralom megszilárdulását Chorezm régi birtokain, Szogdiánában és Chorászában. Éppúgy, mint Szpitamenész, a szogdok vezére Alexandrosz elleni szabadságharcukban, a chorezmi Pharaszmanész is csak addig lát szövetségest Alexandroszban, amíg az Achaimenidák gyűlölt uralmának megsemmisítéséről van szó. Nagyon valószínű, hogy a Fekete-tenger melléki népek, a görögök szomszédai elleni hadjárat terve (Pharaszmanész minden valószínűség szerint jól ismerte a kor politikai földrajzát) éppen azt a célt szolgálta, hogy Alexandrosz figyelmét felhívja arra az érdekszférára, amely Pharaszmanész nézete szerint Alexandrosz közvetlen érdekeit foglalta magában és elterelje figyelmét azokról az országokról, amelyekhez a belsőázsiai vezérek véleménye szerint a görögöknek, makedónoknak semmi közük sem volt.

Látjuk, hogy 328-ban, a következő évben Chorezm szaka és

23. ábra. A k'angkiüi kultúra emlékei.

1. Dzsanszasz-kalában talált nyílhegyek; 2. parittyakő; 3. Dzsanszasz-kalában talált bronzdíszek és gyöngyök; 4. a berkut-kalai agyagtáblákon talált kőpecsét; 5. a 13. számú vár közelében feltárt ókori településen talált állat-formájú edénysül; 6. az edény fülére illesztett, oroszlánfejet ábrázoló díszítés (Dzsanszasz-kala); 7. Dzsanszasz-kalában talált kerámiás dombormű; 8. Kurgasin-kalában talált kerámiás dombormű; 9. Dzsanszasz-kalában talált férfi-szobrok töredékei; 10. lőfej (Dzsanszasz-kala); 11. Dzsanszasz-kalai kerámia; 12. a K'ang-kiüi emlékekre véssett jelek; 13. a 13. számú vár közelében feltárt ókori településen talált fekete lakkozású edény.

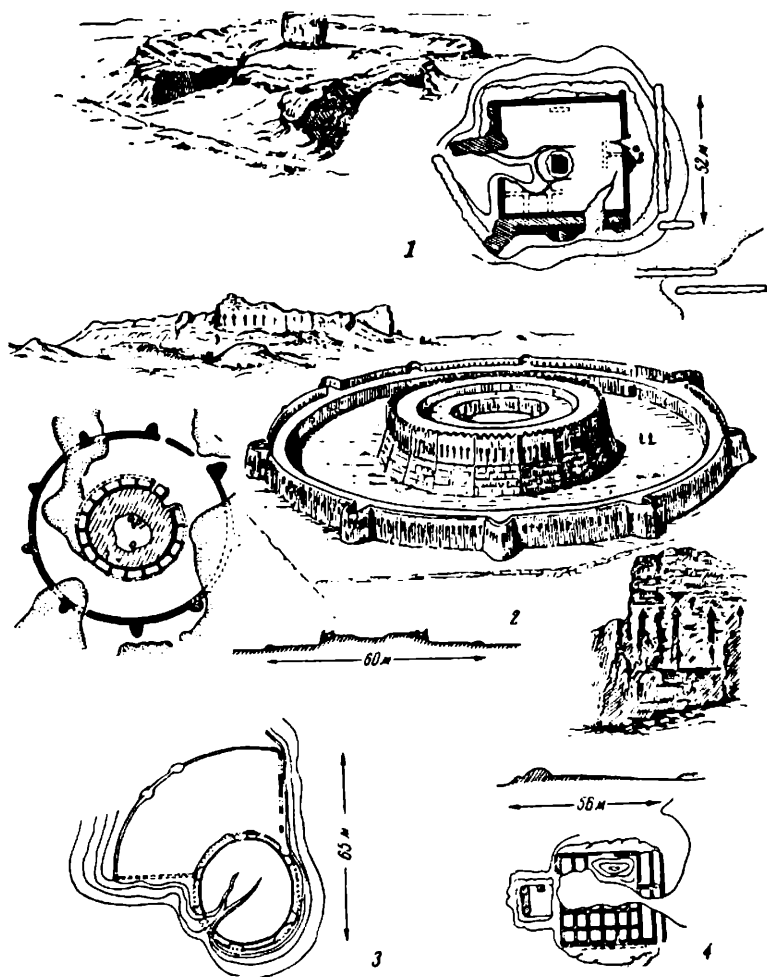

24/a ábra. A kang-küi kultúra emlékei, Dzsansasz-kala.

1. Alaprajz; 2. rekonstrukció; 3. a hármastagolódású lőrés alaprajza és belső homlokzata; 4. a városfal homlokzata és metszetei; 5. a bejárat előtti építmény látképe; 6. a tűzőrző szentély; 7. a téglák tamgái.

masszageta csapatokkal támogatja Szpitamenész makedón-ellenes partizánjainak harcát és menedéket nyújt magának Szpitamenésznek. Szpitamenész 328 őszen meghalt. Ettől kezdve a chorezmi-makedón kapcsolatokról semmit sem tudunk. De maga ez a némaság is sokat mondó.

Belső-Ázsia északi részén, az Aral-tó mentén, a szaka-masz-

24/b ábra. A kang-kiüi kultúra emlékei.

1. Künerli-kala; 2. Koj-Krylgan-kala; 3. Kis Kyrk-kyz; 4. Ak-tepe.

szageta sztyeppék középpontjában az az egyetlen, függetlenségét megőrző belsőázsiai állam gyűjti erőit és kíséri figyelemmel az eseményeket, amelynek egy félszázad múlva Belső-Ázsia idegen hódítók igája alól való felszabadításában kimagasló szerep jut osztályrészül.

2.

Az archaikus »lakóépületül szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscse« kora után következő történelmi korszak emlékei

25. ábra. *Bazar-kala* (légifelvétel).

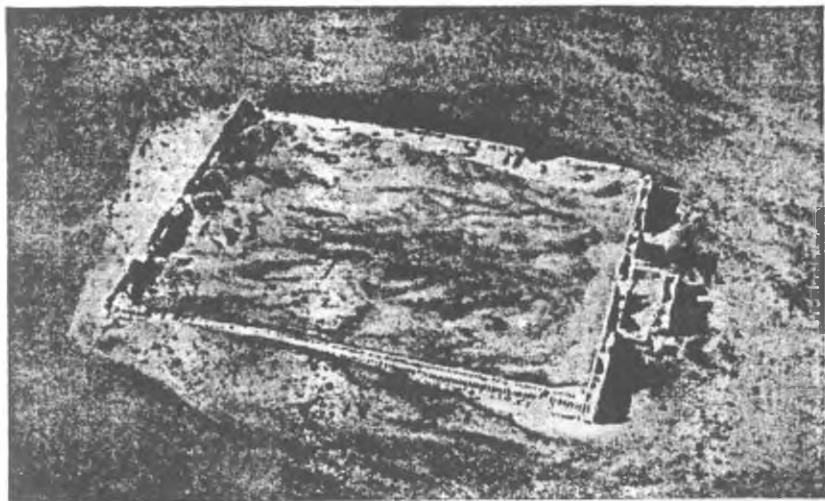
sokkal bőségesebbek és gazdagabbak.⁸⁾ Ez a korszak a régi chorezmi civilizáció virágkora, amelyben teljes mértékben kibontakoznak e műveltség sajátos és ragyogó vonásai. Chorezm az i. e. IV., i. u. I. század közötti idő folyamán hatalmas állam, amely lerázta az Achaimenida-igát és kimagasló helyet foglalt el Belső-Ázsia politikai térképén.

E korból valók az általunk megvizsgált csoport olyan legkorábbi emlékei, mint Bazar-kala, amelynek régi rétegei a »lakóépületül szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscsé« korára nyúlnak vissza: az i. e. IV—III. évszázadra datálhatók Koj-Krylgan-kala és a csermenjahi Künerli-kala, valamint az igen érdekes alaprajzú

⁸⁾ Lásd: »Drevnyij Chorezm, 84—102. lap.

Dzsanbasz-kala városka. Szintén erre az időre datálható a többi chorezmi ókori emlék legnagyobb részének keletkezése is, amelyek virágkorukat később, az i. u. első századokban érték el.

E vizsgált korszak az előzőhöz képest sok újat mutat. Ekkor tűnnek le a hatalmas, megerősített, »lakótelep-karámok« A tele-

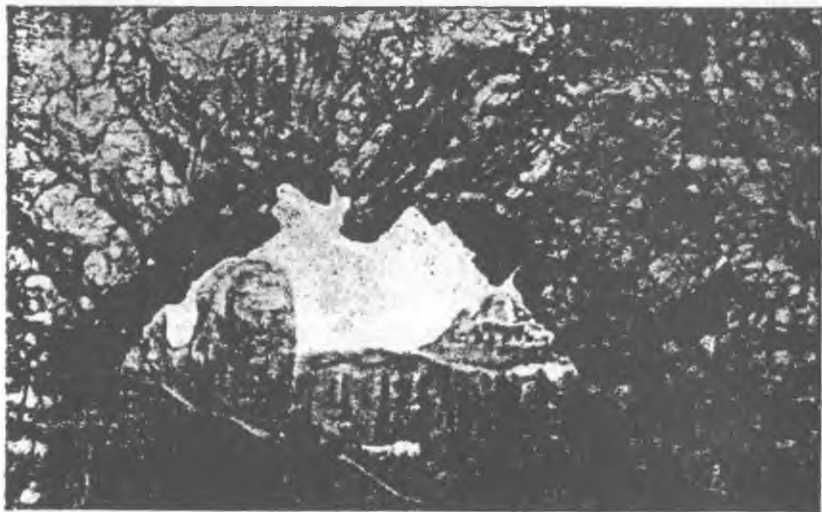
26. ábra. Dzsanbasz-kala (légifelvétel).

pülés fő típusai egyfelől a sűrűen egymás mellé épített házakból álló város, másfelől pedig a különálló, megerősített háztömb, amely a falusi település főformájának tekinthető. A falusi háztömb, amely a karámmal egybeépített ház örökébe lép, arról tanúskodik, hogy a gazdálkodásban az állattenyésztés és földművelés aránya megváltozik, mégpedig a földművelés javára. Erre vall az öntözés fejlődése is. Az öntözés ekkor éri el legnagyobb kiterjedését. Egyébként az olyan városok, mint Dzsanbasz-kala és Toprak-kala, amelynek alsó rétegei szintén e korból valók, néhány ilyen hatalmas háztömbből állanak (az első kettőből, a második nyolcból). Ezek mindegyikében 150—200 szoba volt. A városi háztömbök a többiek-től csak abban különböznek, hogy nincsenek megerősítve. A védelem szerepét itt a város külső védelmi rendszere tölti be.

Egy-egy ilyen házban a legserényebb számítások szerint is 500—1000 ember férhetett el, másszóval az egész hatalmas nemzetségi közösség. A városokban ezek a nemzetségi közösségi házak két komplexumban csoportosultak. Dzsanbasz-kalában

összesen *két* ház volt s köztük húzódott a város egyetlen, széles utcája. Toprak-kalában szintén egyetlen főutcat találunk, amely a város kapujától a város középvonalának mentén húzódik. Az utca két oldalán négy-négy háztömb fekszik, melyeket keskeny mellékutca választanak el egymástól. Az egyes háztömbök lakóinak társadalmi helyzetére vonatkozóan igen jelentős támpontot nyújtanak a tamgák, a téglába vésett jelek, amelyek az egyes lakók nemzetségi hovatartozandóságát mutatják. Kiderült, hogy Dzsanbasz-kala falaiban, aszerint, hogy a két nagy épület közül melyikkel érintkeznek, a téglákra különböző jelek vannak vésve. Az egyik fal téglái a vonásokban rokon jelek egyik csoportját, a másik fal téglái egy másik csoportot képeztek. E csoportok merőben különböznek egymástól. Ennek alapján bizvást állíthatjuk, hogy a házakban lakó közösségek még nem veszítették el nemzetségi jellegüket.

Rendkívül érdekes a város kettős tagozódása is, mely való-

27. ábra. A dzsanbasz-kalai bejárat előtti építmény látképe.

színiűleg arra vall, hogy a nemzetségek valamikor két phratriába, vagyis eredeti nemzetségbe tömörültek. E jelenség, mind a multban, mind pedig a jelenben is sajátja minden olyan népnek, amely megőrizte a nemzetségi rendszer hagyományát. E hagyomány Belső-Ázsiában egészen a kora-középkorig fennmarad. Állandó az

a törekvés is, hogy a városokat két részre tagolják, de már nem az utca, hanem a város belsejében épített fal segítségével (lásd például Dargan kora-középkori chorezmi város alaprajzát).

A törzsnek két, a lakosság két különálló részét magábafoglaló phratriára való oszlása a primitív népeknél szertartások sajátos komplexumával kapcsolatos. Ilyen például a két phratría rituális versengése, amely nem egyszer valóságos csatává fajul. A kora-középkori források tanúsága szerint e szokás maradványai megvoltak Belső-Ázsia különböző vidékein. A »T'ang-dinasztia története« című kínai forrás beszámol arról, hogy a muzulmán-kor előtti Fergánában újév ünnepén folyik ilyen rituális csatározás a város két fele között. Al-Makdiszi közlése szerint pedig hasonló szertartások a X. század folyamán egész sereg belsőázsiai és kelet-fráni városban is megvoltak.

Fontos megemlítenünk, hogy mint a néprajzi kutatások kimutatták, a »duális szervezetek«, vagyis a törzsnek két, kölcsönös házassági kötelezettségek révén egymással kapcsolatban álló nemzeti csoportra oszlása a vallási ideológiában a dualista hiedelmek komplexumában tükröződik vissza: a szellemek, később pedig az istenek világa szintén két részre oszlik, szoros kapcsolatban az emberi társadalom phratriáival. S mint ahogy a phratriák hagyományos rituális harcot vívnak egymással, ugyanúgy a szellemek világa is tele van a két gyűlölködő fél közti háborúval.

Jellemző, hogy a dualizmus, az a felfogás, hogy az egész anyagi világ és a szellemek világa két ellenséges félre oszlik, melyek élén a két legfelső szellem, Ahura-Mazdá és Angró-Mainjus áll, akik testvérek és ugyanakkor ádáz ellenségek is, a Zoroaszter-vallás egyik jellegzetes vonása. E vallás belsőázsiai, különösen pedig chorezmi történelmi kapcsolatait már fentebb megvizsgáltuk. Meg kell jegyeznünk, hogy sok primitív népnél, különösen az indián irokézeknél, akiknek kozmogonikus mithoszai, mint erre már E. Taylor is rámutatott, közeli rokonságban állnak a zoroaszteri mithoszokkal, hasonló dualista mithoszokat találunk, amelyek szerint a világ az egymással ellenségeskedő rokon felek közti ádáz küzdelem folyamán alakult ki. Kétségtelen, hogy az ókori chorezmi lakosság »duális« felépítésében a duális nemzeti szervezeti eleven hagyományainak tükröződését kell látnunk, s ez a szervezet adja meg a nyitját a zoroaszteri vallási dualizmus eredetének is.

Az ókori Chorezm városi településének e korszak folyamán fontos eleme a »tűz szentélye«, amely mind Dzsanzbasz-kalában, mind pedig Toprak-kalában lezárja a főutcat a kapuval szemben levő oldalon. Al-Bírúni és más korabeli szerzők szerint Belső-Ázsia népeinél még a korai középkor folyamán is megvoltak a tűz szent-

télyei (átes-kede, bujút-níran), melyek az örökké égő szent tűz társadalmi kultuszának központjai, továbbá gyűlések és rituális lakomák színhelyei voltak. Jellemző, hogy e szentélyek hagyományára emlékeztető épületek hasonló néven (alau-chana = tűz-őrző ház) még most is vannak a tádzsik hegyilakóknál. Itt ezek az épületek a mecsetek mellett állnak, ami a vallási kultusszal való régi kapcsolatukra utal. Ezek a házak a férfilakosság szórakozó helyei, továbbá közös lakomák, gyűlések színhelyei, valamint az utasok éjjeli szállásai.

A tűz szentélyei ezenkívül még egy primitív társadalmi intézményre is utalnak: az úgynevezett »férfiak házai«-nak emlékét őrzik, amelyek a matriarchális nemzetségi rendszer későbbi szakaszai folyamán keletkeztek, mint annak a harcnak egyik eszköze, amelyet a férfiak a társadalomban való uralkodó helyzetükért vívtak, amikor a matriarchális jogrendszer törvényei még nem haltak ki.⁹⁾

Egészen véve, a virágkorát élő antik Chorezm településeinek alaprajza meglepően hat archaizmus, továbbá az ősközösségi, nemzetségi, köztük matriarchális-nemzetségi hagyományok eleven és sokféle megjelenési formáival. Ugyanekkor azonban, ezen adatok mellett, az archeológiai anyag más adatokat is szolgáltat, amelyek az ókori chorezmiek társadalmi életét egészen más oldalról világítják meg. A legnagyobb tömegű archeológiai anyagot itt is, mint mindenütt, a kerámia szolgáltatja. A kerámiai anyag elemzése során arra a következtetésre juthatunk, hogy a kézműipar igen magas fejlettségi fokott ért el. Meglepő, hogy az edények túlnyomó többsége technikai tekintetben milyen tökéletes alkotás. Ezek az edények *lábbal hajtott fazekas korongon* készültek, melyet, mint tudjuk, csak a kézműves fazekasipar használt. Az edények anyaga igen szépen megtisztított és pompásan kiégetett agyag. Az edények vékony, tömör és csengő hangot adó cserépből készültek, amely törésénél rózsaszínű. Munkásaink elcsodálkoztak azon, hogy ez az edény, amely több mint kétezer évvel ezelőtt készült, minőségben sok tekintetben fölülmúlja a mai chorezmi fazekasmesterek készítményeit. Az edényeket egyenletes sötétvörös engobe- vagy lakkréteg borítja, ritkábban fekete lakk, vagy zöldes-fehér engobe. A korábbi edényeken világos alapon gyakran vörös, barna és fekete színű festés nyomai látszanak. A későbbi edények egyszínűek, de gyakran hullámos vonalú, vagy rájuk illesztett relief-szerű díszítés van rajtuk.

⁹⁾ Az ősi társadalmi intézményeknek Belső-Ázsia ókori és kora-középkori társadalmi életében továbbélő maradványairól és a kérdés irodalmáról l.: »Drevnyij Chorezm«, III. függelék.

Meglepő az edények sokféle formája, (lásd 23. ábra). Vannak itt különféle típusú és méretű vízfordó edények és kisebb-nagyobb korsók (pithoszok), nagy, lapos tálak és magastalpú serlegek, valamint mély ivócsészék, jellegzetes korongalakú talppal. Az edények füle gyakran furcsa állatalakokat ábrázol (egyébként ilyen edényfülek itt sokkal ritkábban fordulnak elő, mint Belső-Ázsia keleti vidékein). Dzsansz-kalában igen jellemzők a korsók fülének felső részén található oroszlánfejalakú rátétek, amelyek mintha az edények szélét tartanák fogaik között. Teljesen hasonló oroszlánfejes edényfűl díszíti a híres »Óxusi-kincs« egyik edényét is.

A kézműipari edényekkel együtt durva megmunkálású konyhaedények is előfordulnak, de csak kis százalékban. Az ilyen-fajta edények szinte elvesznek a remek fazekasipari kerámia tömegében.

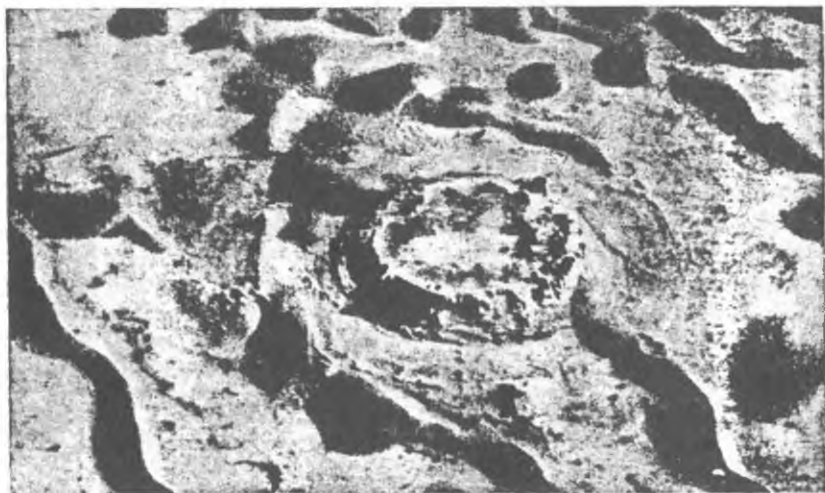
Látjuk tehát, hogy Chorezmben ezidőtájt a kézműipar teljesen különvált a földműveléstől és a gazdasági élet magas színvonalú, specializálódott ága lett. Jellemző azonban, hogy a középkori városokkal ellentétben, Chorezm antik városaiban a kézműves-negyedeknek semmi határozott jelét nem találjuk. Fazekaskemencek nyoma és fazekasműhelyek salakja fel-fel bukkan, különösen Dzsansz-kala egyes háztömbjeiben. Ezért fel kell tételeznünk, hogy a fazekasipari termelés éppúgy, mint valószínűleg egyéb termelési ágak is, a kézműves rabszolgák munkáján alapult. E rabszolgák azon nemzeti közösségek tömbházain belül laktak, amelyeknek tagjaié voltak.

Történelmi következtetésekre gazdag anyagot szolgáltatnak az e kori díszek, elsősorban a gyöngyök bőséges leletei.

Dzsansz-kalában gazdag, változatos gyöngygyűjteményt találtunk. E gyöngyök a Fekete-tenger északi részéről, főként Olbiából és Kercsből való, pontosan datált komplexumok nyújtotta párhuzamok alapján az i. e. IV. századtól az i. e. II. századig terjedő időre datálhatók. Túlsúlyban vannak a sötétkék üvegből készült kis gyöngyök: ezek hengeralakúak, keresztben rovátkolt felülettel, vannak továbbá gömb- és tojásdadalakúak. Mellettük ferdehengeralakú és korongalakú, világoszöld, át nem látszó üvegből készült gyöngyök, továbbá zöldesfehér üvegből készült körte- vagy »amphoraalakú« gyöngyök, továbbá fehér orsóalakú, hosszanti rovátkákkal díszített aranyozott üvegyöngy, sötétzöld és aranyosbarna üvegből készült oktaéder-alakú gyöngyök is előfordulnak. Találhatók továbbá elszórtan szürkés-kék egyiptomi pasztából készült gombalakú, továbbá úgynevezett »olbiai mozaikos« tojásdadalakú gyöngyök is, aranyozott és kék üvegből, fehér pasztából készült betétekkel.

Drágakő-gyöngy kevés akad : ezek gagátból, vagy karneolból készült gömbalakú, valamint átfúrt piritkristályból készült kis trapézalakú, továbbá nagy, hordóformájú, barna vasérc-dudorokból készült gyöngyök.

A gyöngyök alapanyaga idegenből való : Szíriából, Egyiptomból, a Földközi-tenger északi partmellékének városaiból. Az Egyiptomból importált tárgyakhoz kell számítanunk két, zöldes pasztából készült phallikus függőt is, továbbá egy pasztából készült, Bessz egyiptomi istent ábrázoló miniatűr szobrocskát, amelyet Bazar-kalában találtunk.¹⁰⁾

28. ábra. *Koj-Krylgan* (légifelvétel).

A gyöngyök összeválogatása a chorezmiek sajátos és tartós ízléséről tanúskodik, készítésük helye pedig rendkívül széleskörű külkereskedelmi kapcsolatokra vall.

Az öntözés, a földművelés, a bel- és külkereskedelem magasfokú fejlettségén, a városnak a falutól való eléggé kialakult elkülönülésén kívül, a társadalom magasfokú fejlettségéről tanúskodik az erődítés, különösen az állami erődítés terén mutatkozó haladás is.

Mind a városok, mind pedig a különálló falusi tömbházak erődít ményei kitűnő állapotban maradtak fenn. Ezért az ókori

¹⁰⁾ A gyöngyök meghatározását és datálását I. V. Ptasnyikova, az expedíció munkatársa végezte.

chorezmi erődítésről teljesen hű képet alkothatunk magunknak. A városokat hatalmas falakkal vették körül, a falak pedig nagy (főként $40 \times 40 \times 10$ cm. méretű) nyerstéglából készültek. A falak fundamentuma »pachszá«-ból — szilárd vertagyag rétegből — készült talapzat. A fal felső részén belül egyemeletes, vagy mint Dzsanasz-kalában, kétemeletes erkélyszerű lövész-folyosó húzódik végig, amelyről számos magas és keskeny lőrés nyílik kifelé. A lőrések lefelé és kifelé erősen kiszélesednek. Ezeket azért építették, hogy »felülről védekezve« az erőd falainak alapzatát nyílzápor alatt tarthassák. Meglepő, hogy némelyik erőd védelmi rendszere milyen archaikus. Így például Dzsanasz-kalában egyáltalában nincsenek vártornyok. Hogy a vár oldalát belőhessék és sarkait megvédhessék, rendkívül sajátos és ferde lőrésekből alkotott, igen tökéletes rendszert alkalmaztak. Ezek a lőrések párosával a sarkokat fedezték és úgy voltak elhelyezve, hogy egy-egy csoportban a fal mentén bizonyos távolságra három-három lőrés foglalt helyet. A középső függőleges volt, a kétoldalt lévő pedig oldalt fordulva, ferdek. A korai Kis Kyrk-kyzerődön szintén nincsenek tornyok. Itt az építők más kiutat találtak, hogy a védelemnek ne legyenek olyan sebezhető pontjai, mint a tornyokkal nem védett sarkok : az erődöt ovális alaprajzzal építették.

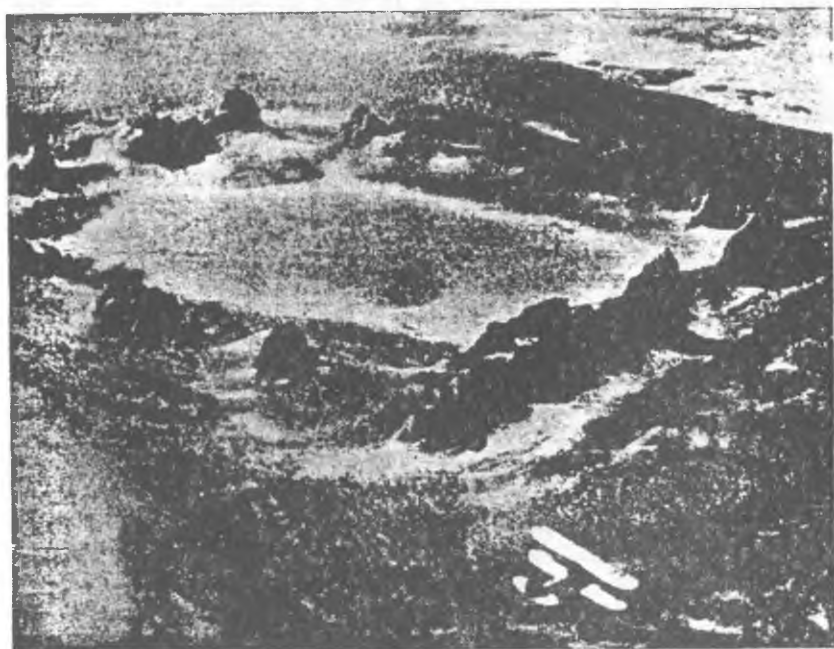
Koj-Krylgan-kala fellegrára tizenhatszögű, a gyakorlatban köralakúnak tekinthető alaprajzú; külső falán egyébként már vannak tornyok.

Míg ilyenformán Chorezm délnyugati részén már a »lakó-épületül szolgáló, falakkal körülvett gorogyicsék« korában ismeretesek olyan erődök, amelyeken az ellenség oldalról való belövésére szánt tornyok voltak, ugyanakkor a jobboldalon még sokáig él az archaikus, torony nélküli erődök hagyománya. Az erődök nagy részén azonban már vannak tornyok, amelyek gyakran nagyon sűrűn vannak elhelyezve, téglalapalakú alaprajzúak, a falakkal egymagasságúak és téglalapalakú lőréseik vannak.

A bástyatornyok segítségével a sarkokat igen sokféleképpen védelmezték : Kurgasin-kalában mind a négy saroknak más-más a védelmi rendszere. Az egyik sarkon, mint Dzsanasz-kalában, egyáltalán nincsenek tornyok; itt a védelmet egy pár ferde lőrés biztosítja. A másik szögletet két torony védi. Ezek a köztük kiszögellő saroktól nem messze fekszenek. Ezt a rendszert Szargon chorszábádi híres palotájából ismerjük. A harmadik sarkon ez a két torony egymáshoz közel fekszik, teljesen eltünteti a kiszögellést és sajátos »fecskefark« alakot alkot. Ezt a megoldást az egyiptomi Szemne-erődről ismerjük; Chorezmben Bazar-kalában és Ajazkala I-ben fordul elő. És végül a negyedik sarkot egy torony védi,

melynek tengelye az itt összefutó egyik fal meghosszabbításában fekszik.

Majdnem minden ókori chorezmi erőd jellemző sajátosságai a »kapu előtti labirintusok« (lásd a 27. ábrát). Ezek nagy, téglalap alakú falkiszögellések, amelyeken belül néhány kanyarulattal a kapukhoz vezet az út. Ezt a bejáratot a belső lőrésékből mindenünn nyílzápor alatt lehetett tartani.

29. ábra. *Kurgasin-kala* (légifelvétel).

Egészében véve a védelmi rendszer, az ókori Egyiptomtól és a régi Szumírtól kezdve Asszíriáig és az Achaimenida-korabeli Iránig mindenütt kimutatható klasszikus keleti erődítési rendszer hagyományainak bélyegét viseli magán. Azonban a védelmi rendszer fejlődésének itt észlelt sajátosságai arra vallanak, hogy az i. e. első századokban a chorezmi hadi mérnökök önállóan oldják meg a sarkok védelmének problémáját, amelyet a Közel-Kelet országai már több mint két évezreddel azelőtt megoldottak. Ebben inkább a hasonló történelmi viszonyok között végbement önálló fejlődés

eredményeit kell látnunk, mint mondjuk, az Achaimenida erődtítési rendszer közvetlen hatását.

G. V. Grigorjev Tali-barzuban, Szamarkand közelében végzett ásatásai azt mutatják, hogy Szogdiánában e korszak folyamán mind az erősítés, mind pedig általában az építészet terén hasonló elvek érvényesültek.

Kétségtelen, hogy a chorezmi erősítmény-rendszert úgy alkották meg, hogy számítottak az egész lakosságnak (valószínűleg nemcsak a férfiaknak) a védelemben való részvételére. Erre vall a rendkívül nagyszámú lőrés, amelyek mindegyikéről csupán egy szűk területet lehetett belőni; ezért minden lőrés mellett szakképzett fiasznak kellett állnia.

Ez is archaikus vonás, mely arra mutat, hogy ekkor még az egész nép fegyverben állt és a főszerepet nem a hivatásos hadsereg, hanem a tömeges népfelkelés játszotta.

Ugyanekkor azonban a megerősített ókori chorezmi városok földrajzi fekvése arról tanúskodik, hogy itt egységes erőrendszer terült el, amely a sivatag felől az oázis egész határmenti vonalát védte: keletről nyugat felé haladva, Dzsanasz-kala, Bazar-kala, Kurgasin-kala, Kyrk-kyz, Kis Kyrk-kyz, Ajaz-kala, Burly-kala és végül Toprak-kala, — mind-mind az öntöző csatornák végső nyulványainál feküdtek, a megművelt földeknek a csatornák mentén húzódó sávját fogták közre és egészükben egymással szembenező erődök zárt láncolatát alkották.

Kétségtelen, hogy e várak egységes védelmi tervbe illeszkedtek, melynek célja az oázisnak a sztyeppen lakó törzsektől való megvédeése volt. Ez a védelmi terv, éppúgy, mint az egész öntöző rendszer is, erős, központosított állam meglétéről tanúskodik.

Alább látni fogjuk, hogy a középkort más törekvések jellemzik: a városok és a nagy vár-erődök rendszerint az oázison belül fekszenek, a csatornák kútfői és fő elágazásai közelében. Nyilvánvaló, hogy ilyenmódon nemcsak a vidék védelmének feladatát lehetett biztosan megoldani, hanem az öntöző hálózat, más szóval az öntöző hálózatot használó parasztság felügyeletét is. Sőt, a középkor folyamán, azokban a korokban, amikor a központi hatalom a legerősebb volt, a határok mentén elsősorban nem nagy erősítmények, hanem kis erődök és őrtornyok kerültek el, melyek segítségével a feudális uraknak az oázis mélyén tanyázó katonai erőit értesíteni lehetett a közeledő veszélyről. Fontos bizonyíték ez arra vonatkozóan, hogy az ókori és középkori chorezmi társadalom szerkezete alapvetően különbözött.

Expedíciánk gazdag anyagot gyűjtött össze az ókori chorezmiek szellemi kultúrájának, művészetének és vallásának jellem-

zésére vonatkozóan. Ez az anyag mindenekelőtt nagyszámú terrakotta szobrocskából és fazekasok készítette domborművekből áll. Ezekből különösen gazdag leletet találtunk Dzsanzbasz-kalában (lásd a 23. ábrát). A szobrok között túlsúlyban vannak a pompás ruhájú női szobrocskák, valamint a magas csizmájú férfialakok. E férfi szobrokon rövid, feszes zubbony van, háromszögű gallérkivágással, fejükön pedig sajátos, háromcsúcsú »frígiai sapka«.

A legrégebbi szobrocskák kezdetlegesek, konvencionálisak. Jellemző sajátosságuk, hogy alkotóik az öltözet díszítésének gravírozásával érzékeltetett részleteire nagy figyelmet fordítottak. Ez a stílus eredetileg a »lakóépületül szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscsék« korára nyúlik vissza. (lásd 21. ábra). A későbbi szobrocskák, melyek az i. e. első századokra datálhatók, nagyobb terjedelműek és teljesen realista felfogás alapján készültek.

A szobrocskákon kívül az edények reliefsjein is találunk ember-ábrázolásokat. Egy hosszú, szúrással emelt dárdát tartó lovas és egy magas, az attikaira emlékeztető sisakot viselő gyalogos (lehet, hogy sisakja sasalakú, mint a későbbi, i. u. III. század chorezmi érmeiken található jellegzetes király-ábrázolásokon,) a régi chorezmi öltözködés és fegyverzet új, jellemző részleteit tárják elénk.

Az állatábrázolások között túlnyomó többségben kis lószobrok és lófejek szerepelnek. Ezek néha sematikusak, néha azonban rendkívül realista művészettel készültek. A lószobrok azt bizonyítják, hogy a masszageták vallásában a napot jelképező ló totemikus kultusza vezető szerepet játszott; igazolják továbbá azokat a főntelzett párhuzamokat is, amelyeket a chorezmi masszageta és trák kultúrvilág között vontunk.

Noha ezenkívül még teve, bárány, disznó, sőt (igaz, hogy csak későbbi korból) orrszarvú és majom-ábrázolásokkal is találkozunk, a ló-ábrázolások mégis annyira túlsúlyban vannak, hogy csak a főntebb jelzett oroszlán-ábrázolásokat lehet velük egy sorban említeni, melyeket edények fülén találtunk. Mint ismeretes, ezek szintén szoros kapcsolatban állnak a napkultusszal.

A női szobrocskáknál minden valószínűség szerint az anyai-istennő, Ardviszúra-Anáhitá ábrázolását láthatjuk, aki általában a vizek és az öntözés, különösen pedig az Amu-darja védő istennője volt. A férfi szobroknál a nagy istennő társának, Sabasios-Szjávus istennek ábrázolását találhatjuk.

Nersachí elmondja, hogy Bucharában a Zoroaszterhitű lakosság minden évben újév napján meg szokta semmisíteni az istenek agyagszobraikat és azokat újakkal cseréli fel. Ezeket külön bazárban vásárolják, ahol maga a király is személyesen jelen van.

Ez a szertartás, amely valószínűleg Chorezmben is megvolt (az összes szobrokat rendszerint már az ókorban összetörték), azokat az előázsiai kultuszokat jellemezte, amelyek a föld termékenységének meghaló és ujjászülető istenével voltak kapcsolatosak. A szertartás maga az isten halálát és ujjászületését jelképezte.

3.

Most ki kell térnünk az előző fejezetben félbenhagyott témára: Chorezm e kori politikai történelmének néhány kérdésére.

A IV. század végén Belső-Ázsia déli és keleti része a görög-makedón birodalom, majd pedig az Alexandrosz által meghódított terület ázsiai részén kialakult Szeleukida állam része lett.

Kb. 250-ben i. e. a belsőázsiai szatrapiaák kisiklanak a Szeleukidák kezéből. A dél-turkméniai sztyeppelakó törzsek lázadása, melynek élén a parn-dahák vezérei, Arsak és Tiridatész, a két testvér, állottak, a parthus birodalom megalakulására vezet. E birodalom élére az Arsakidák dinasztiaja állott. Murgábtól keletre viszont azon a területen, amely a Szir-darja középső folyásától déli irányban egészen a Hindukus déli lejtőig terjed, a baktriai görög királyság alakul ki, melynek élére Baktria lázadó szatrapája, a görög Diodotosz került.

Chorezm továbbra is független marad. Sőt, mi több, minden okunk megvan annak feltevésére, hogy az Arsakida monarchia kialakulásának korai szakaszában éppen Chorezm áll amiak a mozgalomnak a háta mögött, amelyet Dél-Turkménia sztyeppelakó törzsei a Szeleukidák ellen indítottak. Chorezm ezeket éppúgy támogatta, mint annakidején Szpitamenészt.

Emellett szól az, hogy először is, (igaz, hogy csak későbbi adatok, különösen al-Bírúni szerint) az Arsakidák Choszrov legendás fia, Ask (Arsak) révén családfájukat szintén Szijávusra vezették vissza. Ha ez nem is bizonyítja azt, hogy I. Arsak közvetlenül a chorezmi dinasztia tagja volt, (ezt lehetetlen kimutatni), mégis arra mutat, hogy az Arsakidák és a chorezmi Szijávusidák uralkodóháza között közvetett dinasztikus kapcsolatok álltak fenn.

Sztrabón (XI., 9.,) érdekes tudósítást közöl, mely szerint az Arsakida királyság megalapítói »a dahá parnok voltak, s ezek azoknak a daháknak a földjéről származtak, akik a Maiótisz-tó mögött, (jelen esetben ez az Aral-tó — Sz. T.) vagyis azokon a vidékeken laknak, amelyek *Chorezm mögött*, a Szir-darja alsó folyásánál terülnek el. Az Arsakidáknak az Aral-tó menti törzsekkel való kapcsolataira utal az a szintén Sztrabón által közölt tény (XI, 8, 8), hogy Arsak Tiridatész II. Szeleukosz hadai elől az *apasziakákhoz* menekült, (mint láttuk, ezek Chorezm *északi* szomszédai voltak).

Egyébként maga Sztrabón is megállapítja, hogy e között az esemény között és Szpitamenész szogd vezérnek Alexandrosz csapatai előtt a choraszmiaikhoz való menekülése között párhuzam van. A legvalószínűbb az, hogy az Arsakida-államot megalapító két testvér személyében az Aral-tómenti dahák vezéreit kell látnunk, akik Chorezmtől kezdetben bizonyos mértékig függésben voltak. Ezek a Tedzszen medencéjébe települtek át és felkelésüket a masszageta szövetség segítségével támaszkodva indították meg, amelynek vezére Chorezm volt. Természetesen, az Arsakida hatalom gyors növekedése megváltoztatta a Chorezmmel fennálló kölcsönös kapcsolatuk jellegét, ez azonban nem kisebbíti azt a szerepet, amelyet Chorezm mint a makedónellenes mozgalom központja játszott. Chorezm e mozgalom központja marad még ezután is jó sokáig.

Érdemes külön foglalkoznunk azzal, hogyan alakult Belső-Ázsia politikai és ethnikai földrajza a III. század közepének eseményei után. E földrajz nem kis szerepet játszott abban, hogy a görög-makedón hódítók baktriai állama, a belsőázsiai törzsek mozgalma következtében, (körülbelül i. e. 140-ben) megsemmisült.¹¹⁾

A kínai források szerint a görög-baktriai királyságot megsemmisítő barbárok »nagy jüe-csi« néven tűnnek fel. Ezt a nevet, amely a Han-korban gvet-szi-nek, vagy goat-szi-nek hangzott, Rémusat, Klaproth és Grigorjev már régen és joggal a masszageták, a görög auktorok »nagy getáinak« nevével azonosították. A későbbi szerzők különféle föltevései e vitathatatlan azonosítást nem tudták megengedni.

A görög-latin forrásokban a görög Baktriát meghódító barbárok nem közös néven szerepelnek, hanem egyes törzsi neveken mint *asziok*, *paszianok* (apasziakák), *tochárok* és *szakaraulok* (szakaraukák), vagyis a kínai szerzők »nagy jüe-csi«-jei nem mások, mint a masszageta törzsszövetség általunk már ismert főtörzsei, Chorezm szomszédai és szövetségesei.

A Kuvan-darja medencéjében 1946-ban végzett kutatások részben fellebbentik azt a fátylat, amely ezeknek az irodalmi forrásokból csak névleg ismert törzseknek a multját fedte. Itt igen érdekes kora-középkori rom-komplexumot vizsgáltunk meg, melyet most Dzsety-Aszar néven ismerünk. (Dzsety-Aszar = »Hét emlék« — valójában ennél jóval több).

Ottani munkálataink naplójából egy részt szeretnék idézni.

»Október 10-én, helyi idő szerint délelőtt 10 óra 30 perckor, derült időben repülőgépeink felszálltak Dzsán-kala mellől és észak-

¹¹⁾ Lásd még: a »Drevnij Chorezm« I. függelékét és a kérdés ott idézett forrásait és irodalmát.

keleti irányba repültek. 10 óra 48 perckor átszeltük a régi medret, amelynek főiránya északról dél felé vezetett. A mederben helyenként esőtőcsák csillogtak. A medertől hegyes szögben dél-délnyugati irányba néhány régi csatorna ágazik el. 10 óra 50 perckor helyenként feltűnnek alattunk a régi karakalpaki öntözés futóhomokborította földjei. Mindenütt az öntöző hálózat nyomai, a mezők körvonalai, a hajdan ott elterült jurtok (nomád sátrak) köralakú nyomai s agyagból készült kerítések látszanak, melyek az egyes, furcsa, szabálytalan alaprajzú udvarokat szegélyezték. Amott kisebb agyagépítmények romjai, »mazárok« számos csoportja. 10 óra 58 perckor átszeltük a Kuvandarja déli forrásának régi medrét, mely körül az öntözésnek és településnek különösen sok nyoma látszik. 11 óra 5 perckor újabb »mazár« csoportot hagyunk magunk mögött. Alattunk a homok és szakszaul borította sáv mögött Dzsety-aszar lapályos síksága terült el. Mélyrepülésben szállunk tovább. A láthatáron élesen kirajzolódnak néhány nagy, rom körvonalai, amelyek teljesen elűnnek az eddig vizsgált romoktól. 11 óra 10 perckor elhaladunk az első emlék fölött (Dzsety-aszar 1.) Körül irunk le. Alattunk hatalmas épület szétmósódott dombja, körülötte szabálytalan körvonalú udvarnak a síkság fölött terraszszerűen kimagasló térsége. Néhány széles kört irunk le, hogy a környező emlékek között tájékozódjunk, s azután 11 óra 33 perckor leszállunk Dzsety-aszar 1. mellett.

Már első terepszemlénk is igazolta azt az eredeti feltevésünket, hogy Dzsety-aszar romjai az ókorból valók. A romokon és körülöttük számtalan kerámia-töredék hever, melyek felülete fekete és vörös, engob-bal festett, fénytelen. Voltak közöttük olyan alakúak is, amelyek Chorezmben már előfordultak. Egészében véve azonban a kerámiai leletek külső formája rendkívül sajátos volt. Ezért feltehetjük, hogy olyan kultúra termékei, amely egyidős és rokon ugyan az ókori chorezmi kultúrával, de mégis önálló.

Ezt a benyomásunkat az építészet terén tett megfigyeléseink is igazolták: Dzsety-aszar 1. központi épülete nagy, »antik«, nyers-téglaából épült. Méretei azonban eltértek a chorezmitől. A négyzetes chorezmi téglá helyett ez a téglafajta téglalap-alakú volt s mérete $38 \times 28 \times 9$ cm és $43 \times 30 \times 10$ cm között ingadozott. A domb tetejéről észak, északkelet és kelet felé Dzsety-aszar élettelen, agyagos síksága tárult elénk. A síkságon széles területen szanaszét heverő romok hatalmas körvonalai látszóttak. Útunk irányát a látott emlékek felé vettük. Célunk az volt, hogy később majd pontosan meghatározzuk ezek vonulatát. 12 óra 56 perckor északfelé repültünk és miután elhaladtunk Dzsety-aszar 2. romjai felett, melyek

külsőleg az előbbi emlékekkel azonos típusúaknak látszottak, 13 óra 18 perckor leszálltunk a hatalmas Dzsety-aszar 3. (Altyn-aszar) telep közelében, amely a környéken megvizsgált összes emlékek közül a legnagyobb és legbonyolultabb. 15 óra 45 perckor tovább haladtunk és Dzsety-aszar 4. (Rabenszaj) romjai fölé szálltunk el, a Kuvan-darja északi forrásának déli partjánál. Innét leszállás nélkül továbbhaladtunk és megállapított tervünk szerint Dzsuszaly felé repültünk. Itt 16 óra 45 perckor földre szálltunk. Ezzel első szemlénket a dzsetyaszari komplexumon befejeztük.

Október 11-én és 12-én a Kazalinszktól délre fekvő vidék romjai fölé repültünk el, ahol az Aral-tó keleti részén fekvő küntörök »mocsári gorogyicsék« sajátságos, újszerű kultúráját fedeztük fel (lásd alább, VIII. fejezet 2.).

Október 12-én 13 óra 57 perckor, Dzsuszalyba visszatérve, újból elszálltunk Dzsety-aszar fölé és északkelet felől érintettük Dzsety-aszar 5. romjait. Miután elrepültünk a környező 6, 7, 8, 9 és 10 számmal jelzett romok felett, északnyugat felé fordultunk és elhaladtunk a 11, 12 és 13 számú romok középső csoportja fölé, melyek között 16 óra 25 perckor leszálltunk.

A két repülőgép személyzete itt »haditanácsra« gyűlt össze. Az eredetileg megállapított terv szerint bázisunkra legkésőbb október 13-án kellett volna visszatérnünk. Közben azonban kiderült, hogy az emlékek feltárt csoportján még legkevesebb két napig kellene dolgoznunk és egész sor leszállásra lenne szükség, hogy az emlékeket a helyszínen gondosan megvizsgáljuk, ásatásokat végezzünk és helyrajzilag lokalizáljuk őket. Élelmiszerkészleteink fogytán voltak, különben sem lehetett az expedíciónak bázisunkon maradt tagjait hollétünk felől bizonytalanságban tartanunk. Ezért 17 óra 10 perckor Dzsán-kalába repültünk és 17 óra 45 perckor »repülőterünkön« minden különösebb baj nélkül leszálltunk. Gépkocsivezetőink, mechanikusaink és kalauzaink, akik már nyugtalankodni kezdtek, örömmel fogadtak bennünket.

Október 13-án 12 óra 40 perckor újból Dzsety-aszar fölé repültünk, ahol két nap alatt berepültük a még meg nem vizsgált, vagy csak részben vizsgált emlékeket és földreszállva vizsgálat alá vettük Dzsety-aszar 11, 12, 10 és 9-et (az éjszakát is itt töltöttük), valamint Dzsety-aszar 8, 7, és 4-et. Az utóbbinál leszálltunk (október 14-én 14 óra 52 perctől 15 óra 50 percig), majd a vízválasztó északnyugati határáig repültünk. Célunk az volt, hogy megállapítsuk, meddig terjednek a régi kultúra határai. A dzsetyaszari agyagtáblákat nyugat felől övező homokbuckákon, a régi meder itt folytatódó egyik mellékágánál, még egy hasonló típusú romcsoportot fedeztünk fel (Dzsety-aszar 16. és 17.). Üzem-

anyagunk fogytán volt, ezért felderítő utunkat nem folytathattuk tovább. Pedig lehetséges volt, hogy a homokbuckák között távolabbra, nyugat felé, a dzsety-aszari kor még fel nem tárt emlékeire bukkantunk volna. 16 óra 21 perckor visszafordultunk és miután újból elhaladtunk Dzsety-aszar 1. fölött, 17 óra 12 perckor bázisonkon leszálltunk. Ezzel befejeztük Dzsety-aszari felderítő munkálatainkat. Összesen 17 emléket vizsgáltunk meg. Ezekről légi felvételt is készítettünk. Közülük tizet a helyszínen leszállva is megvizsgáltunk és felmértünk. Gazdag és változatos kerámiai anyagot gyűjtöttünk és nagyszámú felvételt készítettünk.*

A dzsety-aszari választóvonal lapályos, majdnem növényzet nélküli, agyagos síkság, amely észak felé a dzsuszaly-i sztyeppébe megy át. Nyugat felé a síkság hatalmas homoktáblákon folytatódik, melyek a Kuvan-darja régi fő-(déli) medrét, valamint távolabb északfelé pedig a Kuvan-darja északi folyását övezik.

Dél felé szintén homokbuckák kezdődnek, melyek agyagos talajon fekszenek. A talaj itt a késői középkori karakalpak öntözőberendezések és települések számtalan nyomát őrizte meg, melyek a Zsany-darja és Kuvan-darja középső folyásánál különösen nagy számban fedezhetők fel. A dzsety-aszari választóvonal közvetlen környékén a karakalpak öntözésnek semmi nyoma nincsen.

A dzsety-aszari síkságot keleten és északon a Kuvan-darja északi forrásának régi medre szeli át. Ebből a régi mellékágak és csatornák nagyszámú kisebb medre ágazik szét, melyek azután még kisebb ágakra oszlanak. A főmeder, vagy e meder említett clágazásainak mentén fekszenek az összes, általunk regisztrált emlékek, melyek rendszerint a meder vagy a mellékcatornák partjainak közvetlen közelében fekszenek; *ezekből ágaztak szét a régi öntöző hálózat csatornái — a kisebb elosztó és öntöző csatornák*, melyek nyomai az emlékek legnagyobb részének környékén a levegőből is jól láthatók. *Nagy főcsatornák nincsenek. Ezek szerepét nyilvánvalóan a természetes medrek és elágazások töltik be.* Minden emlék mellett volt egy vagy több önálló csatorna is. Ezeket közvetlenül egyik, vagy másik mederből vezették oda.

Ez az egész terület a várak virágkorában kétségtelenül a régi belső deltavidékhez tartozott és nedves, mocsaras vidék volt, melyet számtalan bővizű mellékcatorna szelt át. A dzsety-aszariak földműves gazdálkodása ezeken alapult. Az emlékek egymástól jelentős távolságban, szétszórtnak fekszenek. Két fő csoportba foglalhatók, melyekhez még egész sor, különálló emléket kell sorolnunk (lásd a 8. térképet).

Jellemző sajátágaik alapján az emlékeket három fő típusba sorolhatjuk. Az első, leggyakoribb típus a megerősített tanya,

melyhez belül nagy, szintén megerősített, számos, boltozatos helyiségből álló épület tartozik. Néhol jól látszik, hogy ezek a helyiségek két, sőt három emeletesek voltak. A második típus a nagy

30. ábra. A dzsety-aszari kultúra emlékeinek táblázata.

erődök típusa, melyeket jól kiépített erődítmény-rendszer övez (bástyák, megerősített kapuk). Ezeknél falakon belüli építményeknek nyoma sincs.

Végül a harmadik típust csak egy emlék képviseli, mely az egész emlék-komplexumban a legjelentősebb. (Dzsety-aszar 3.

31. ábra. *Dzsety-aszar 1.* (légifelvétel).

vagy Altin-aszar) Ez nagy erőd. szintén jól kiépített erődítmény-rendszerrel. Belsejében nagy laképületek számtalan különféle maradványára bukkantunk.

Az első csoport jellegzetes altípusának tekintjük a fentebb már részben leírt Dzsety-aszar 1-et (31. ábra). Ez nagy, szabálytalan körvonalú, kimagasló épület, mely most a környező síkság felett 8 m magasságban terül el. Az épület mérete 45×30 méter, fekvése pedig olyan, hogy sarkai a négy világtáj irányát követik. A domb szétmosott felületén eléggé bizonytalanul a belső alaprajz: egész sor hosszú szoba alaprajzának nyomai látszanak. Jobban kivehetők az épület belső falának nyomai. Ez a fal számokkal (szalmával kevert vályog — ford.) erősen kevert, hatalmas méretű téglából épült, melynek mérete eléggé ingadozó. ($38 \times 28 \times 9$, $40 \times 30 \times 9$, $40 \times 30 \times 10$ cm). A téglák alsó részén megmaradtak a fal felületéhez függőlegesen hozzáillesztett nádréteg nyomai. Ez valószínűleg arra vall, hogy a *téglát nyers állapotban rakták a falba*, továbbá, hogy igen elterjedt volt a *nádrétegek* alkalmazása. Ezek ugyanis az épületeket megvédték a nedvesség és a salétrom (só) alulról való behatolása ellen. Ezt az építési módszert az ókori

Chorezmben még nem ismerték. Nyomait első ízben a XII—XIII. századi chorezmi emlékeken fedeztük fel. (A Dzsanpyk-kalai kastélyon.)¹²⁾ Ez a módszer a mostani helyi chorezmi építészetben egészen általános.

Kivülről az épületet majdnem kerek, udvari térség veszi körül, melyen a ház egy kissé excentrikusan északnyugat felé fordulva fekszik. A tér a környező síkságnál kb. másfél méterrel magasabban terül el. Szélén igen elmosódottan, sánccal körülvett külső fal nyomai látszanak.

Az első típus második altípusa a megerősített közösségi tanya-ház, mely négyzetes, koncentrikus alaprajzú. Az épületnek rendszerint négyzetes, néha pedig téglalapalakú körvonalai vannak. Ezenfelül gyakran van egy szintén négyzetes alaprajzú, kiemelkedő belső része, azért az egész tömb lépcsőzetes, piramis-szerű alakot ölt.

Ilyenek Dzsety-aszar 2., 5. és 6. tanyái, a nagy 7. számú tanya (32. ábra.), melyen sajátos, szabályos négyzetes alaprajzú lépcsőzetes épület fekszik, továbbá a 13., 15., 16. számú telepek. Való-

32. ábra. Dzsety-aszar 7. (légitelvélet).

színű, hogy ez az alaprajz valamivel későbbi, mint az első altípus alaprajza.

A második típust (mely nagy erődből áll, belső építmények nélkül) Dzsety-aszar 4. (Rabenszaj, 33. ábra) és 8. hatalmas telepei képviselik.

¹²⁾ »Drevnyij Chorezm«, 160. lap.

A harmadik típust, mint már jeleztük, Dzsety-aszar 3. nagy telepe képviseli. (30. ábra). Ez a telep, szabálytalan trapezoid-alaprajzú s északfelé összeszűkül. Mérete északról dél felé 350 m. A déli fal hossza kb. 300, az északié 150 méter. A külső falak, melyek fundamentuma mintegy 1,5—2 méter vastagságú, kb. 3,5 méter magasságban maradtak meg; 1,25 méter magasságú »pachszar«-rétegekből állanak, s nagy nyerstégларakásokból készültek. A téglák a fentjelzett méretűek és formájúak, szemennel vannak keverve. A falakon, egymástól 2,5 méternyi távolságban, szűk, téglalap-alakú, 60×20 centiméter méretű lőrészek láthatók. A falak mentén, egymástól különböző távolságban, közepes nagyságú, vaskos tornyok emelkednek ki. Ezek »pachszából« készültek, téglarakásokkal: 8 cm nyerstégларéteg, föléje 15 cm pachsza, azután ismét téglák és így tovább. A tornyok kb. 2 méter magasra nyúltak.

Az erőd északnyugati sarkában kerek, 40 méter átmérőjű építmény található, melyet pachszából készült fal vesz körül. A fal fundamentumának vastagsága kb. 2,5, magassága pedig 4,5 méter.

Az erőd északnyugati sarkának közelében, közvetlenül a várfalhoz épített megerősített ház terül el, mely olyan típusú és méretű, mint a dzsety-aszari házak általában. Kelet felől udvar csatlakozik hozzá. E lakótömb mérete kb. 30×30 méter, magassága

33. ábra. Dzsety-aszar 4. (légifelvétel).

8 méter. A vízmosta lejtőkön lakóházak falai és padlói meredeznek. Ezek a házak legalább kétemeletesek lehettek. Helyükön gazdag kerámialeletet találtunk. A szabálytalan alaprajzú udvart, mely kb. 60×60 méter, a külső falhoz hasonló típusú tornyosfal veszi körül. Az udvar szintje 1,5—2 méter magasságban terül el a környező síkság fölött.

A déli fal közepénél hatalmas épülettömb húzódik végig. Ennek alapterülete kb. 100×80 méter, magassága pedig több mint 12 méter. Ez a legnagyobb ilyenmű épület az összes emlékek között.

Dzsuty-aszar kerámiáját mindenekelőtt két nagy csoportra oszthatjuk. Az első, nagyobb csoportot különböző formájú edények alkotják, melyek fazekas korong nélkül készültek. Ezek törése és felülete többnyire különböző árnyalatú, szürkés színű. (A fazekak, korsók és pithoszok külső felülete, az üstalakú edényeknek mindkét felülete szürkés színű.) Felületüket fekete vagy feketés-barna engobe borítja és fényezve vannak. Az ehhez a csoporthoz tartozó valamennyi edénynek más és más formája van és egyáltalában nem hasonlítanak a chorezmi edényekre. Az edények jelentős részén fényezett fekete alapra rajzolt és gyakran fehér pasztával berakott, szögletes szalagdíszítés látható (lásd 34. ábra 10—29. rajz). A második csoportba sokkal vastagabb, törésüknél rózsaszínű, sárga-rózsaszínű vagy téglaszínű edénytöredékek tartoznak. Ezek felülete fekete, csokoládé-barna, vöröses-barna vagy vörös, ritkábban pedig zöldes fehér engobe-bal van festve. Nagy részüket szintén korong nélkül készítették, egy részük azonban már a korongon való kidolgozás nyomait mutatja. Ugyanebbe a csoportba tartozik még néhány világos zöld színű edénytöredék is, melyeket engobe-bal nem vontak be és vöröses-barna színűre festettek. A második csoporthoz tartozó edények között már akadnak olyan formájúak is, melyek a chorezmi antik edényekre emlékeztetnek. Azonban ezek legnagyobb része is túlnyomóan sajátos, eredeti formájú. A feketés-szürke és vörös edények javarészt egy típusúak, de bizonyos formai és díszítésbeli sajátosságai mindegyik típusnak vannak. Így például a rárajzolt, szögletes szalagdíszítés csak a feketés-szürke edényeken található.

Bár a két csoporthoz tartozó edények mindig együtt fordulnak elő és kétségtelen, hogy sokáig együtt használhatták őket, ennek ellenére is az első csoportot egészben véve archaikusabbnak és régiebbnek kell tartanunk. Erre mutat a fazekaskorong és Chorezmmel közös edényformák hiánya, a rárajzolt és a berakásos díszítés.

Ezzel az utóbbi csoporttal (34. ábra, 10—29. rajz) érdemes külön is foglalkoznunk.

Igen szembetűnőek itt azok a jelentős vonások, amelyek ennek a kerámiának a Poltava vidékén lévő Belszk gorogyiscse archaikus kerámiájával és Ukrajna más vidékeinek hasonló »preszkíta«, vagy »koraiszkíta« emlékeivel való hasonlóságára mutatnak, melyek kelet felé egészen Harkov vidékéig és Izjum vidékéig találhatók.

A. A. Potapov felhívta a figyelmet arra az egyezésre, amely a fehér pasztával berakott, fekete alapszínű, ukrainai szögletes szalagdíszes kerámia és a Duna-medence klasszikus hallstatti emlékeinek kerámiája között mutatkozik. V. A. Gorodcov pedig arra a felfogásra hajlott, hogy a kerámián a kaukázusi népi kerámiaművészet régi, még az i. e. II. évezredre visszanyúló hagyományainak hatása tükröződik.¹³⁾

Ha eltekintünk attól, hogy a belszki kerámia a dzsety-aszarihoz mérve valamivel durvább kivitelű, akkor a dzsety-aszari, ukrainai és hallstatti lelőhelyek edényeknek alakja, kidolgozása, valamint technikai sajátosságai és díszítési rendszere, a nagy távolság ellenére is rendkívül meglepő technikai és stílusbeli hasonlóságot mutatnak.¹⁴⁾ A dzsety-aszari kerámiának az ukrainai preszkíta kerámiával és a dunai hallstatti kerámiával való kapcsolata rendkívül figyelemreméltó. Erre a kapcsolatra még vissza kell térnünk.

Végeredményben, ha mindjárt csak megközelítőleg is, kijelölhetjük a tanulmányozott komplexum kronológiai kereteit. Minden sajátossága ellenére is, a komplexum nem más, mint elsősorban Chorezm, továbbá Belső-Ázsia egyéb vidékein talált ókori emlékeink egyik változata.

Mivel az Afrígida-kor elejéről való formák (amelyekkel a kazalinszki hun-török telepeken gyakran találkozunk), itt teljesen hiányzanak, ezeknek az emlékeknek felső kronológiai határát az i. u. első évezred közepét megelőző korra tehetjük. De a Chorezmre jellemző késői antik formák is oly jelentéktelen százalékban fordulnak elő, hogy az akkori időkből való emlékek nem sokkal élhették túl időszámításunk kezdetét. A néhány cserépedényen fellelhető festés alapján feltehetjük, hogy a chorezmi típusú vörös

¹³⁾ V. A. Gorodcov, Trudi XIV. ASz (A XIV. archeológiai kongresszus munkálatai), 1911, III. kötet, 154. lap; A. Potapov, Inkrustierte Keramik von Belsk, ESA IV, 1929, 162—168; I. I. Ljapuskín, Archeologiceszkije pamjatnyiki epohi zseleza v baszszejnye r. Vorszkli. (= Vaskori régészeti emlékek a Vorszkla folyó medencéjében), KSzIIMK, XVII., 1947, 127. lap

¹⁴⁾ V. ö. pl. a Potapov cikkének 12. ábráján látható edény díszítésének rendszerét a 34. ábránk 14. rajzán látható hasonló kompozícióval. V. ö. még Potapov 4., 5., 9. ábráját 34. ábránk 28. rajzával, Potapov, 24., 29., 23., 25., 26.; Ljapuskín 53., 13., 54., 13. és nálunk 34., 22—24. stb.

lakkozású és engobe-bal készített fehér edények az i. e. első századokban terjedtek el. Valószínű, hogy ebből az időből származik kerámiánk anyagának javarésze is. E kerámiai anyag archeológiai tekintetben általában jóval archaikusabb, mint a chorezmi, i. e. IV századi emlékek kerámiája. Ennek folytán, valamint a pre-

● 34. ábra. A dzsety-aszari kultúra emlékeinek táblázata.

szkíta és hallstatti asszociáció révén ügylátszik, hogy ez az anyag régebbi. Lehetséges azonban az is, hogy e kerámia archaikus jellegét ennek az egész kultúrának provincializmusa és periferiális jellege magyarázza. Ez a kultúra ugyanis a chorezmi vezető kézműipari központok hatását csak jelentéktelen mértékben érezte és a régi hagyományokat sokáig megőrizte.

Azt hiszem, hogy egyelőre még igen óvatos becslés szerint, emlékeinket az i. e. első évezred második felére datálhatjuk. E határtól kisebb eltérések lehetségesek egyik vagy másik irányba.

Korábbi időpont mellett nemcsak a kerámia szól, hanem a települések egész külseje is. E települések nagy, közösségi, megerősített várszerű házakból állanak, melyek párhuzamául tekinthetők bizonyos fokig az olyan emlékek, mint a Zamachsar közelében fekvő Künerli-kala és a Kavát-kala közelében fekvő Ak-tepe.¹⁵⁾

A dzsety-aszari házak és tanyák azonban sokkal nagyobb méretűek és igen szabálytalan alaprajzúak. Ez valószínűleg arra vall, hogy a nemzetségi erődtímenyek természetes úton egyre nagyobb méretűvé fejlődtek. A korábbi dátum mellett szól az öntözés archaikus jellege is. Ekkor még nem voltak főcsatornák és az öntözés természetes mellécsatornák révén bonyolódott le. Ezek azonban, mint tudjuk, a vízellátást egyáltalában nem tudták biztosítani.

Mint az egyes tanyák, ugyanúgy a dzsety-aszariak »városai« is a társadalmi élet rendkívül archaikus képét mutatják. A 4. és 8. telep, amelyeken az építészetnek semmiféle nyoma nincsen, s hol csak elenyészően kisszámú földalatti leletre bukkantak, csupán menedékül szolgáló telepnek tekinthetők. Az első telep környékén elterülő elég sűrű öntözőhálózat és a telepnek a megerősített nemzetségi házakhoz képest elszigetelt fekvése arra enged következtetni, hogy a távoli megerősített tanyák lakossága, könnyű, ideiglenes lakásokban, itt, birtokai közelében töltötte el az év egy részét. A földművelésnek, mivel nem volt főcsatorna-hálózat és a Kuvan-darja mellékágainak vízállása igen ingadozó volt, szükségképpen »félnomád« jellegűnek kellett lennie. Ehhez pedig, a nagy, megerősített lakótelepek mellett, melyek a téli hideg ellen nyújtottak védelmet és szükség esetén háborús védekezésre is szolgáltak, könnyebb, hordozható lakósátrakra, valószínűleg »salas« (= lombsátor), esetleg »jurt«-típusú sátrakra volt szükség.

Altyn-aszar (Dzsety-aszar 3.) — az egész régi dzsety-aszari települési övezet központja — szintén különös »város«. Lényegében ez a telep az osztályozásunk szerinti első altípushoz sorolható

¹⁵⁾ »Drevnyij Chorezm« 101. lap.

két tanyából áll. Ezek közül a kisebbik, amely méreteiben Dzsety-aszar 1-nek felel meg, a nagyobbik telep külső fala mellé van építve. A nagyobbik telep kb. egyméretű a hatalmas Dzsety-aszar 7. teleppel. Az erőd északnyugati sarkában fekvő igen furcsa kerek építmény és a lakótömb főrésze közelében, tőle északkeletre fekvő trapezoidalakú épület valószínűleg középület, vagy esetleg kultikus jellegű épület lehetett. Reméljük, hogy az ásatások révén mód nyílik ezek rendeltetésének felderítésére. Mindenesetre ezek az épületek nem lakóházak, sem pedig védelmi építmények.

Dzsety-aszar 7., 4., 8. és 3. védelmi építményeit, egyelőre még fenntartással ugyan, a dzsety-aszari komplexum fennállásának késői szakaszára tenném. Emellett szól többek között a tornyok jellege és elhelyezése is. A különálló, szögletes tornyok, mint tudjuk, Chorezmben elég későn jelennek meg. Sokkal régiebbnek tartom a Dzsety-aszar 1., 9. és 11. típusú emlékeket. Valószínűleg régebbiek Dzsety-aszar 3. »városának« fő építményei is. E telep védelmi rendszerét fennállásának későbbi korában valószínűleg modernizálták. Ha ez így van, akkor kijelölhetjük a település típusváltozatának bizonyos általános tendenciáját a dzsety-aszari kultúra félezeréves történelme folyamán: 1. A fő települési központok a Kuvan-darja partja mentén terülnek el. Ez valószínűleg azzal áll összefüggésben, hogy a lakosság a vízellátás zavartalanságát igyekezett biztosítani. 2. Menedéket nyújtó telepek építése, ami egyben az ideiglenes lakóházak jelentőségének növekedéséről tanúskodik. 3. Tökéletesebb erődítési rendszer építése, minden valószínűség szerint chorezmi és *transzoxániai* minták alapján.

Rendkívül fontos volna kiderítenünk, hogy milyen népek emlékei ezek. Ha ezt tudnánk, akkor adatainkat megkísérélhetnénk kapcsolatba hozni az írott történelmi források anyagával.

Ptolemaiosz (IV. 12., VI. 14.), Plinius (III. 42.), Polybiosz (X., 48.) azon szövegeit elemezve, melyek az Oxusz és az Iaxartész között lakó népeket sorolják fel, arra következtethetünk, hogy a Kuvan-darja medencéje a *tochárok* települési helye volt, kiket Ptolemaiosz az »Iaxartész északi szakasza« mellé lokalizált. Ezenkívül itt laktak még a paszikok, (az Aral-tó mellékén lakó apasziakák) továbbá a jatiok (a Szir-darja középső folyásának jobbpartján és a keletebbre fekvő vidékeken lakó asziok, aszianok, *vuszunok*).

Mint tudjuk, a tochárok az utóbbi évtizedek folyamán, az addig ismeretlen nyelven írott koraközépkori buddhista dokumentumoknak Kelet-Turkesztánban történt felfedezésével kapcsolatosan, széleskörű tudományos vita tárgyai lettek. Ezt a

nyelvet, melynek ethnikai hovatartozandóságáról maguk az írásos emlékek nem szólnak, egész sereg tudós az ujjur nyelvű szövegekben gyakran említett »tochri«, vagyis tochar nyelvvel hozta kapcsolatba (másképpen »I. nyelv«, vagy »kucsai-karasari nyelv«).

E nyelv iránti érdeklődést fokozta az a körülmény is, hogy fonetikai sajátosságai alapján a nyugati indoeurópai nyelvekkel (kelta, germán, itáliai nyelvekkel és a göröggel) való kapcsolat nyomait mutatja. Tehát azokkal a nyelvekkel mutat rokonságot, amelyeket a »kentum csoportba« szoktak sorolni. Ez az elnevezés konvencionális terminus, és egy kiejtésbeli sajátosságot jelöl. A keleti indoeurópai nyelvekben, a baltiszlávban, indoírániban és az örményben ugyanis a »száz« jelentőségű régi indoeurópai szóban szereplő »k« helyett »sz« található. Ennek alapján az említett nyelveket az avesztai »szatem« (= száz) szó alapján szatem-nyelveknek nevezték el; v. ö. tochar: kandh = száz, okadh = nyolc, yakwe = ló stb).

Az utóbbi időkben egész sereg tudós (köztük szovjet kutatók is, mint I. Umnyakov¹⁶⁾ és A. Bernstam¹⁷⁾ hajlik afele, hogy tagadja a »tochar nyelv« és a tocharok történelmi népe közti kapcsolatokat. (E tochar nép részt vett Baktria jüe-csi-masszageta meghódításában.) E helyett a tochar nyelvet inkább a keletturkesztáni írásos emlékek nyelveinek típusához tartozó valamelyik iráni nyelvben keresik.

Nem hiszem, hogy e kutatók érvelése helytálló lenne. Linguist, majd Bernstam kísérlete, akik az ujjur írásos emlékek »tochri nyelvében« a szogd nyelvet vélik felfedezni, nem meggyőző. A törökök jól ismerték a szogdok igazi nevét. Valószínű, hogy az első megállapítás lényegében helytálló: »a tochri nyelv« a tocharok; a Kuvan-darja medencéjében lakó masszageta törzs nyelve. Ez a törzs résztvett Baktria meghódításában. Később pedig ennek folytán, a baktriai gyarmatosítással és a buddhista propagandával együtt ez a nyelv eljutott Kelet-Turkesztán városaiiba is.

Ennélfogva teljesen alaptalan e nyelvnek a »nyugati indoeurópai nyelvek« közé való sorolása és helytelen valami kelta nyelvet látnunk benne. Az ősi indoeurópai »k« megőrzése, amely a tochart nemcsak a nyugat »kentum nyelveivel«, hanem a legrégibb paleo-indoeurópai hettita nyelvvel is rokonságba hozza, egyszerűen archaikus fonetikai sajátosság és az indoeurópai nyelvű népek települési helyének különféle periferiális részein, egymástól függetlenül is fennmaradt, ugyanakkor, amikor a központi terü-

¹⁶⁾ VDI, 1940., 3—4. sz.

¹⁷⁾ SzE, 1947., 3. sz.

leteken végbement az indoeurópai fonetika fejlődési tendenciáira törvényszerűen jellemző *k—sz* változás.

Történelmileg sokkal fontosabbak azok a már régen észrevett kapcsolatok, amelyek a tochár és a *hettita*, továbbá a tochár és a *thrák-frig* nyelvek között mutatkoznak. Pokorny, az ismert hettológus, 1923-ban kereken kimondja, hogy a »tochárokot thrák-frig kimmeriéknek kell tekintenünk«¹⁸⁾ Benveniste francia nyelvész pedig (1936) arra a következtetésre jut, hogy a tochár nyelv azon történelem előtti nyelvcsoporthoz tartozik, melyhez valószínűleg a *hettita* is tartozik, s amely egyfelől a balti és szlávhoz, másfelől pedig a göröghöz, örményhez és thrák-frighez áll közel.¹⁹⁾ Hasonló módon határozza meg a tochárnak az indoeurópai nyelvek között elfoglalt helyét A. Meillet is,²⁰⁾ aki ezt írja: »Aligha tévedünk, ha a tochár helyét egyfelől az italo-kelta, másfelől pedig a szláv és örmény nyelv között jelöljük ki.«

Mindezek a kapcsolatok vitathatatlanul a nyelvészetileg csak kevésbé ismert illir-thrák-frig nyelvcsoporthoz vezetnek bennünket. E nyelvcsoporthoz nyelvészeti és történelmi kapcsolatainak irányai teljesen összhangban állnak a tochárnak azzal a lokalizálásával, melyet az idézett szerzőknél találunk. Egyébként az illir nyelvekben (mint a *hettitában* is), megfigyelhető az archaikus »k« megőrzése,²¹⁾ amely oly sokáig tévedésbe ejtette a tochár nyelv kutatóit. A thrák-frig nyelvekben azonban e fonéma sorsa még nem eléggé ismeretes (v. ö. a föld istennője thrák-frig nevének kiejtésében mutatkozó eltérést: Szemelé-Kybelé.) Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a tochárbán, mind a szókinésben, mind pedig különösen a flexió terén kétségtelen indoeurópai kor előtti vonások mutatkoznak, amelyek a kaukázusi és kisázsiai jafetita nyelvek világába vezetnek bennünket. Így pl. a tochár nyelv főnévragozási paradigmája meglepő hasonlóságot mutat a *hettita-urarto-kartveli* nyelvek deklinációs rendszerével (v. ö. toch. -aš -ašāl comitativus suffixum és a vele analóg *hettita* -šil, toch. -is genitivus suffixum, ami a grúzban -is, megr., csan., urart. -is, toch. -ac, -as, dativus és ablativus suffixum: urart. dativus -aš, aš-te ablativus stb.) Ezek az egyezések az illir-thrák-frig nyelvek és ezek mai európai maradványa, az albán, (valamint az örmény) átmeneti, jafetita-indoeurópai jellegzetességeivel hoz-

¹⁸⁾ Pokorny. Die Stellung des Tocharischen . . . BFIOOW, III., 1923.

¹⁹⁾ Benveniste. Tokharien et Indo-Européen. Festschrift für H. Hirt, II. 237. l.

²⁰⁾ Indogerm. Jahrbuch I., 1913. (Strassburg, 1914), 17. lap.

²¹⁾ E. Philippon. Les peuples primitifs de l'Europe méridionale. Paris, 1925.

hatók kapcsolatba, melyekre N. J. Marr és N. Sz. Gyerzsavin mutatott rá.²²⁾

Ezzel kapcsolatban nem szabad elfelejtenünk, hogy a dél-orosz régészet legkiválóbb ismerője, V. A. Gorodcov a belszki és a vele analóg ukrainai gorogyiscsék fekete berakott kerámiáját, melyet fentebb vizsgálva megállapítottuk, hogy a kerámia igen közel esik a szir-darjai tochárok emlékéit őrző dzseti-aszari telep legrégibb rétegének kerámiájához, — a *kimmeriek* kultúrája emlékének tartotta.²³⁾ Mint láttuk, Pokorny a kimmeriekkel joggal hozza kapcsolatba a tochárokat. A kimmeriek illir-thrák-frig kapcsolatait pedig aligha vonhatná kétségbe valaki.

Az előző fejezetben már láttuk azoknak a kultúrkapcsolatoknak sokféle, szerteágazó vonalait, melyek a chorezmi masszageta világból egyfelől a hettita, másfelől a thrák-frig, ezen keresztül pedig a szláv népek világába vezetnek bennünket. Valószínű, hogy a régi dacha utódában, a tochár nyelvben kell látnunk az illir-thrák-kimmer *nyelvcsoporthoz* keleti, masszageta ágának egyetlen olyan képviselőjét, amely (igaz, hogy már idegen területen) egészen az V—X. századig fennmaradt. (Ehhez a nyelvcsoporthoz tartozott valószínűleg a legrégibb chorezmi nyelv is.) A masszageta nyelvek legnagyobb része minden valószínűség szerint, már az i. e. V. században a masszageták régi keleti szomszédainak, a szaka-szkíta népek nyelvének erős hatása alá került.

4.

Térjünk vissza azonban azoknak a politikai eseményeknek vizsgálatára, amelyek a görög-baktriai áliam bukásával kapcsolatosak.

Ezúttal általános vonásaikban vázoljuk ezeknek az eseményeknek az előzményeit és lefolyását.²⁴⁾

A görög-makedón hódítás után, az i. e. IV. és III. század mezsgyéjén feltűnnek annak a széles területen kibontakozó folyamatnak jelei, amely a chorezmi masszageta konföderáció politikai expanziójával kapcsolatosan nemcsak nyugat felé terjedt ki, amiről már fentebb szoltunk, hanem kelet felé, Kelet-Turkesztánba is, egészen Mongólia határáig. Mindenesetre az i. e. III. század

²²⁾ N. J. Marr. K voproszu ob jafetyigyizmah v albanszkom. (= Az albán jafetita elemeinek kérdéséhez), JaSz, 1. 1922. 57. l. skk.; N. Sz. Gyerzsavin. Isztorija Bolgarii (= Bulgária története), 1. 1945, 71—88. lap., valamint cikkei: JaL 1, 1926, 171. skk. SzE III., 1940. skk.

²³⁾ V. A. Gorodcov. K voproszi o kimmerijszkoj kulture (= A kimmer kultúra kérdéséhez), TSzAII, Moszkva, 1928., 59. lap.; u. a. Bitovaja archeologija (= A mindennapi élet a régészet tükrében), Moszkva, 1910., 344. lap.

²⁴⁾ Az indokolást lásd: Drevnyij Chorezm I. függelék.

második felében a »nagy jüe-csik«, a masszageták az itt lakó bűn törzsek szomszédai. A masszageták e törzseket befolyásuk alá igyekeznek vonni. Erről nemcsak a masszageták nevének messze keleten való feltűnése tanuskodik, hanem egész sor archeológiai adat is.

Az i. e. III. század végén, mint B. Laufer kutatásai kimutatták, Mao-tun-San-jü, a hunok uralkodója katonai reformot vezet be: a hagyományos könnyű lovasságot nehéz fegyverzetű lovassággal cseréli fel. Laufer e fegyverkezést »iráni«-nak tartja. Valójában azonban e fegyverkezés egyáltalában nem volt jellemző a régi Iránra, melynek hadseregében a könnyű fegyverzetű gyalogság és a könnyű lovasság volt túlsúlyban, mely harcikocsikkal volt felszerelve. *A nehézlovasság elsősorban a masszagetákra jellemző*, kiknél ezt elsőnek Hérodotosz jegyzi meg.

Jellemző, hogy később (mint Rosztovcev kimutatta) szintén az Aral-tó mellékéről terjed el a nehéz lovasság Kelet-Európába a szarmato-alánok révén. Az i. e. I. században pedig a parthusok alkalmazzák először széleskörűen a nehéz lovasságot a rómaiak ellen a carrhae-i csatában. Itt a parthus seregben Szurena, Szakasztán (Szeisztán) uralkodójának *szakarauka* nehézlovassága játszotta a főszerepet, mely *mervi* fegyverkovácsok készítette páncélt viselt.

Ugyancsak a masszageták országából kerül el Mongóliába, Kínába és Szibériába, (az Altájba) a nehézfegyverzetű lovasnak való magasnövésű csatalovak pompás fajtája.²⁵⁾

Végül nagy érdeklődésre tarthat számot a küzdő állatokat ábrázoló nagyszerű aranydíszek úgynevezett »szibériai szkíta állatstílus«-a eredetének kérdése is. E díszítések széles körben el voltak terjedve az i. e. első századokban Szibériában és Mongóliában és befolyást gyakoroltak a Han-korszak kínai művészetére. Már régen rámutattak a »szibériai szkíta művészet« emlékei és az Oxus-kincs közti kapcsolatokra. Érdekes megemlítenünk, hogy a Kuvandarja mellett a *masszageta tochárok* földjének kellős közepében több mint negyven évvel ezelőtt két arany karperecet találtak, melyeken a következő ábrázolások voltak: az egyiken egy ló, a másikon egy »sokfejű farkas«. E rajzok teljesen »szibériai« stílusban készültek.²⁶⁾

A masszageta kultúrájának e nagyarányú befolyása Keleten lényegében valószínűleg az i. e. III. századra esik. Minden okunk

²⁵⁾ E tétel részletes megokolását l. »Drevnyij Chorezm«, IV. fejezet, III. szakasz.

²⁶⁾ OAK, 1907., 124.; Rosztovcev, Animal Style, 1929., XVIII. tábla. 1, 3.

megvan föltenni, hogy a masszaeták keleti expanziójának egyik célja a független belsőázsiai törzsek egységes frontjának megalkotása volt a görög-baktriai királyság ellen. E királyság legkimagaslóbb uralkodója, Euthydémosz ellentámadásba kezd és erre fölhasználja a jüe-csi-masszaeták keleti ellenségeit, a hunokat.

Érdekes az időpont egyezése is, az i. e. 206. év. Euthydémosz békét és szövetséget köt III. Nagy Antiochosz Szeleukida királlyal. A kibékülés fő okául az »északi barbárok« részéről fenyegető közös veszélyt hozza föl. Ugyancsak 206-ban Maotun hun királyfi, aki a jüe-csiknél túszként tartózkodott, hazamenekül, megfosztja trónjától atyját, megöli őt és háborúskodni kezd a jüe-csik ellen. A hunok és jüe-csik közti küzdelem második szakasza i. e. 176-ra esik. Ez az időpont egybeesik a görög-baktriai királyság legnagyobb fokú külpolitikai tevékenységének korával, amikor Sztrabón szerint e királyság határait a »szérekig és phaunokig«, vagyis a »kínaiakig és hunokig« terjesztette ki.

A hun-jüe-csi küzdelem harmadik, végső szakasza 165-re esik, amikor Las-sang, a hunok »san-jü«-je, leveri a jüe-csiket és nyugatra a Tven-San mögé veti őket vissza, a megölt jüe-csi király koponyájából pedig ivóserleget készített magának. Ezek az események a baktriai görögök hatalmának a trónbitorló Eukratidész uralma alatt történt új, utolsó fellendülésével esnek egybe.

A hunok a további eseményekben már nem vesznek részt közvetlenül. Két katonai szövetség kerül egymással szembe: az egyik a masszaeta (jüe-csi)-parthus, a másik a baktriai-szeleukida szövetség. I. e. 140-ben a baktriai görög királyok hatalma végleg összeomlik. A Hindukustól északra fekvő összes birtokaik, később pedig a Hindukustól délre fekvő területek is, a parthusok által elfoglalt Margiána kivételével (Murgáb-medence), a masszaeták uralma alá kerülnek. A támadásban valószínűleg központi szerepet játszottak a Szir-darja melléki tochárok, akik elfoglalták Baktriát, az Amu-darja felső folyásának medencéjét, mely később Tocharisztán (kínaiul T'u-huo-lo) nevet nyert. Úgylátszik, velük együtt keleti szomszédaik, az aszianok (jatiok) is mozgolódni kezdtek. Pompeius Trogus lakonikusan csak annyit mond, hogy »az aszianok lettek a tochárok királyai«, vagyis úgylátszik, a szövetség élén aszian vezér állott.

E vándorlás nyugati, jobb szárnyát a szakaraukák és apasziaukák alkották, akik benyomultak Ariánába és Szeisztánba, ahol korábbi szövetségeseikkel, a parthusokkal találták szemben magukat. A szakák Tien-san környéki törzsei alkották a bal-szárnyat, amely a Pamiron keresztülhaladva a Kabul völgyéig hatolt.

Milyen szerepet játszott Chorezm ezekben az eseményekben?

Ennek a kérdésnek felderítése végett forduljunk a legjobban értesült megfigyelő beszámolójához, aki a görög-baktriai királyság bukása után következő félévtized folyamán személyesen meglátogatta Belső-Ázsiát.

I. e. 126-ban Pu-ti császár rendkívüli követségével, Belső-Ázsia kietlen sztyeppéin és hegyein tett hosszú és fárasztó bolyongások után megérkezett Fergánába Csang K'ien kínai teljhatalmú megbízott. Diplomáciai küldetésének célja az volt, hogy szövetséget kössön a kínai birodalom és a görög-baktriai királyság felett nemrégiben diadalt aratott hódítókkal, a »nagy jüe-csikkel«, a közös ellenség, a hunok birodalma ellen, melynek központja a mai Mongóliában volt. A hunok a jüe-csiknek Kelet-Turkesztánból történt kiszorítása után a Tibettől északra elterülő egész sztyeppvidéket ellenőrzésük alá vonták és Kínát fenyegették. Csang K'ien küldetésének semmi eredménye sem lett. De neki köszönhetjük a belsőázsiai országokra vonatkozó első kínai leírást, amely sok olyan körülményre vet fényt, melyet a görög-római források homályban hagynak. Egyebek között tőle szerzünk tudomást először K'ang-kiü hatalmas, belsőázsiai birodalmáról, melyről a görögök egyáltalában nem emlékeznek meg. Ez a birodalom kelet felé Fergánával volt határos, dél felé Parthiával és Baktriával, nyugat felé pedig a chorezmi és buchárai oázisok voltak a határai. »A korai Han-dinasztia történetének« adatai szerint, »K'ang-kiü fennhatósága alá öt kis uralkodó tartozik. Ezek : Szu-hie, Fu-mo, Jü-ni, Ki, Jül-kien. Mind az öt említett uralkodó K'ang-kiütől függő viszonyban van«.

Mint a későbbi kínai források adatai mutatják, e nevek alatt a Kaskadarja melletti Kes-Sachriszebz, a Zeravsán melletti Kusánia, Taskent, Buchará és Urgencs rejtőznek.

Csang K'ien közlése szerint K'ang-kiü »szokásaiban teljesen megegyezik a jüe-csikkel; mintegy 90.000 főből álló hadserege van«. »A korai Han-dinasztia története« a k'ang-kiüi hadsereg létszámát már 120.000-re teszi.

Ha e birodalom határait vizsgáljuk, kitűnik, hogy azok megegyeznek a régi Achaimenida-kor előtti chorezmi királyság Marquart által rekonstruált körvonalaival. Különbség csupán a délnyugati határoknál mutatkozik: Chorászán az i. e. H. században az Arsakidák parthus birodalmának szilárd része.

Csang K'ien szavai szerint K'ang-kiü »gyengesége miatt délen elismeri maga fölött a jüe-csik fennhatóságát, keleten pedig a hunokét«.

Ebben az időben a jüe-csi-konföderáció központja, utazónk

szavai szerint, valahol az Amu-darja felső folyásától északra feküdt, valószínűleg Baktriának az Amu-darja jobbpartján fekvő területén, a mai Tádzsikisztánban, vagy Üzbekisztán déli részén, esetleg azonban k'ang-kiüi területen, a Zeravsán medencéjében. Megemlíthetjük, hogy a Zeravsán melletti Kusánia, melyet »A korai Han-dinasztia története« a »kis k'ang-kiüi birtokok« közé sorol, később az egyik befolyásos jüe-csi törzstől, a kusánoktól nyerte nevét (kínaiul: Kui-suang), akik az I—III. századi kusán birodalom uralkodóházát teremtették meg. Ennek révén feltehetjük, hogy Szogdiánának (a Zeravsán és a Kaska-darja medencéjének) a k'ang-kiüi királysághoz való csatolása az i. u. 140-ik évet *megelőző* időre esik, amikor ez a terület, mely névleg k'ang-kiüi terület volt, valójában a masszageta törzsek uralma alatt állott. Közben pedig, Euthydémosz és fia, Démétriosz korában, Szogdiána kétségtelenül a görög-baktriai királysághoz tartozott.

Szogdiánának a k'ang-kiüi királysághoz való csatolását valószínűleg Eukratidész fölkelésének idejére kell tennünk. Eukratidész kb. i. e. 175-ben bitorolta a baktriai hatalmat, amikor kihasználta Démétriosz távollétét, akit ezidőtájt az indiai katonai expedíció kötött le.

Pompeius Trogus (XII., 5.) elmondja, hogy Eukratidész háborúkat viselt »a szogdok, arachótok, drangok, áriusok, indusok ellen«, s ezek a háborúk fölemésztették a baktriai állam erejét. Ezt a tudósítást kétségkívül úgy kell felfognunk, mint Szogdiána elszakadására való utalást, mely úgylátszik ekkor került a k'ang-kiüi monarchiához.

Jellemző, hogy a görög-latin források *egyáltalában nem tudnak K'ang-kiüről*, — ami érthetetlen lenne, ha nem tételeznők fel, hogy az országot más néven ismerték.

Viszont a kínaiak Hiüan-cang utazásaig és a »T'ang-dinasztia története«-ig *sohasem említik Chorezmet*. (Urgencs, az Avesztá adatai és későbbi források szerint, önálló terület központja volt.)

Az Avesztá, mint a későbbi zoroaszteri irodalom is, K'ang-kiüt a »magasztos és szent Kangha« néven ismeri (Ardvíszúr Jast, V, 54), ismeri Chorezmet is (melyet e néven csak egyszer említ, mégpedig Mitra napisten himnuszában), de a területet magát különféle szövegekben is megemlíti (Kangha, az Amu-darja istennőjének, Ardvíszúrá Anáhitának himnuszában; Kanghát Urgencs tőszomszédságába helyezi). A Sáhname Kanghát (Kangdizt, Kang-i Szijávachsot) teszi meg Szijávus tevékenységének színterévé, ami Bírúni szerint Chorezm.

Mindaz, amit főntebb kifejtettünk, valamint egész sor más,

részletesebb meggondolás is,²⁷⁾ arra a következtetésre juttat bennünket, hogy a K'ang-kiü név alatt, amelyet az Avesztá Kanghával azonosít, *Chorezm* rejtőzik. Maga a »Kangha« terminus, mely az iráni (és közös indoeurópai) »kan« alapszóval áll kapcsolatban, melyből az üzbég és tadzsik »kan« = kanális, csatorna származik, valamint maga a »kanal« szó is, mint »arykok országa«, vagy »csatornák országa«, delta-vidék fordítható. Jellemző, hogy Szeisztánban a Hilmend deltáját Miján-i-Kangnak nevezik. Chorezm délnyugati részén az Amu-darja régi szarykamysi, nyugat felé legmesszebb elnyúló mellékága neve mindmáig Kanga-darja, a vele szomszédos magaslat pedig Kanga-gir. Lehetséges, hogy Kangha valamivel szélesebbkörű fogalom, mint Chorezm. Míg Chorezm eredetileg csak az *Amu-darja deltájának felső részét* foglalta magában, mely az ország alapterülete volt, a Kangha név e folyó *egész* deltáját jelölte, sőt lehet az is, hogy a Szir-darja deltáját is, amely akkor az előbbivel egyetlen közös rendszert alkotott. Chorezm azonban e korban Kangha földrajzi és politikai központja, a delta legelső és leghatalmasabb tartománya.

Kangha és Chorezm azonosítása igen becses anyagot ad kezünkbe, melynek révén rekonstruálhatjuk az ország politikai történetének bennünket érdeklő korszakát. (Az emlékek általunk történt osztályozása alapján a chorezmi kultúra az i. e. IV. századtól az i. e. I. századig, Dzsanbasz-kala virágkoráig a »k'ang-kiüi kultúra« nevet viseli.)

Arra a következtetésre jutunk, hogy Chorezm, akárcsak Alexandrosz és I. Arsak korában, a II. században is a Belső-Ázsia görög hódítóinak birtokai ellen intézett támadás vezetője és kezdeményezője. Chorezm már 175 körül sikeresen harcol Eukratidész ellen és visszaszerzi régi hatalmát Szogdiána és a Szir-darja középső folyása felett. Igaz ugyan, hogy 140 és 120 között, a masszageta törzsek dél felé tartó erőteljes vándorlása idején, Chorezmnak nem sikerül megőriznie a masszageta szövetségben viselt vezető szerepét. Mint Szeisztánban a szakaraukák, ugyanúgy a tochárok és a baktriai aszianok is önálló államot alkotnak, a baktriai masszageták pedig valószínűleg Chorezm szogdiánai birtokai felett is uralkodnak. Chorezm azonban hatalmas állam marad: i. e. 101-ben beleavatkozik a fergánai-kínai háborúba. A Fergánával szövetséges k'ang-kiüi csapatok közeledése a kínaiakat arra kényszeríti, hogy a fergánai főváros ostromát abbahagyják és hazavonuljanak. Az i. e. I. században — amelyet éppúgy, mint az i. u. I. század elejét is, a chorezmi—k'ang-kiüi állam virágkorának kell tekintenünk — K'ang-kiü nemzetközi helyzete megváltozik. A bak-

²⁷⁾ Lásd: »Drevnyij Chorezm«, 20—24. lap stb.

triai masszageták hódításai idején alkotott politikai tömörülés alkotó elemeire bomlik szét. »A későbbi Han-dinasztia történetében« olvashatjuk : »Amikor a jüe-csik uralkodóházát a húnok megsemmisítették (az i. e. 206—165 közti eseményekről van szó), akkor az uralkodói ház székhelyét Ta-hiába (Baktriába) tették át. A királyság öt fejedelemségre szakadt, ezek : Hiu-mi, Suang-mi, Kuiszang, Hi-tun, Tu-mi«.

Megváltozik K'ang-kiüi és a baktriai jüe-csik haderejének aránya is. Míg Csang-Kien K'ang-kiü csapatainak számát 90.000 főre, a jüe-csikét pedig 100—200 ezer főre teszi, addig »A későbbi Han-dinasztia története« e számokat 120 ezerben, illetve 100 ezerben jelöli meg.

A hún birodalom bomlása (i. e. 48.) és a nyugati húnok »san-jü«-jének, Csi-csinek a kínaiak által történt megsemmisítése után (i. e. 36.) megváltozott a helyzet K'ang-kiü keleti határain is, ahol, mint láttuk, Csang-K'ien idejében Chorezmnek sikerült hatalmát a húnokkal megosztania. K'ang-kiü az i. e. I. század utolsó harmadában mint a nyugati húnok hatalmas szövetségese lép fel. Kuo Sun kínai követ ebben a szövetségben látja a nyugati húnok erejének zálogát Kína ellen vívott küzdelmükben.

K'ang-kiü hatalma ebben az időben azokon az utakon, amelyeket még Pharaszmanész, a makedóniai Alexandrosz kortársa épített ki, messze északnyugatra terjed. A későbbi Han-dinasztia történetének időszámításunk legelejére tehető adatai szerint, K'ang-kiü hatalma alá hajtja az alánok országát (Jen-c'ai, Alania), amely ebben az időben az Aral-tó mentének északi részétől az Azov-tenger keleti partmellékéig terjedt, sőt meghódítja az alánok északi szomszédait is. Ezek a jen-ek erdei törzsei, valószínűleg az Aral-tó erdős partmellékén lakó törzsek, melyeket K'ang-kiü prémadó fizetésére kötelezett. Az időszámításunk eleje körüli időt a Fekete-tenger északi részének vidékén az alán törzsek széleskörű, nyugati irányú vándorlása jellemzi. Úgy látszik, hogy ez a vándorlás nem a barbárok spontán településváltoztató vándorlása volt, hanem K'ang-kiü—Chorezm aktív külpolitikájának egyik következménye. Jellemző, hogy a boszporuszi királyságban (Pantikapaosz-Kercs) időtöltő uralomra jutott »barbár« Aszpurgian-dinasztia tagja (nemzeti jelvénye) a chorezmi Szijávusidák tagjának egyik változata (lásd alább). Ez a tamga sokféle változatával együtt igen gyakran előfordul a Fekete-tenger egész északi partja mentén az időszámításunk elejéről származó különféle emlékeken és a kelet-európai alánok és Chorezm között fennálló politikai kapcsolatok beszédes tanújele. ²⁸⁾

²⁸⁾ »Drevnyij Chorezm«, 184. lap.

Erre az időre tehető a chorezmi Szijávusidák általunk ismert legrégibb pénze,²⁹⁾ az 1940-ben Toprak-kalában talált ezüstpénz (lásd 35. ábra), melynek értéke 4 drachma (9,32 gr). Képes feleművészi kivitelben szakállas királyfejet ábrázol. A király fején kerek, gyöngyökkel és fémlemezkekkel ékes korona, fül- és nyakvédő, valamint díszes turbán. A király feje mögött, a királyt megkoszorúzó Nixének, a győzelem istennőjének sematikus alakja (ez az ábrázolásmód jellemzi az i. e. I. századból származó parthus érmekeket is). Az érem másik oldalán lovas, büszkén lépdelő paripán,

mögötte pedig a Szijávusidák tamgája: Körülötte eltorzult görögbetűs felirat, melyben a főntebb említett görög-baktriai király, Eukratidész feliratának utánzatát ismerhetjük fel: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΕΥΚΡΑΤΙΔΟΥ (»A nagy Eukratidész királyé«). Mind e felirat, mind az érem faktúrája, mind pedig az éremtípus részletei (a rombuszalakú gyöngyökből készült diadém) alapján ezt az érmet (éppen úgy, mint a későbbi chorezmi érmekeket is, melyekről alább lesz szó) az i. e. II. századi görög-baktriai pénzverés egyenes folytatásának tekinthetjük.

Ez persze nem véletlen. K'ang-kiü hatalmas uralkodói, miután a görög-baktriai birodalom örökségének jelentékeny részét hatalmukba kerítették, ügylátszik, a görög-baktriai királyok törvényes utódainak tekintették magukat és ezt érmeiken is hangsúlyozni kívánták. Ezek a pénzek azonban nem szolgálai utánzatai a görög-baktriai mintáknak, mint a baktriai masszageták legrégibb pénzei voltak. A lovas ikertestvéreket, Eukratidész pénzeinek Dioszkúroszait, Szijávusnak, a dinasztia isteni őseinek művészi kivitelű alakja váltotta fel. Megjelent a tamga is. Az ábrázolások stílusa már másféle: az érmeiken látható ábrázolások a régi keleti művészeti hagyományok szellemében készültek és a chorezmi pénzverés érettségéről és önállóságáról tanuskodnak.

Igen valószínű, hogy a legrégibb chorezmi érmeke és Eukratidész érmei között észlelhető hasonlóság (a baktriai masszageták barbár imitációikon főleg Euthydemosz érmeit utánozzák) bizonyos dinasztikus kapcsolatokra utal, ahogy ez az antik pénzverésben szokásos volt. Lehetséges, hogy a »szogdok elleni háború«, melyet Pompeius Trogus említ, K'ang-kiü és Eukratidész között békekötéssel végződött. A békét pedig akkori szokás szerint a szerződő uralkodói házak közti házassággal erősítették meg. Nagyon való-

²⁹⁾ Sz. P. Tolstov, K isztoriji chorezmijszkih szijavusidov (novie dannija po numizmatyike drevnyjevo Chorezma). (= A chorezmi Szijávusidák történetéhez) (új adatok a régi Chorezm numizmatikájához)). IOIF, 1945., 4. szám 275. skk.

színi, hogy a chorezmi király vagy királyfi elvette Eukratidész leányát. Ez a házasság, különös tekintettel a masszageták matriarchális hagyományaira, Chorezm következő uralkodóinak törvényes jogot adott arra, hogy magukat legitim Eukratidáknak tekintsék. Aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a toprak-kalai pénz, annak a névszerint ismeretlen, hatalmas k'ang-kiüi királynak az érme, akiről Kuo Sun kínai követ jelentésében ezt írja: »K'ang-kiü büszke, arcátlan és semmiképpen nem hajlandó térdet, fejet hajtani követeink előtt. Azokat a tisztviselőket, akiket helytartónk hozzá küld, a vu-szun követeknél is lejjebb ülteti«.

A numizmatikai anyag alapján felderíthetjük azoknak a politikai eseményeknek néhány fontos részletét, amelyek az i. u. I. században folynak le és Chorezm nemzetközi helyzetében döntő változást idéznek elő. Chorezm ugyanis hatalmas független királyság központjából, a kusánok nagyszabású belsőázsiai-indiai birodalmának egyik vazallus államává lesz.

Közép-Ázsia egyes vidékein, északon egészen Taskentig, Afganisztánban és Észak-Indiában több olyan érmet találtak, amelyek a numizmatikai irodalomban »Héraiosz érmei« (vagy »Miaiosz érmei«) néven ismeretesek.³⁰⁾ Ezek tetra-drachmák, melyek egyik felén egy jellegzetes, határozott arcú király mellképe látható. A király koponyája mesterségesen deformált (ez a szokás közkeletű volt a sztyeppéken a szarmata korban), fejét egyszerű diadém fedi, mely átfogja hosszú hajfürtjeit.

Az érem másik oldalán lovas látható, kinek alakja igen közeli rokonságot mutat az »ismeretlen k'ang-kiü« általunk fölfedezett érmeinek alakjaival. Níké alakja azonban, aki a mi érmeinken az érem képes felén ábrázolt királyt koszorúzza meg, itt a hátlaapon a lovas fölé tart koszorút.

A lovas alakja körül a következő görögnyelvű felirat olvasható: fent: *ΤΥΠΑΝΝΟΥΝΤΟΣ ΗΡΑΙΟΥ* (a kutatók egy része ehelyett inkább *ΜΙΑΟΥ*-t olvas), a ló lábai között — *ΣΑΝΑΒ*, lábai alatt pedig *ΚΟΡΡΑΝΟΥ* (vagy *ΚΟΡΚΑΝΟΥ*) szavak olvashatók.

Az érem egész feliratát a következőképpen olvashatjuk: »Héraiosz (Miaiosz), Szanab,³¹⁾ Kusán uralkodójának (pénze)«. ³²⁾ Héraiosz érmei — melyeket az i. e. I. évszázad végére datálhatunk,

³⁰⁾ Lásd: A. N. Zograf, Moneti »Geraja« (= Héraiosz pénzei) Taskent, 1937.

³¹⁾ A név vége, úgy látszik, hiányzik.

³²⁾ Az r-et a kusáni írásban egyfelől az »r«, másfelől egy »r« és »sz« közti hang jelölésére használták, mely később »sz« lett. V. ö. ezzel a lengyel »r« írásmódot az »rzs« hang jelölésére, mely később szintén »zs« lett.

vagyis majdnem egyidősek a toprak-kalai éremmel — a legrégibb érmek, melyeken a kusánok nevével találkozunk. Vitán felül áll, hogy érmünk és a héraioszi érmek szoros kapcsolatban állnak egymással, sőt, amint Héraiosszal kapcsolatban az összes kutatók megjegyezték, ezek az érmek Eukratidész érmeire vezethetők vissza. Mivel pedig a toprak-kalai érmek jóval közelebb esnek a közös prototípushoz, minden okunk megvan feltételezni, hogy Héraiosz pénzverése nem közvetlenül Eukratidész érmeinek utánzása, hanem az i. e. chorezmi—k'ang-kiüi pénzverésé. A »nagy király«

35. ábra. Névtelen király érme.

helyett a »Héraiosz, az uralkodó« egyszerű cím viszont (ami valószínűleg valami helyi cím volt) a pénzverés körülményeire vet fényt: Héraiosz, mint a k'ang-kiüi király vazallusa vereti pénzeit. Nagyon valószínű, hogy a kusáni uralkodóház régi központja a Zerafsán melletti Kusánia volt.

A 140. év eseményeinek idején itt maradt a Baktriát meghódító tochárok (vagy aszianok) egy része; ezek az i. e. I. évszázadban, azzal kapcsolatban, hogy Kangha-Chorezm helyreállította ideiglenesen megingott uralmát Szogdiána felett, amely elismerte a k'ang-kiüi király fennhatóságát, ezt a kapcsolatot valószínűleg a két dinasztia közti összeházasodásokkal pecsételték meg.

A kusánok azonban, a kínai források szerint, egyidejűleg az öt masszageta jabgu (a vezér, később a király masszageta címe, kínai átrás szerint hi-hou, régibb kiejtés szerint gjap-gou, a kusán-érmeken található indiai feliratokon pedig javuga) szövetségébe tartoznak és tevékeny részt vesznek Baktria politikai életében, ahol az i. u. I. század elején a politikai konszolidáció új korszaka bontakozik ki. E folyamat élén a kusán jabguk állanak.

A kutatók többségének véleménye szerint az első »nagy kusán«, Kuzula Kadphiszész trónrajutása i. u. 15-re esik (Schmidt szerint i. u. 45-re). Tarn Kadphiszészt Héraiosz fiának tartja, ami igen valószínű. Ha igaza van M. E. Masszonnak, aki 1943-ban a Taskentben tartott régészeti konferencián előadásában azt a feltevést kockáztatta meg, hogy az úgynevezett »szótér megasza« (»nagy megmentő«) érmei Kadphiszész érmeivel azonosak, akkor kijelölhetjük az események folyásának fő szakaszait.

Kuzula Kadphiszész, aki hatalma alatt egyesítette a baktriai masszageta tochárok területét és megszüntette a Chorezmmel

fennálló vazallusi kapcsolatokat, felveszi a »királyok királya, nagy megmentő« címet. Kadphiszész kétszeresen is »nagy megmentő«. Először, mert megmentette a függőségtől saját birtokait, másodszor, mert »megmentette« a masszageta törzseket is, akik politikai széthúzásuk miatt elvesztették korábbi katonai hatalmukat.

Kadphiszész azonban érmein még ragaszkodik a héraioszi, illetve chorezmi pénzverés hagyományaihoz. Érmein szerepel ugyanis a lovas alakja és ugyanekkor, főleg aranyérmei egy részén, Augustus római aranypénzeit kezdi utánozni, melyek ezidőtájt nagy tömegben eljutnak Indiába is.

I. Kadphiszész Szogdiána és Baktria egyesítésével vereséget mér a Hindukustól délre uralkodó parthus és szaka királyokra, meghódítja Kásmirt és a Kábul-darja medencéjét, királyságának határait északon Szogdiánától dél felé az Indus felső folyásáig és keleten a Pamirtól nyugat felé Parthia határáig terjeszti ki.

Fia és utóda, Vima Kadphiszész (II. Kadphiszész), aki a szerzők többségének véleménye szerint i. u. 45—78-ig uralkodott, tovább folytatja a birodalom határainak kiterjesztését és támadást kezd az Indus medencéjében elterülő indoparthus és indiai görög államok ellen. Az indo-parthus fejedelmek az I. század végére az Indus alsó folyásánál lévő birtokaiknak csak töredékeit tudják megtartani. A kusán birodalom területe délen Benáreszig terjed.

II. Kadphiszész pénzein élesen szakít a korábbi kusán pénzverés hagyományaival. Az érmek hátoldalán indiai istenségek jelennek meg (Siva, attributumával, a Nandi bikával). A király képmása egészen más, mint Kuzula Kadphiszész érmein. Az antik mellkép helyét a király ülő vagy álló, teljes alakja foglalja el. A királyt az érmeken szakállasan, barbár öltözkében, magas szkíta kámzsában és hosszú kaftánban ábrázolják. Ezek az ábrázolások állandósulnak a későbbi kusán királyok érmein is, akik lassanként indiai uralkodók lesznek. Fővárosuk Pesávar.

Máig sem tudjuk pontosan, hogy K'ang-kiü—Chorezm mikor és hogyan olvadt a kusán-birodalomba. A forrásokban semmi utalás sincs Belső-Ázsia északi részének a kusánok által történt meghódításáról. Vima-Kadphiszész és utódai, Kaniska, Huviska és Vászudéva érmei viszont az i. u. I—II. században Chorezmben a helyi pénzt kiszorítják a forgalomból. Ez nyilvánvaló jele annak, hogy Chorezm beolvadt a kusán-birodalomba.

Jellemző, hogy a »későbbi Han-dinasztia« kínai története (i. u. I—III. század) a »Nyugati vidék« királyságainak leírásakor K'ang-kiünek nem szentel önálló fejezetet. Ugyanekkor viszont, mint már láttuk, beszámol K'ang-kiü északon, a Fekete-tenger északkeleti partmellékén és az Ural déli vidékén kifejtett politikai

tevékenységéről. Úgy hiszem, e rejtély nyitja az, hogy K'ang-kiü, amely Chorezmben megtartotta eredeti területét, továbbá birtokai északi részét és északon tevékeny politikát folytatott továbbra is, ugyanekkor formálisan a kusán birodalomhoz tartozott, mint a régi masszageta szövetség tagja, melyben a vezetős szerep más központra szállt át.

Ilymódon az i. u. I. század közepétől kezdve és valószínűleg egészen a II. század végéig a chorezmi történelem kusáni korszakáról beszélhetünk. A III. században, szintén az érmek alapján ítélve, Chorezm visszaszerzi politikai szuverénitását.

II. Kadphisész utóda, Kaniska alatt (a legelterjedtebb kronológia szerint 78—123-ig) a kusáni birodalom eléri hatalmának tetőpontját. A kor négy nagyhatalmának egyike lesz és egy sorba kerül Rómával, Parthiával és Kínával.

Kaniska hatalmát kiterjeszti és megerősíti Észak-Indiában is. Sikeres háborút folytat Parthia ellen, erőteljesen beavatkozik Kelet-Turkesztán ügyeibe is.

Kaniska első kísérlete, mely arra irányult, hogy uralmát északkelet felé is kiterjessze, kudarcra végződött. Midőn 90-ben a kínai udvarhoz fordult és megkérte a kínai királyleány kezét, a »Nyugati vidék« kínai helytartója foglyul ejtette a kusán követet. Erre válaszul Kelet-Turkesztánban 70.000 főből álló kusán hadsereg jelent meg. Pan Cs'ao, a neves kínai hadvezér azonban tönkrement a kusánokat, behatolt belsőázsiai birtokaikra, Fergánába és K'ang-kiüba és Kaniskát (természetesen, csak névlegesen) a kínai császár felsőbbbségének elismerésére kényszerítette. »Ettől kezdve — írja a kínai krónikás — a jüe-csik minden évben hadisarcot és ajándékokat szoktak küldeni.« A körülmények azonban valójában egészen másképp alakultak. Pan Cs'ao ragyogó győzelmei után Kína hatalma Kelet-Turkesztánban teljesen összeomlik. Pan Cs'ao 102-ben, 71 éves korában bekövetkezett halála a kínai államot megfosztotta nyugati érdekeinek legtevékenyebb védelmezőjétől. Kína belső politikai meggyengülése és Kaniska kiküldötteinek a keletturkesztáni városállamok királyi udvaraiban kifejtett erélyes tevékenysége nyomán, a keletturkesztáni királyságok fellázadnak Kína ellen. Lázadásait a kusánok szítják.

105-ben a királyságok mind kimondják Kínától való függetlenségüket.

107-ben, amikor a fölkelők ostrom alá vették a kínai helytartó székhelyét, a kínai kormány jobbnak látta a tisztség teljes megszüntetését.

123-ban csupán Tun-huangban maradt egy elenyésző csekély számú, 300 főből álló kínai helyőrség. Kaniska uralmának vége

felé Kásgar, Jarkend és Chotan a kusán birodalomhoz csatlakoznak, amely ily módon az Indus alsó folyásától Chotanig és az Araltótól Benáreszig terjedt.

Kaniska uralkodását nemcsak hódítások jellemzik. Erőteljes építő tevékenységet fejt ki. Észak-Indiában egész sereg várost alapít, melyek egyike, Kaniszpor mindmáig az ő nevét viseli. Az ország különböző részein elhelyezett számos győzelmi felirat a kusánbirodalom politikai befolyását volt hivatva megörökíteni. Az ország gazdasági és politikai kapcsolatai messzeágaznak. 99-ben kusán követség látogat el Rómába. Római pénzek kusán földön bőven találhatóak. A kusán pénzek eljutnak a távoli Kámafolyó mellékére is. Itt éppúgy, mint azelőtt és később is, a kereskedelmi kapcsolatok összekötő kapcsául kétség kívül Chorezm szolgált.

Nagy érdeklődésre tarthat számot Kaniska vallási politikája is. A buddhista hagyomány egy sorba helyezi őt Asókával, a régi, indiai Maurja-dinasztia legnagyobb képviselőjével, aki kimagasló szerepet vitt a buddhizmusnak Indiában való elterjesztésében. A hagyomány Kaniskának tulajdonítja a kezdeményező szerepet a buddhista zsinat összehívásában is (a legelfogadottabb kronológia szerint kb. i. u. 100-ban). Ez a zsinat az északi buddhizmus dogmatikájának megfogalmazásában nagy szerepet játszott.

E tekintetben rendkívül tanulságosak Kaniska pénzei. Ezek hátlapján különféle istenek képeit találjuk, melyek egybevetése révén képet alkothatunk magunknak a kusáni királyság uralkodó rétegeinek vallási szinkrétizmusáról. A kusáni istenek sorában találjuk Buddhát, az indiai Sivát, a görög Hélioszt és Szelénét (a nap és hold isteneit), a zoroaszteri Mitrát (a Napistent), Maót (a Hold istenét), Artoaszpát (a vízi istent), Nanaiát (a termékenység szemita istennőjét). Ez a szinkrétizmus, mely a helyi indiai, a görög és a kusániak által hazájukból bevitt belső-ázsiai-zoroaszteri kultuszok egybeolvadásának folyamatát tükrözi s mely mintegy betetőzi az előző korszak ideológiai történelmét, a későbbi, szerfölött szinkrétikus északi buddhizmusnak, az úgynevezett »Nagy kocs (Mahájána) tanításának«¹ fejlődésében kiinduló pontul tekinthető. Ez a tanítás Tibetben, Mongóliában és Kínában terjedt el.

A kusán uralom Kelet-Turkesztánban több századon át biztosította a buddhizmus ottani vezető szerepét. A buddhizmus a kusánok idején és később is, egészen az arab hódításig, Belső-Ázsiában igen elterjedté vált. Végül a kusán birodalomból terjed tovább a buddhizmus magába Kínába is. A kínai krónikákból

tudjuk, hogy i. u. 147-ben a »nagy jüe-csik« országából jutott el Kínába az egyik legfontosabb buddhista mű, az Amitaba Szutra és hogy a buddhizmus Huang-ti császár (147—167-ig) udvarában a kusáni hittérítők tevékenységének eredményeként először terjedt el széles körben.

Jellemző, hogy éppen az i. u. I—II. századra esik a »birodalmi vallások« — (a kereszténység, vagyis a megreformált szinkrétikus judaizmus a római birodalomban; a megreformált zoroasztrizmus Parthiában, a megreformált szinkrétikus buddhizmus a kusán birodalomban és Kínában) — elterjedése az antik világ mind a négy nagyhatalmának területén. Ezek a vallások, a helyi városállamok régi vallási ideológiájával egyetemes istenségek új kultuszát állítják szembe, azt a vallási ideológiát, amely a helyi törzsi és kaszt-kultuszokkal szembehelyezkedve, azokat asszimilálja, egyetlen szinkrétikus rendszerbe foglalja és a birodalom kialakulását a vallás tekintélyével szentesíti. Ebből a szempontból Kaniska vallási reformjait nagy, progresszív jelentőségű cselekedetnek kell tekintenünk.

A kusán korszak a Közép- és Távol-Kelet történelmében a kusáni királysághoz tartozó és hatása alatt álló népek művészi kultúrájának virágkora. Ebből a korszakból számos építészeti és szobrászati emlék maradt ránk, melyeket Észak-India területéről, a Kábul-folyó völgyéből és Baktriából, valamint az Amudarja felső folyásának afgánisztáni és felénk eső partján ismerünk. Ez a művészet a szakirodalomban annak a területnek a nevééről, ahol a legtöbb ilyenemű emléket találtak és ahol legkorábban vizsgálták meg őket, a gandhári művészet nevet kapta.

E művészet, amelynek a domborművek és az alkalmazott művészet kiváló remekei mellett jellemző sajátossága az építészeti alkotások, a frízek és a falfelületek díszítésére szolgáló ábrák széleskörű alkalmazása, úgy jellemezhető, mint a késői hellenisztikus művészet belsőázsiai-indiai változata, mint a klasszikus görög és helyi formák szintézisének eredménye. Az ábrázolások antik realizmusa, a pompás korinthuszi oszlopfők, az akanthosz leveleknek, mint a szobrászati díszítés egyik alapelemének széleskörű felhasználása az ábrázolások keleti technikájával és főként buddhista tematikájával párosul. A gandhári kusán művészet igen nagy befolyást gyakorol a Távol-Kelet — Kína, Japán, Indokína, Indonézia — népeinek művészi kultúrájára. Itt a gandhári iskola hagyományai az egész középkor folyamán fennmaradnak és napjainkig is elevenek. A gandhári stílus azon emlékeiből, melyeket a régi Baktria területének szovjet részén találtak, különösen ki kell emelnünk az időszámításunk első szá-

zadaiából való gyönyörű domborművű párkányzatot, melyen reliefszerűen, hagyományos akanthosz-ágakkal övezett zenészek vannak ábrázolva. Ezt az emléket Termez közelében Ajrtamban találták és M. E. Masszon foglalkozott vele.

5.

A kusáni korszak Chorezmjét egész sereg emlék képviseli. Ezek közül a legjellegzetesebb az ajaz-kalai falusi település hatalmas rom-komplexuma.³³⁾ E romhalmazt jól lehet datálni annak az i. u. I. század végéről és a II. század elejéről való két Kaniskapénznek alapján, melyeket az egyik földművestelepülés kiásott házának kultúrrétegében találtunk. A környező agyagtáblákon számos i. u. II. századi kusáni érem található. Ezek némelyikén chorezmi véset van, felső részükön pedig a Szijávusidák latin S alakú tamgái láthatók.

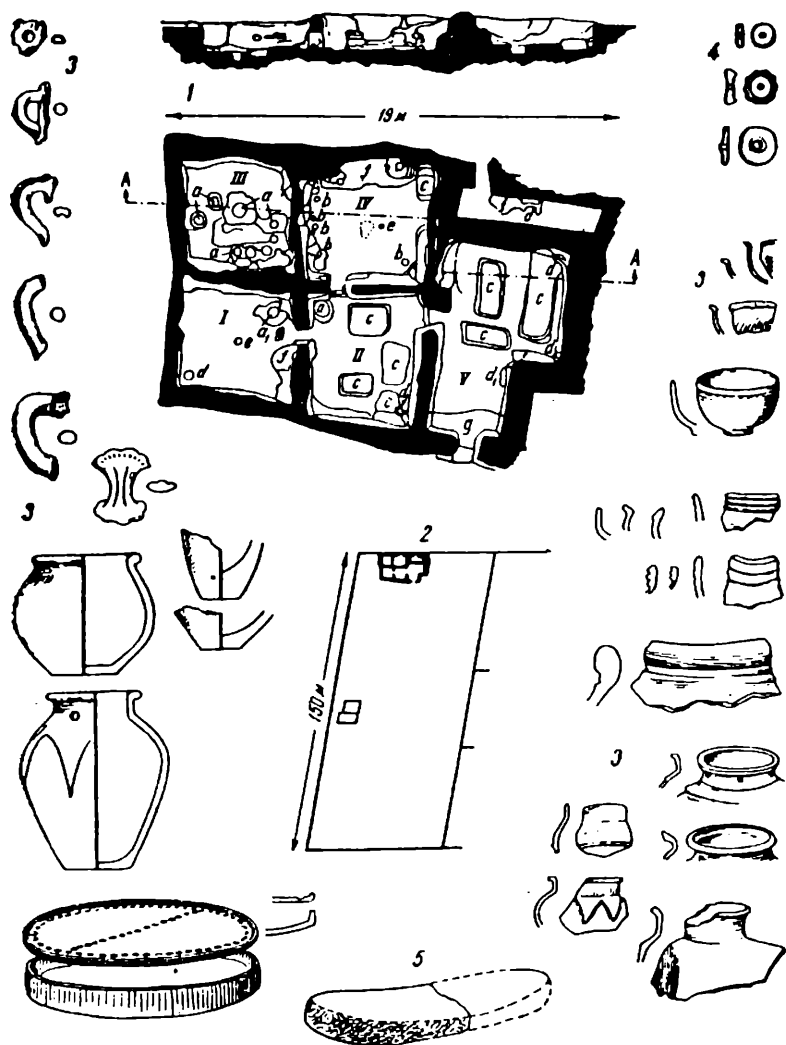
A kusáni település merőben különbözik a k'ang-kiüi-kor településeitől. Mint tudjuk, a k'ang-kiü-kori falusi település jellegzetesége a csermenjabmenti künerli-kalai típusú, hatalmas, többszobás, alaposan megerősített közösségi tömbház, továbbá a dzsanbasz-kalai típusú, számos kis város-szerű telep, melyek lényegében két ilyen tömbház egyesüléséből keletkeztek. Jellemző, hogy megfigyeléseink szerint a K'ang-kiü-korban az arisztokrácia házai a közösség közönséges szabad tagjainak házaitól nem különülnek el olyan mereven. A differenciálódás a szabad közösség határain belül természetesen már megvolt, de az anyagi kultúra emlékein csak nehezen mérhető fel. Az ősközösségi demokrácia hagyományai még nagyon erősek voltak. A város központja még nem a király vagy a fejedelem palotája, amely a rabszolgatartó állam szabad polgáraiból alakult közösség nagyszabású lakóházai között még nem igen emelkedik ki, hanem a közösségi »tűzörző-ház«.

Ez a társadalmi rendszer, keleti sajátosságaitól eltekintve, bizonyos fokig az ókori Görögország, részben pedig a köztársasági Róma rabszolgatartó demokráciájára emlékeztet bennünket.

Merőben másként állunk a kusáni Chorezm oly nagyszabású emlékeivel, mint az ajaz-kalai falusi település és Toprak-kala nagy városa, melynek leírására könyvünk következő fejezetét szánjuk.

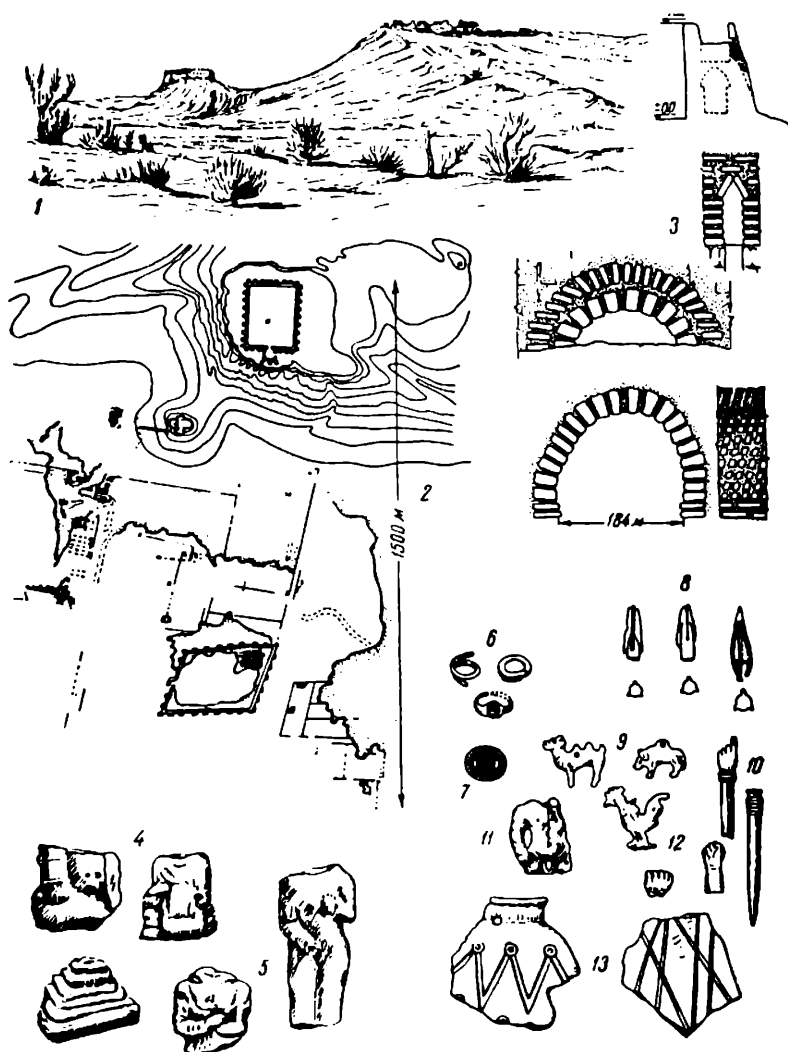
Ajaz-kala, az ajaz-kalai sziklák lábánál széles síkságon elszórtan fekvő nagy *megerősítetlen* paraszti tanyák csoportja. E tanyák mindegyike vékony téglafallal körülvett hatalmas

³³⁾ Lásd: »Drevnij Chorezm«, 102—111. lap.

36/a ábra. A chorezmi kusán kultúra emlékei. Az Ajaz-kala melletti 1. számú ház feltárása.

1. Az ásatások alaprajza és metszete; 2. a tanya egészének alaprajza; 3. kerámia;
4. csavarszerű kerámiatárgyak; 5. kőből készített magtörő.

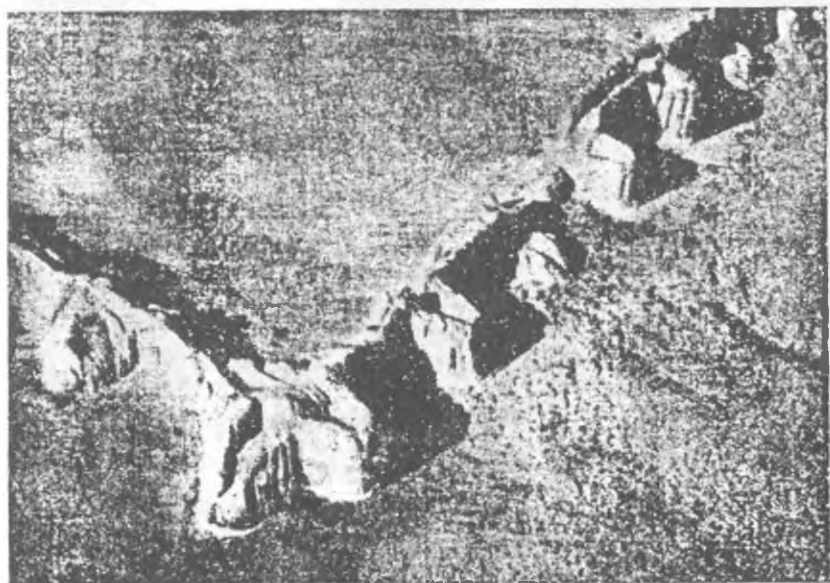

36/b ábra. A chorezmi kusán kultúra emlékei, Ajaz-kala.

1. A komplexum képe madártávlatból; 2. a komplexum alaprajza; 3. Ajaz-kala 1. építészeti részletei; 4—5. Kusáni stílusú kis szobrok (Dzsambasz-kala és Koj-Krylgan-kala); 6. bronzgyűrűk; 7. indiai almandinnal díszített arany-lemez; 8. bronz nyílhegyek; 9. bronzfüggők; 10. csontból készült íróvesszők; 11. Besz isten pépszerű anyagból készült egyiptomi szobrocskája (Bazar-kala); 12. kőből készült amulettek; 13. kerámiatöredékek.

udvarból áll, melyen építkezésnek semmi nyoma nincs. Valószínű, hogy hajdan ebben az udvarban virágos és veteményes kertek voltak.

Az udvar egyik fala mellett közepes nagyságú épület terül el. Ez lakóház volt és 10—15 szobából állott. Ez a ház össze sem hasonlítható a K'ang-kiü-korabeli nagyszabású tömbházakkal.

37. ábra. *Ajaz-kala 1.* (légifelvétel, az erődítmények részletei).

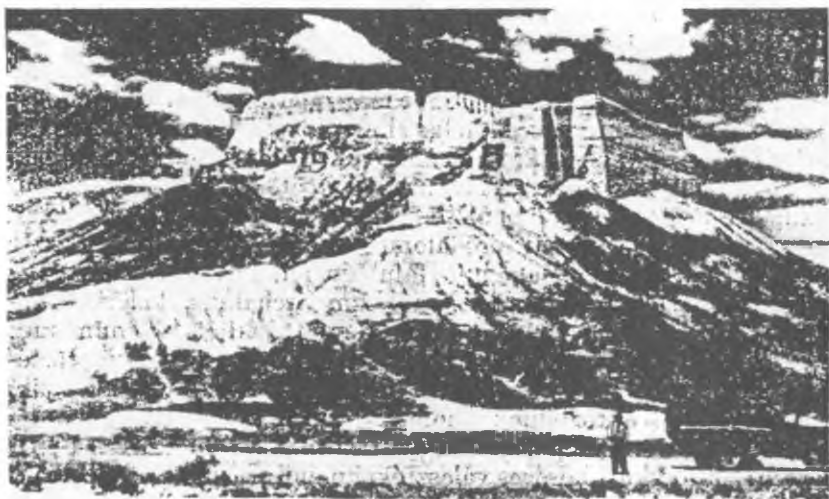
Ebben egy-egy, a közösségből már kivált, patriarchális család lakott.

A nagyjából egyforma tanyák sokaságából élesen kiválik három tanya. Ilyen mindenekelőtt a gigászi Ajaz 3. erőd, amelynek széles, pusztá udvara van. Ezt az udvart hatalmas fal veszi körül, melyből tornyok emelkednek ki, a bejáratot pedig labirintus védi. A fal maga nem marad el az ókori chorezmi városok falai mögött. Az erőd északkeleti sarkának közelében egy ház romjai terülnek el, amelyet kereszt alakban két folyosó szel át. Ez a ház 40, többé-kevésbé egyforma szobából állott.

Hasonló, nagyszabású tanya terül el a település északnyugati sarkában is. Az ajaz-kalai magaslat lábánál kiemelkedő kúpalakú sziklán fekszenek Ajaz 2. várának hatásos romjai.

E várat az V—VII. században modernizálták, de a kusáni időkben építették.

És végül legfelül, az ajazkalai platónak a településhez csatlakozó hegyfalánál területnek el a kitűnő állapotban fennmaradt Ajaz 1. erőd nagyszabású romjai, nagyszámú félkör alakú

38. ábra. Ajaz-kala ?

toronnyal, tornyokkal megerősített, bejárat előtti labirintussal, a falak alapzatába épített boltozatos erkélyssal, középütt hatalmas sziklába vágott kúttal, de a falon belüli építkezés minden nyoma nélkül. Néhány száz méterre Ajaz 1-től északkeleti irányban egy antik őrtorony romjai hevernek. Ami előttünk áll, se nem város, se nem tanya, hanem a szó szoros értelmében vett erőd, melyet nyilvánvalóan a kusán kormányzat közepes nagyságú helyőrsége tartott megszállva. Ez a helyőrség ügyelt fel a birodalom északi határának egy szakaszára.

Egészben véve az ajazkalai komplexum fellebbenti előttünk a fátyolt a kusán birodalom eddig homályban maradt belső, társadalmi-gazdasági történetéről. Szemtanui vagyunk a rabszolgáltató állam szabad polgáraiból álló hagyománycs nemzeti közösség bomlásának. Ez a közösség egyes patriarchális rabszolgáltató családokra szakad szét, melyek közül élesen kiválik a kisméretű, de hatalmas földbirtokos arisztokrácia. A városi közösség

szuverénitása helyébe a birodalmi szuverénitás lép. Az oázis határait a sztyeppe lakó törzsek és az ellenséges államok ellen többé már nem a megerősített, félig független városok, hanem a központi kormány által emelt és a birodalom állandó hadseregének helyőrségeivel ellátott erődök védik. (Emlékezhetünk arra, hogy Pancs'ao csapatai mélyen benyomultak K'ang-kiü területére s ha hitelt adunk a kínai krónikáknak, egészen az Aral-tóig jutottak.)

Hasonló folyamat jellemzi a kusán-korszak chorezmi városát is. Toprak-kala központja többé már nem a városi tűzszentély. Ez a szentély szinte elvész a hatalmas, háromtornyú várkastély lábánál. Igaz, hogy a városban még élnek a régi hagyományok: a város — éppúgy mint korábban — a közösség szabad polgárainak hatalmas tömbházaiból áll, de tudjuk, hogy az antik Földközi-tenger vidékén, a római birodalomban az új társadalmi rendszer szülőjeként és hordozójaként a falu lép fel, háttérbe szorítva a konzervatív városi közösséget. Chorezm archaikus, keleti, rab-szolgatartó rendszere még a következő századokban is fennmarad.

A fenntebb vázolt folyamatok, amelyek az ideológia története, a vallás és a művészet terén a kusáni birodalmat jellemzik, messzemenően tükröződnek Chorezm kusáni emlékein.

A kis szobrok jellege megváltozik. A késői antik, I—II. századi szobrocskák, bőséges választékban, női alakokat ábrázolnak. Ezek az alakok már nem ünnepi, hosszú ruhát viselnek, hanem meztelenek, a medici Vénusz jellegzetes testtartásával, csuklójukon indiai karperec. A szobrok egy része ruhás alakokat ábrázol. E ruhák azonban nem a k'ang-kiüi istennő hosszú ruhái, hanem a gandháriai szobrászat szabad antik, leplei. Az ülő meztelen férfiszobrocskák szintén a buddhista művészet világába vezetnek bennünket. Az indiai buddhista hatás tükröződik az indiai szentélyek, a »sztúpák« miniatűr ábrázolásain, a chorezmi hagyomány számára idegen majom-ábrázolásokon is.

A görög hatás is eljutott Chorezmbe, de nem közvetlenül a görög-makedón hódítók révén, mint Szogdiánába. A hellénisztikus művészet elemei csak időszámításunk elején, az indiai művészeti hagyományokkal és a buddhista vallásos ábrázolásokkal együtt hatolnak be a K'ang-kiüi királyság régi metropoliszába.

Tudjuk, hogy a kusáni birodalom viszonylag rövid életű volt.

Kaniska utódainak, Huviskának és Vászudévának uralkodása után, akik a H. század harmadik negyedében uralkodtak, a középkéleti antik birodalom mélységes hanyatlásnak indult. A későbbi uralkodók kronológiáját, sőt névsorát is teljes homály fedi. A szakemberek e korra vonatkozóan csak bizonytalanul

datálható numizmatikai anyagot használhatnak fel, ezért nézeteik igen eltérőek.

A III. században a kusáni uralkodók elvesztik indiai birtokaik jelentékeny részét és hatalmuk csupán a Kábul-darja medencéjében marad szilárd. A chorezmi numizmatikai anyag arra vall, hogy az i. u. II. és III. század határán a chorezmi királyok újból a régi k'ang-kiüi minta szerint kezdik verni érmeiket és ezzel azt juttatják kifejezésre, hogy a »szent Kangha« szuverénitását helyreállították s hogy a Szijávusidák régi uralkodóházának dinasztikus hagyományait vették át és folytatják töretlenül.

Mint fent már megjegyeztük, a chorezmi királyok S alakú tamgájukat már a II. században rávésetik a kusáni pénzek mindkét oldalára. A II. század végéről, esetleg a III. század elejéről keltezhető I. Artamúch és felesége pénzei. Artamúch felesége férje nevével veret pénzt. Ezek az első *chorezmi feliratú* érmeek s ez a *chorezmi írás* legrégibb emléke.³⁴⁾

A chorezmi abécé, amely expedíciónk munkálatai nyomán vált először ismertté, nagyon közel áll a régi szíriai arameus íráshoz, mely mint a szíriai irnokokat alkalmazó Achaimenida kancelláriák szokásos írása, az egész Achaimenida-birodalom területén közkeletű volt. A perzsa ékírást csak ünnepélyes feliratokon használták. Az arameus írás az alapja Irán és Belső-Ázsia különféle abécéinek, mint az arsakida pehleví, a szászánida-pehleví (vagy párszí), az avesztai, valamint a szogd abécé és ennek későbbi utódai Közép-Ázsiában és a Távol-Keleten, az uigur, a mongol és a mandzsuriak, továbbá a szogdtól különböző, sajátos bucharai és uszrúsanai (ura-tübei körzet) abécék. A chorezmi abécé önálló fejlődés eredménye. Közvetlenül az Achaimenida-kori klasszikus arameusra megy vissza. Valószínűleg az összes felsorolt abécék közül ez őrizte meg legjobban az ősi arameus hagyományokat.

Artamúch pénzein (tetradrachmák, 11,75 gr) magas süvegű, szakállas királyt látunk. A hátlaapon a hagyományos »chorezmi lovas«, mögötte pedig S alakú tamga. A felső részen teljesen eltorzuló görög felirat nyomai, melyen csak ügyel-bajjal ismerhetők fel az elmosódott ΒΑΣΙΛΕΩΣ = »királyé« szó egyes fozslányai.

Lent chorezmi jelekkel írt felirat, amelyet wrθwmhMLK' = »Art(a)múch király«-nak olvashatunk.

Artamúch nevére fel kell figyelniünk. E név igen közel esik Uruzmaghoz, az oszétek nart eposzában szereplő egyik legrégibb

³⁴⁾ Lásd: Sz. P. Tolstov, Moneti sahov drevnyeyo Chorezma drevnyechorezmijaskij alfavit (= A régi chorezmi sáhok pénzei és a régi chorezmi abécé), VDI, 1938. 4. szám.

hős nevéhez. Mint tudjuk, az a chorezmi nyelv, melynek maradványai Dél-Chorezmben egészen a XIII—XIV. századig fennmaradtak,³⁵⁾ rendkívül közel áll az oszétéhez. A chorezmi nyelv, amely az oszéttel és szogddal együtt az úgynevezett északiráni nyelvcsoporthoz, helyesebben az indoeurópai nyelvek szakszarmata csoportjához tartozott, mely a régi masszaeták és szkíták (szakák) keveredése nyomán alakult ki, Henning megállapítása szerint sokkal közelebb áll az oszétéhez, mint a szogdhoz³⁶⁾ Ezzel kapcsolatban a nart eposz és a chorezmi dinasztikus-történelem közti onomasztikai egyezés igen nagyfontosságú és közelebbi vizsgálatot igényel.

Artamúch egyik utóda Vazamar, kinek művészi kivitelű ezüst pénzeiből szintén maradtak fenn egyes darabok. E pénzek képes oldala hosszú szakállú királyt ábrázol. A király fején sasalakú, sajátos süveg van. Vazamar valószínűleg a III. század első felében uralkodott. Sasalakú süveget viselt egy másik uralkodó is, kinek nevét még nem sikerült kibetűznünk. Az ő pénzeiken már megjelenik a VIII—IX. század határáig az összes későbbi chorezmi

Szijaúsidáknál megtalálható jellegzetes alakú, szijaúsidá tamga. Valószínű, hogy ennek alsó része a politikai szuverénitást jelképezte. Ez a rész a kusánok tamgáinak jellemző eleme. Vazamar minden valószínűség szerint teljesen véget vetett a kusánok kábuli utódaitól való szeszidőtájt már csak formális függőségnek.

A III. század közepe egész Belső-Ázsiában a nagy politikai fordulatok kora. Nemcsak a kusán-birodalom omlik össze. Ugyanekkor lehanyatlak a parthus Arsakidák uralma is. Iránban a fárszi Sztachr pápi fejedelmeinek leszármazottai alkotta új perzsa uralkodóház, a Szászánida-dinasztia jut uralomra. 224-től 226-ig a Szászánida Ardasír, Pápak fia, az utolsó Arsakida, V. Artaban leverése és bukása után Parthia összes birtokainak ura lesz.

A perzsa történelmi hagyomány (az apokrif »Tanszar levele«, Tabarí) Ardasír nevéhez keleten folytatott széleskörű expanziós politikát fűz. Tabarí szerint »Ardasír felvonul Balch és Chorezm ellen egészen Chorászan határvidékéig«. »Követek érkeztek hozzá a kusán királytól, a túráni (?) és mekráni királytól, akik hódolatkát fejezték ki előtte.«³⁷⁾

³⁵⁾ Lásd: A. A. Frejman, Chorezmijszkij jazik (= A chorezmi nyelv), ZIV AN VII, 1939, 306. skk.; Sz. L. Volin, Novij isztocsnyik dlja izucsenyija chorezmijszkovo jazika (= Új forrás a chorezmi nyelv tanulmányozásához). U. o. 79. skk.

³⁶⁾ ZDMG, 1936. Bd. 90., 3.-4., 28. lap

³⁷⁾ Nöldeke, Tabarí, 17—18. lap.

»Tanszar levele« Chorezmet egyenesen a Szászánida birtokok közé sorolja.

A Szászánida Narsze (293—302-ig) paikuli felirata arról számol be, hogy hódolatukat fejezték ki előtte »a kusánok királya, továbbá a római császár (!), valamint Chorezm királya«. ³⁸⁾ Ebből az összefüggésből eléggé kitetszik, hogy ez már túlzás és hogy a szöveg inkább arról tanuskodik, hogy Chorezmet a felirat szerzője a kor egyik nagyhatalmának tartja.

Úgy látszik, az első Szászánidáknak mégis sikerült birtokukba venniük a kusáni birtokok egy bizonyos részét. Lehet, hogy hatalmuk Balchig terjedt. A korai szászánida pénzek Szogdiánában is elterjednek és Taskentba is eljutnak. Kábul későbbi kusán-sáhjai és a buchár-chudátok pénzeikre a szászánida szimbólumokat vésetik.

Nem vitás azonban, hogy Chorezm úgy függött a Szászánidáktól, mint a »római császárság« birtokai.

Chorezmben sok száz érmet találtunk; köztük csupán egy szászánida rézpénz akadt. A chorezmi királyok pénzei a VIII. századig megtartják régi szimbolikájukat. A tűzőrző áldozati oltár, a szászánida érmek fő szimboluma, mely rákerült Szogdiána, Afgánisztán és India különböző területeinek érmeire is, nem tudta kiszorítani a »chorezmi lovast«. A chorezmi pénzek egészen a VIII. századig megőrzik görög-baktriai archaikus jellegüket és szijávsida szimbolumaikat. Azok a III. századi politikai megrázkódtatások, amelyek két belsőázsiai ókori birodalmat tettek tönkre (ugyanerre a századra esik az ókori Kína összeomlása is), a chorezmi államot nem döntik romba. Ellenkezőleg, mint alább látni fogjuk, teljes joggal tehetjük fel, hogy a chorezmi állam a III. században, kihasználva vetélytársai gyengeségét, világhatalmi szerepre pályázik. De Chorezm is nagy társadalmi-gazdasági és politikai átalakulások színtere lesz. Ezekre könyvünk VIII. fejezetében fogunk visszatérni.